

**ÇOCUKLARDA OLUMLU SOSYAL DAVRANIŞIN YORDAYICILARI
OLARAK AHLAKİ MUHAKEME, AHLAKİ DUYGU VE EBEVEYN
DAVRANIŞLARI**

DOKTORA TEZİ

GAMZE ER VARGÜN

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**PSİKOLOJİ
ANABİLİM DALI**

**MERSİN
MAYIS-2019**

**ÇOCUKLARDA OLUMLU SOSYAL DAVRANIŞIN YORDAYICILARI
OLARAK AHLAKİ MUHAKEME, AHLAKİ DUYGU VE EBEVEYN
DAVRANIŞLARI**

DOKTORA TEZİ

GAMZE ER VARGÜN

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

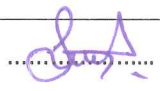
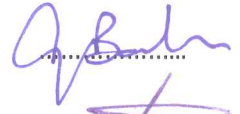
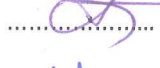
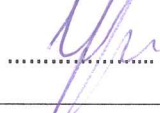
**PSİKOLOJİ
ANABİLİM DALI**

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Serap AKGÜN**

**MERSİN
MAYIS - 2019**

ONAY

Gamze ER VARGÜN tarafından Doç. Dr. Serap AKGÜN danışmanlığında hazırlanan “Çocuklarda Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu ve Ebeveyn Davranışları” başlıklı çalışma aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Görevi	Ünvanı, Adı ve Soyadı	İmza
Başkan	Doç. Dr. Serap AKGÜN	
Üye	Prof. Dr. Ayşe BALCI KARABOĞA	
Üye	Doç.Dr. Arzu AYDIN ACI	
Üye	Doç.Dr. Yeliz KINDAP TEPE	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Türkan YILMAZ IRMAK	

Yukarıdaki Jüri kararı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun...13.06.2019... tarih ve 2019/42... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Süleyman EŞİRMEN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezde kullanılan özgün bilgiler, şekil, tablo ve fotoğraflardan kaynak göstermeden alıntı yapmak 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine tabidir.

ETİK BEYAN

Mersin Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinde belirtilen kurallara uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada,

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak kullandığımı,
- Kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü Mersin Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı,
- Tezin tüm telif haklarını Mersin Üniversitesi'ne devrettiğimi beyan ederim.

ETHICAL DECLARATION

This thesis is prepared in accordance with the rules specified in Mersin University Graduate Education Regulation and I declare to comply with the following conditions:

- I have obtained all the information and the documents of the thesis in accordance with the academic rules.
- I presented all the visual, auditory and written informations and results in accordance with scientific ethics.
- I refer in accordance with the norms of scientific works about the case of exploitation of others' works.
- I used all of the referred works as the references.
- I did not do any tampering in the used data.
- I did not present any part of this thesis as an another thesis at Mersin University or another university.
- I transfer all copyrights of this thesis to the Mersin University.

31 Mayıs 2019 / 31 May 2019

İmza / Signature

Gamze ER VARGÜN

ÖZET

Bu araştırmanın temel amacı, ilk ve orta çocukluk dönemindeki çocukların ahlaki muhakeme becerileri, ahlaki duygu yükleme becerileri ve ebeveynlerinin davranışlarının çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri ile olan ilişkilerini incelemektir. Bu araştırmanın bir diğer amacı ise, çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri üzerinde ebeveyn davranışlarının yordayıcı rolünü test etmektir. Araştırmanın örneklemini Mersin ilinde ikamet eden ve bu ildeki anaokulu ve ilkokullarda eğitim gören 4-9 yaş aralığındaki 206 çocuk (91 erkek, 115 kız) ile bu çocukların anneleri ve öğretmenlerinden oluşmuştur. Çocukların paylaşma davranışı diktatör oyununda diğer çocuklara verdikleri çıkartma sayısı ile ölçülmüştür. Çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri ise ahlaki kural ihlalleri içeren dört ayrı öykünün okunmasının ardından sorulan sorularla değerlendirilmiştir. Annelerin düşmanca ve duyarlı davranışlarına ilişkin çocukların algıları Çocuk-Kukla Görüşmesi ile değerlendirilmiştir. Çalışmada, anneler ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığını değerlendiren Ebeveyn Davranışları Ölçeğini ve çocukların olumlu sosyal davranış eğilimini değerlendiren Güçler ve Güçlükler Ölçeğini doldururken, öğretmenler çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerini değerlendiren Öğretmen Kontrol Listesini ve çocukların olumlu sosyal davranış eğilimini değerlendiren Güçler ve Güçlükler Ölçeğini doldurmuştur. Yürütülen analizler sonucunda yaşla birlikte çocukların paylaşma davranışlarının arttığı bulunmuştur. Ayrıca erkek çocukların kız çocuklardan daha çok çıkartma paylaştığı gözlenmiştir. Aracılık testi için yürütülen yapısal eşitlik modellemesi analizleri, çocukların yaşı ve paylaşma davranışları arasında çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin kısmi aracılık rolü olduğunu göstermiştir. Ayrıca, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin algılanan anne düşmanlığı ve çocukların paylaşma davranışları arasındaki ilişkiye tam aracılık ettiği bulunmuştur. Yaş, cinsiyet, anne ve çocuk bildirimine dayalı olarak ölçülen ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenlerinin reaktif ve proaktif saldırganlığı ne derece yordadığını test etmek amacı ile verilere iki ayrı hiyerarşik regresyon analizi uygulanmıştır. Hiyerarşik regresyon analizlerinin sonuçlarına göre, cinsiyetin ve anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığının reaktif saldırganlığı anlamlı düzeyde yordadığı bulunmuştur. Buna göre, erkek çocukların reaktif saldırganlık eğilimleri kız çocuklarına kıyasla daha yüksektir. Bulgular, annelerin çocuklarına karşı düşmanca davranışları arttıkça, çocukların da reaktif saldırganlık eğilimlerinin arttığını göstermiştir. Çocukların proaktif saldırganlık eğilimleri ile yaş, cinsiyet, ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı arasında bir ilişki bulunmamıştır. Bulgular literatür ışığında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahlaki muhakeme, ahlaki duygu yükleme, paylaşma, ebeveyn davranışları, reaktif ve proaktif saldırganlık

Danışman: Doç. Dr. Serap AĞÜN, Psikoloji Anabilim Dalı, Mersin Üniversitesi, Mersin

ABSTRACT

The main purpose of the study was to examine the relationships between moral reasoning ability, moral emotion attribution ability, parenting behaviors and prosocial behavior tendencies during the early and middle childhood. Another purpose of the study was to examine whether parenting behaviors predict the children's reactive and proactive aggression. The sample consisted of 206 children (91 males, 115 females) aged between 4 to 9 years old and their mothers and teachers living in the central of Mersin. Children's sharing measured by the number of stickers they gave to other children in the dictator game. Children's moral reasoning and moral emotion attributions were evaluated with a number of questions asked after reading four stories containing moral violations. Children's perceptions of hostile and sensitive behaviors of their mothers were evaluated with the Child-Puppet Interview. Mothers filled out the Parental Behavior Scale assessing parental hostility and parental sensitivity and the Strength and Difficulties Questionnaire, which assesses the prosocial behavior tendency of the children in this study. Teachers filled out the Teacher Check List, which assesses children's reactive and proactive aggression tendencies and Strength and Difficulties Questionnaire assessing the prosocial behavior tendencies of the children. The results of the analyses indicated that children's sharing behavior increased with age. In addition, it was observed that boys shared more stickers than girls. The results of the mediation analysis conducted with structural equation modeling showed that children's moral reasoning abilities partially mediated the relationship between age and sharing behaviors. It was also found that the relationship between perceived mother hostility and children's sharing behavior was fully mediated by children's moral reasoning abilities. To examine whether age, gender, mothers' and children's perceptions about the parental hostility and parental sensitivity predicted reactive and proactive aggression two different multiple regression analyses were performed. The results of the analysis indicated that gender and mothers' perceptions about the parental hostility significantly and positively predicted the reactive aggression. Accordingly, the boys' reactive aggression tendencies were higher than the girls. The findings showed that as the hostile behaviors of mothers towards their children increased, the tendency of reactive aggression of children increased. There was no relationship between proactive aggression tendencies of children and age, gender, parental hostility and parental sensitivity. The findings were discussed in the light of literature.

Keywords: Moral reasoning, moral emotion attribution, sharing, parenting, reactive and proactive aggression.

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Serap AKGÜN, Department of Psychology, Mersin University, Mersin

*Annem Arife,
yeğenim Durmuş Cesur,
ve
biriciğim, canım kızım Gupse'ye*

TEŞEKKÜR

Bu tez uzun soluklu bir çalışmanın ürünü. Hiç şüphesiz, desteğini hissettiğim ve gördüğüm kişiler olmasa bu süreç bu kadar güzel geçmezdi.

Öncelikle lisans hayatımdan beri her daim bana destek olan, öğrencisi olduğum için her zaman kendimi gururlu ve şanslı hissettiğim, benim için sadece bir tez danışmanı olmayan, değerini ve kıymetini asla ölçemeyeceğim canım hocam Doç. Dr. Serap Akgün'e varlığı ve emekleri için çok teşekkür ediyorum. Sizi çok seviyorum.

Gerek lisans, gerek lisansüstü eğitimim boyunca hep yanımda olan, tez çalışmamda da desteğini ve bilgisini hiçbir zaman esirgemeyen ve her daim sevecenlikle yol gösteren çok sevgili hocam Doç. Dr. Arzu Aydın Acı'ya çok teşekkür ederim.

Tez izleme sürecimde yer alan ve bu süreçte bilgi ve önerileriyle bana destek olan değerli hocam Prof. Dr. Ayşe Balcı Karaboğa'ya; tez savunma jürimde yer alıp, tezimi değerlendirerek yapıcı öneriler sunan ve jüri için zaman ayırıp Mersin'e gelen değerli hocalarım Doç. Dr. Yeliz Kındap Tepe ve Dr. Öğr. Üyesi Türkan Yılmaz Irmak'a tezime sundukları katkılardan dolayı teşekkür ederim. Kapısını her çaldığımda beni gülyüzyüyle karşılayan ve analizlerle ilgili her çıkmaza düştüğümde yol gösteren ve bilgisini paylaşan hocam Doç. Dr. Tuğba Erol Korkmaz'a tüm içtenliğimle teşekkür ederim.

Veri toplama sürecinde vakitlerini ayırıp bana yardım eden Mersin Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğrencilerinden; benim için her zaman çok özel olan Cansu Sünbül başta olmak üzere; Gizem Uymaz, Ezginur Kaya, Barış Eriş, Gözde Yılmaz, Esin Nisan Yıldırım ve Berfin Oğuş'a çok teşekkür ederim. Mersin Mezitli Belediye İlkokulu rehberlik öğretmenleri Özlem Hoca, Ayten Hoca ve Asude Hoca'ya data toplama sürecinde gösterdikleri özen ve ilgi için minnettarım. Çocuklarının çalışmama katılmasına izin veren ailelere ve çalışmama katılan tüm minik arkadaşlara çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamda kullandığım öyküleri resimleştirerek çizimleriyle ve güler yüzüyle destek olan Aydın Akgün hocama kucak dolusu teşekkürler.

Çalışmamı çalışması bilen, her zaman fikir paylaşımında bulunduğum çok sevdiğim arkadaşlarım var. Öncelikle beni her zaman titizlikle dinleyip yardımcı olmaya çalışan ve hep destek tam destek olan yoncalarım Özge Ünal, Ece Türker ve Tuğçe Gündüz'e; farklı şehirlerde hatta bazen farklı ülkelerde olsak bile lisans hayatımdan beri benim canım olan ve her konuda yanımda olan Rukiye Kızıltepe'ye; kendisi ile aynı şehirde yaşamayı dört gözle beklediğim, Eskişehir'in bana kazandırdığı naif kuzum Şule Sağlam'a; doktoranın bana kazandığı güzel kalpli pıtırıcıklarım Zülal İşcanoğlu ve Şule Selçuk'a; önce doktora ders döneminde Hacettepe'de tanışıp, şimdi aynı çatı altında çalıştığımız ve gerçekleşmesini beklediğimiz çok güzel hayallere ortak olduğumuz ince düşüncelim Esin Şener'e; Mersin Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde birlikte çalıştığım araştırma görevlisi arkadaşlarım Emre Alpay başta olmak üzere Olcay Bozkuş, Zümrüt Bellur, Güleycan Akgöz, Öznur Göçmen, Ezgi Mehmetoğlu ve adını sayamadığım tüm çalışma arkadaşlarıma bu süreçteki destekleri ve varlıkları için çok teşekkür ederim.

Bu süreçte ailemin desteği paha biçilemezdi. Öncelikle, kardeşten farkı olmayan canım Büşra Gök ve tatlı kızı Gülce; bu süreçte her zaman beni motive edip, güzel kalbinizle yanımda olduğunuz için teşekkür ederim. Hep yanımda olmasa da her zaman telefonla beni güldüren ve moralimi yüksek tutan canımın yarısı dediğim abim Süleyman'a ve eşi Yadigar'a güzel enerjileri için teşekkür ederim.

Canım annem Arifem... Hayatımın her döneminde olduğu gibi bu dönemde de en özel desteği annemden aldım. Ben ders çalışayım diye uykusuz kalıp kızım Gupse ile daha çok vakit geçirdiğin için, zor zamanlarda hep yanıbaşımızda olduğun için ve burada sayamayacağım daha birçok şey için çok teşekkür ederim annem.

Sevgilim, yol arkadaşım Tuğrul. Bu keyifli ve zor süreçte her zaman işlerimi ve hayatımı kolaylaştırmaya çalıştın. Hayatıma girdiğinden beri, özellikle de son bir yılda öyle güzel ve eşsiz destek oldun ki, bir sürü güzelliği ve zorluğu birlikte yaşadık. Umarım kurduğumuz tüm hayallerin gerçeklerini yine birlikte yaşarız. İyi ki ama iyi ki varsın...

İki tane minik var ki onların verdiği mutluluğun tarifi yok. Öncelikle, kıymetlim yeğenim Durmuş Cesur. Her ne kadar bilgisayarı elime aldığımda hemen koşup ders çalışmamı engellesen de :) komikliklerin, “halaaaa” deyişin ve o bitmeyen enerjinle iyi ki bu süreçte yanımdaydın tatlı kuzum.

Bal kızım Gupse. Daha sen doğmamıştın birlikte çalıştık. Sen doğdun yine birlikte çalıştık. Daha 9 aylık hayatında maksimum düzeyde akademiye maruz kaldın ve bu tezde emeğin çok büyük :) Güler yüzün, masumiyetin, meraklı hallerin, bir şeylere ulaşmak için gösterdiğin o bitmek bilmeyen çabaların... Hepsi ile sen iyi ki varsın annecim.

Ve canım babam... Bu süreçte kalbimde hep benle birlikteydin. Şimdi de eminim çok mutlusun. İyi ki senin kızınım...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇ KAPAK	i
ONAY	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
1.GİRİŞ	1
2. KURAMSAL ÇERÇEVE VE GÖRGÜL ARAŞTIRMALAR	2
2.1.Ahlak Gelişimi	2
2.1.1. Piaget'in Ahlak Gelişimi Kuramı	2
2.1.2. Kohlberg'in Ahlak Gelişimi Kuramı	5
2.1.3. Gilligan'ın Görüşleri	9
2.1.4. Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu ve Ahlaki Davranış	10
2.1.4.1. Ahlaki Muhakeme	11
2.1.4.2. Ahlaki Duygu	18
2.1.4.2.1. Ahlaki Duygu Yükleme	19
2.1.4.2.2. Mutlu Haksız Olgusu (happy-victimizer phenomenon)	20
2.1.4.3. Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu	22
2.1.4.4. Olumlu Sosyal Davranış	23
2.1.4.5. Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu ve Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişki	27
2.2.Ebeveyn Davranışları	30
2.2.1. Ebeveyn Davranışları, Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu	31
2.2.2. Ebeveyn Davranışları ve Çocuğun Olumlu Sosyal Davranışları Arasındaki İlişki	35
2.3.Saldırganlık	39
2.3.1.Sosyal Bilgi İşleme Modeli (Social Information Processing Model)	40
2.3.2.Saldırganlık ve Ebeveyn Davranışları	43
2.4.Araştırmanın Amacı ve Kapsamı	47
2.5. Araştırmanın Önemi	50
3. YÖNTEM	52
3.1 . Örneklem	52
3.2. Veri Toplama Araçları	53
3.2.1. Demografik Ölçümler	53
3.2.2. Ahlaki Duygu Yükleme ve Ahlaki Muhakeme Senaryoları	54
3.2.3. Olumlu Sosyal Davranış Ölçümleri	58
3.2.3.1. Diktatör Oyunu	58
3.2.3.2. Güçler ve Güçlükler Ölçeği	59
3.2.4 Ana Babalık Davranışları	59
3.2.4.1. Çocuk Kukla Görüşmesi	59
3.2.4.2. Ebeveyn Davranışları Ölçeği -Ebeveyn Formu	62
3.2.5. Saldırgan Davranış	65
3.3. İşlem	66
4. BULGULAR	68
4.1. Veri Temizleme İşlemi ve Veri Setinin Uygunluğu	71
4.2. Değişkenler Arası Korelasyon Katsayıları	71
4.3.Olumlu Sosyal Davranışa İlişkin Anne ve Öğretmen Bildirimlerinin Karşılaştırılması	73

4.4. Çocukların Paylaşma Davranışına İlişkin Bulgular	73
4.5. Çocukların Ahlaki Muhakeme Becerilerine İlişkin Bulgular	74
4.5.1. Başka bir çocuğun çikolatasını alma	75
4.5.2. Bir çocuğu salıncaktan ittirip onun yerine binme	75
4.5.3. Paylaşmama	76
4.5.4. Akran reddi	76
4.6. Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yüklemede “Ben ve Diğeri” Karşılaştırması	77
4.7. Çocukların Ahlaki Duygu Yüklemede “Mutlu-Haksız” Olgusuna İlişkin Bulgular	80
4.8. Yaş ve Cinsiyete Bağlı Olarak Paylaşma Davranışı, Olumlu Sosyal Davranış, Saldırgan Davranış, Ebeveyn Davranışları, Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yükleme	81
4.9. Yaş ve Paylaşma Davranışı Arasında Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolü	87
4.10. Çocuk Bildirimine Dayalı Annenin Düşmanlığı ile Paylaşma ve Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkide Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolü	91
4.11. Reaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	95
4.12. Proaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	96
4.13. Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	97
4.14. Öğretmen Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	98
5. TARTIŞMA	100
5.1. Korelasyonel Bulguların Tartışılması	101
5.2. Çocuğun Olumlu Sosyal Davranışlarına İlişkin Anne ve Öğretmen Bildirimlerinin Karşılaştırılması	104
5.3. Çocukların Ahlaki Muhakeme Becerilerine İlişkin Bulguların Tartışılması	105
5.4. Çocukların Kendi ve Diğeri Üzerlerinden Yaptıkları Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yüklemede Karşılaştırılması	108
5.5. “Mutlu-Haksız” Olgusuna İlişkin Bulguların Tartışılması	108
5.6. Çocukların Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu Yükleme, Paylaşma, Olumlu Sosyal Davranış ve Saldırganlık Eğilimlerinde Yaşa ve Cinsiyete Bağlı Farklılıklar	110
5.7. Çocukların Yaşı ve Paylaşma Davranışları Arasında Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolünün Tartışılması	115
5.8. Ebeveyn Düşmanlığı ve Çocukların Olumlu Sosyal Davranışları Arasında Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolünün Tartışılması	116
5.9. Reaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	118
5.10. Proaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	119
5.11. Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	121
5.12. Öğretmen Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları	122
5.13. Sınırlılıklar	123
6. SONUÇ	125
KAYNAKLAR	128
EKLER	143
ÖZGEÇMİŞ	164

TABLOLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 3.1. Örneklemenin cinsiyet ve yaş grubuna ait bilgiler	52
Tablo 3.2. Veri Toplama Araçları, Kaynağı ve Boyutları	53
Tablo 3.3. Çocukların Ahlaki Duygu Yükleme ve Ahlaki Muhakemelerine Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükler	58
Tablo 3.4. Çocukların Algıladığı Ebeveyn Düşmanlığı ve Duyarlık-Yapısına Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükleri	64
Tablo 3.5. Annelerin Bildirdiği Ebeveyn Düşmanlığı ve Duyarlık-Yapısına Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükleri	64
Tablo 3.6. Çocukların Reaktif ve Proaktif Saldırganlığına Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükleri	66
Tablo 4.1. Değişkenlerin Ortalama ve Standart Sapma Puanları	69
Tablo 4.2. Değişkenler Arası Korelasyon Katsayıları (N=206)	70
Tablo 4.3. Anne-Çocuk ve Öğretmen-Anne Bildirimlerine Ait Ortalama, Standart Sapma ve t Değerleri	73
Tablo 4.4. Yaşa Bağlı Olarak Paylaşılan Çıkartma Sayısı	74
Tablo 4.5. Yaşa Bağlı Olarak Çocuklar Tarafından Yapılan Ahlaki Muhakeme Oranları	78
Tablo 4.6. Çocukların Kendileri ve Diğer Çocuk Üzerinden Yaptıkları Duygu Yükleme ve Muhakemeye İlişkin Ortalama, Standart Sapma ve t Değerleri	79
Tablo 4.7. Yaşa Bağlı Olarak Çocuklar Tarafından Yapılan 'Mutlu haksız-olgusu' Oranları	80
Tablo 4.8. Yaşa Bağlı Olarak Kendine Olumsuz Zorba Çocuğa Olumlu Duygu Yükleme Yapan Çocukların Oranı	81
Tablo 4.9. Cinsiyet ve Yaşın Çocukların Paylaşma, Olumlu Sosyal Davranış, Reaktif Saldırganlık, Proaktif Saldırganlık, Ebeveyn Davranışları, Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yükleme Becerileri Üzerindeki Etkisine İlişkin Varyans Analizi Sonuçları	85
Tablo 4.10. Yaş ve Cinsiyete Bağlı Olarak Değişkenlerin Ortalama ve Standart Sapma Puanları	86
Tablo 4.11. Reaktif Saldırganlığın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi	96
Tablo 4.12. Proaktif Saldırganlığın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi	97
Tablo 4.13. Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi	98
Tablo 4.14. Öğretmen Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi	99

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 2.1. Anne Bildirimine Dayalı Ebeveyn Davranışları ile Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkide Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yükleminin Aracı Etkisinin Sınanması için Önerilen Model	49
Şekil 2.2. Çocuk Bildirimine Dayalı Ebeveyn Davranışları ile Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkide Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yükleminin Aracı Etkisinin Sınanması için Önerilen Model	50
Şekil 2.3. Yaş ve Paylaşma Davranışı Arasındaki İlişkide Ahlaki Muhakemenin Aracı Etkisinin Sınanması için Önerilen Model	50
Şekil 4.1. Muhakemenin Yaş ve Paylaşma Arasındaki İlişkide Tam Aracılık Ettiği Model	88
Şekil 4.2. Muhakemenin Yaş ve Paylaşma Arasındaki İlişkide Kısmi Aracılık Ettiği Model	90
Şekil 4.3. Muhakemenin Annenin Düşmanlığı ve Paylaşma ve Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkide Tam Aracılık Ettiği Model	93
Şekil 4.4. Muhakemenin Annenin Düşmanlığı ile Paylaşma Arasındaki İlişkiye Tam Aracılık; Annenin Düşmanlığı ile Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkiye Kısmi Aracılık Ettiği Model	94

1.GİRİŞ

Ahlak en genel tanımıyla doğru ve yanlış arasında ayrım yapabilme ve buna uygun davranışlar sergileme yetisidir (Zgorurides, 2000; Kumru & Öztürk, 2012). Smetana (1999) ahlak kavramını, toplumdaki bireylerin sosyal ilişkilerini ve etkileşimlerini düzenleyen kurallar sistemi olarak tanımlanmıştır. Bu tanımda ahlak refah, güven, adalet ve hak gibi kavramlara dayandırılmakta ve bireylerin diğerlerine yönelik davranışlarının nasıl olması gerektiği ile ilgili bir anlayış olarak ifade edilmektedir (Smetana, 1999:312). Türk Dil Kurumu’nun tanımına göre ahlak, bir toplum içinde insanların uymak zorunda oldukları davranış kuralları ve biçimleri (Türk Dil Kurumu, 16 Aralık 2016); Psikoloji Terimleri Sözlüğü’nde “toplumca kabul gören ve davranışın kabul edilebilir olup olmadığı yargısında kullanılan bir davranış standardı” (Budak, 2003; ss. 23) olarak tanımlanmıştır. Görüldüğü gibi ahlak, bireylerin sosyal etkileşimlerinin merkezinde yer almaktadır. Ahlaki normlar, kurallar ve değerler, farklı kültürlerdeki insanların diğerlerine karşı davranışlarını belirlerken bir çerçeve oluşturmaktadır (Smetana & Killen, 2008:324).

“Ahlak” felsefe, antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi farklı disiplinlerin çalışma konusu olan bir kavramdır. Psikoloji biliminde yapılan ahlak konulu çalışmalarda daha çok *ahlakın kazanımı ve gelişimine* odaklanılmaktadır (Helwig & Turiel, 2011). Ayrıca gelişim psikolojisi alanındaki ahlak konulu araştırmalar ahlaki düşünce, ahlaki duygu ve ahlaki davranış arasındaki etkileşimi içererek, ahlakın nasıl ortaya çıktığına odaklanmaktadır. Özellikle son yıllarda gelişim psikolojisi muhakeme ve duygu ile ilgili konulara odaklanmaya başlamıştır (Smetana & Killen, 2008:324-325).

Bu çalışmada, 4-9 yaş aralığındaki çocukların ahlaki bir davranış olarak tanımlanan olumlu sosyal davranış eğilimlerinin ahlaki muhakeme becerileri, ahlaki duygu yükleme becerileri ve ebeveynlerinin düşmanca ve duyarlı davranışları ile olan ilişkisi incelenmiştir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE VE GÖRGÜL ARAŞTIRMALAR

2.1. Ahlak Gelişimi

Ahlak gelişimi, bireylerin diğerleri ile olan ilişkilerinde ne yapmaları gerektiğine dair kurallarla ilgili düşünce, davranış ve duyguların geliştirilmesini içerir (Santrock, 1983/2011). Görüldüğü gibi ahlakın davranışlara rehberlik etme gibi bir işlevi vardır (Royal & Baker, 2005:215). Ahlak gelişimi çocukların kültürel ve sosyal kurallar ile normlar çerçevesinde, toplumdaki diğer insanlara karşı uygun davranış ve tutumlar geliştirdiği bir sosyalleşme süreci olarak değerlendirilebilir (Kumru & Öztürk, 2012). Ahlak gelişimi ile ilgili en temel iki kuram Piaget ve Kohlberg tarafından geliştirilmiştir.

2.1.1. Piaget'in Ahlak Gelişimi Kuramı

Piaget (1932, 2015) kuralların nasıl oluşturulduğunu, çocuklar tarafından nasıl algılandığını ve bir kural çiğnendiği zaman çocukların nasıl tepkiler verdiğini incelemek amacıyla çocukların oynadıkları oyunları (örn. misket, saklambaç, seksek) gözlemlemiş, çocuklarla bu oyunlar hakkında görüşmeler yapmıştır. Yaptığı görüşmelerde çocukların kurallara nasıl uyum sağladığını ve bu kuralların bilincine ne kadar vardıklarını merak etmiştir. Piaget bu görüşmeler sonucunda kuralların uygulanması ile ilgili dört aşama olduğunu belirtmiştir: Motor ve bireysel karakter, benmerkezcilik, işbirliği ve kuralların yasalaşması (Piaget, 2015:26). İlk aşama olan *motor ve bireysel karakter* aşamasında sadece motor kurallar görülürken, kolektif kurallar söz konusu değildir. Bu aşamadaki bir çocuğun oyunları tamamen bireyseldir. Örneğin, bu aşamadaki bir çocuk misketleri kendi motor alışkanlıklarına ve kendi isteğine göre düzenler. İkinci aşama olan *benmerkezcilik* aşaması (iki-beş yaş), kuralların yasa olarak dışarıdan alındığı aşamadır. Bu aşamadaki çocuklar oyunun kurallarını yetişkinlerden alır ve bu çocukların tek amacı yetişkinleri taklit etmektir. Benmerkezcilik aşamasındaki bir çocuğun illa başka bir çocuk ile ya da diğerleri ile oynamasına gerek yoktur, kendi başına da oynayabilir. Bu aşamadaki çocuklar birlikte oynarken bile her biri kendi başına ve kuralların yasalaştırılmasını umursamadan oynar. Çünkü tek amaçları daha önce de belirtildiği gibi başkalarını taklit etmektir. Üçüncü aşama olan *işbirliği* aşamasında çocuklar yaklaşık olarak yedi-sekiz yaşlarındadır. Bu evrede bütün çocuklar kazanmak ister. Bu amaçla, kuralların ortak kontrolünü ve birleştirilmesini hedeflerler. Bu aşamadaki bir çocuk kuralları henüz detaylı olarak bilmez, ama ortak oyunlarda öğrenmeye çalışır. Bu çocuklara oyunun kuralları ayrı ayrı sorulduğunda ise, her biri birbiri ile çelişkili ve ayrı bir kural söyler. Özetle, bu aşamadaki çocuklar için de kurallar genel olarak oldukça belirsizdir. Son aşama ise ortalama 11-12

yaşlarında görülen *kuralların yasalaşmasıdır*. Bu aşamadaki çocuklar artık kurallar konusunda uzmanlaşmıştır ve oyunların kuralları ile ilgili aynı cevabı verirler. Ayrıca bu çocuklara göre kurallar herkes tarafından bilinir. Genel olarak oyunun kurallarına ilişkin akıl yürütmeler yaklaşık olarak 11-12 yaşlarında gelişir ve 12 yaşından sonra çocukların işbirliği yapma eğiliminde oldukları görülür. Piaget'e göre, bu dört aşama arasındaki ilerleme üç geçiş dönemini içerir. Birinci geçiş benmerkezci aşamanın başıdır. Bu dönemde kurallar zorlayıcı değildir. Bu çocukların ritüelleri vardır ve oyunun kuralları ritüellerden oluşur. Çocuk otoriteden (yetişkinden) gelen bilgiyi alarak ritüellerini oluşturur ve ritüellere bağlı kalmaya özen gösterir. Çocuk ve yetişkin arasındaki ilişkinin doğası gereği çocuk ve çocuğun kendi bakış açısı bu evrede kenara itilir. İkinci geçiş dönemi benmerkezci aşamanın zirvesini, işbirliği aşamasının ise ikinci yarısını içerir. Bu dönemdeki çocuk için kurallar yetişkinlerden çıkar, kutsaldır, değiştirmek yasaktır ve sonsuza kadar devam edecektir. Bunlar benmerkezci evreye ait en önemli ahlak özellikleridir. Üçüncü geçiş dönemindeki çocuk ise kuralları karşılıklı bir rıza sonucunda bir yasa olarak görür ve bu kurallarda değişikliğin mümkün olduğuna inanır. Piaget'e göre, kuralların bilincinde olmak bir bütün olarak düşünüldüğü zaman çocuğun ahlaki yaşamından ayrılamaz.

Piaget'e göre sosyal ilişkiler çocukların ahlaki yargılama becerilerinin gelişimini etkiler. Ona göre diğerleri ile olan ilişkilerde iki tür sosyal ilişki ayırt edilmelidir. Bu ilişkiler *kısıtlama ve işbirliği*dir. Piaget, bu iki sosyal ilişki ile birlikte çocuklarda iki ayrı ahlak anlayışının oluştuğunu belirtmiştir. Bunlardan birisi yetişkin kısıtlamasını içeren *heteronom ahlak* iken, diğeri işbirliğini içeren *otonom ahlaktır* (Piaget, 1932). Kısıtlama, çocuktan yetişkine doğru olan tek yönlü saygı anlamına gelir ve yetişkin otoritesini ifade eder. Bu aşamada çocuksu benmerkezcilik yetişkin kısıtlaması ile birlikte ilerler. Bu aşamadaki bir çocuk için saygı duyulan kişiden gelen her şey zorunlu bir kural olarak algılanır. Doğru konuşmak ve çalmamak çocuğun derinden hissettiği görevler olsa da, çocuk henüz bu görevleri kural oldukları için zihnine yerleştirememiştir. Bunlar çocuk için yetişkinden gelen emirlerdir ve çocuk bu emirlere uymak zorundadır. Heteronom ahlak aşamasındaki bir çocuk için doğru olan yetişkine itaat etmekken, yanlış olan kişinin kendisine ait bir iradeye sahip olmasıdır. Piaget çocuğun sahip olduğu bu anlayışı *ahlaki gerçekçilik* olarak tanımlamıştır. Ahlaki gerçekçilik; çocuğun, görev ve değerlerin bireyin zihninden bağımsız olarak kendi kendine var olduğunu kabul etme eğilimidir (Piaget, 2015:117). Diğer bir deyişle; çocuğun bir kuralın dışarıdan hazırlanıp zihne verilen bir şey olduğu ve asla zihin tarafından geliştirilmiş bir şey olmadığı yönündeki inancıdır.

Heteronom ahlak ve otonom ahlak arasında, kuralların içselleştirildiği ve genellendiği bir ara aşama vardır. Bu aradaki aşamada çocuk sadece yetişkinden gelen emre itaat etmemektedir. Örneğin, yalanın kötü olduğunu bilir ve cezalandırılmasa bile yalan söylememek gerektiğini düşünür. Bu aşamada çocuk ahlaki kurallar üzerine düşünse de, otonomi henüz tam olarak gelişmemiştir. Çünkü hala dışarıdan verilen ve zihin tarafından üretilmemiş kurallar vardır.

Dışsal bir baskıdan bağımsız olarak zihin bir şeyi gerekli olarak görüyorsa bu durum ahlaki bağımsızlığın/otonominin bir işaretidir (Piaget, 1932).

Otonom ahlak aşamasının en önemli özelliği işbirliğidir. İşbirliği, karşılıklı saygıyı içeren, eşit durumdaki iki birey arasındaki ilişki anlamına gelir (örn. akranlar arasındaki ilişkiler). Akranlar arasındaki işbirliğinin gelişmesi otoriteye yönelik duygunun ortadan kalkmasını sağlar. İşbirliği ve özerklikten sonra, çocuk kuralların zorunlu olmadığına ve değiştirilebileceğine inanırken, aynı zamanda bu kuralları zihnin özgür bir ifadesi olarak görür. İşbirliği ile birlikte mantıksal ve adalet kavramları önemli hale gelir. Ayrıca işbirliği ahlaki özerkliğin kazanılması açısından da önemlidir. Genel olarak yaş ilerledikçe özellikle yedi-sekiz yaştan sonra kısıtlama azalırken, işbirliği artmaktadır. Diğer bir deyişle çocuğun yaşı ilerledikçe bir yetişkine bağımlı olan ahlak anlayışından, bağımsız bir ahlak anlayışına geçiş yaptığı gözlenir.

Piaget çocukların ahlaki yargılamalarını incelemek amacıyla yaptığı çalışmalarda, çocuklardan yanlış olan bazı davranışları değerlendirmelerini istemiştir (örn. bir şeyler kırıp dökme, kirletme ve bozma gibi). Bu çalışmalarının sonucunda çocukların yanlış olan davranışları değerlendirmelerinde yaşa bağlı farklılıklar olduğunu bulmuştur. Bazı çocukların niyetten bağımsız olarak eylem sonucunda oluşan hasarın miktarını dikkate alarak durumu değerlendirirken, bazılarının hasarın boyutundan bağımsız olarak eylemi gerçekleştiren kişinin niyetini dikkate alarak değerlendirme yaptığını belirtmiştir. Genel olarak altı ve yedi yaşındaki çocukların eylemin sonucunu dikkate alarak değerlendirme yaptıklarını belirtmiştir. Diğer bir deyişle, bu yaştaki çocuklara göre yanlış bir eylem kazara yapılırsa da eğer bu eylem sonucundaki hasar kasti olarak yapılan bir eylemden daha büyükse, bu eylemi yapan çocuk cezalandırılmalıdır. Bu yaşlardaki çocuklar eylemin niyetini bilse de, diğer bir deyişle eylemin kazara mı kasti mi yapıldığını bilse de genel olarak sonuca bakarak değerlendirme yapmaktadır. Dokuz-10 yaşındaki çocuklar ise aynı koşullarda kasti hata yapan çocuklara ceza verme eğilimindedir. Bu demek oluyor ki, altı yaştan on yaşa doğru çocukların ahlaki yargılamalarında eylemin sonucuna değil, niyetine verilen önem artmaktadır (Piaget, 2015:141).

Piaget'e göre küçük çocuklarda aynı zamanda içkin adalet (immanent justice) anlayışı vardır. İçkin adalet, en genel tanımıyla bir kabahatin otomatik olarak cezasını beraberinde getirmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Piaget, 2015:200). Küçük çocuklarda içkin adalet duygusu güçlüyken, sekiz yaşından sonra içkin adalet duygusu yavaş yavaş yok olma eğilimindedir. Piaget'e göre içkin adalet anlayışının kökeni yetişkin kısıtlamasına dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, yetişkin kısıtlamasının etkisi altında kalan çocuklar edindikleri duyguları olaylara aktarırlar ve cezalandırıcı adalete inanırlar. Fakat zihinsel gelişme ile birlikte ceza yerini aşamalı olarak eşitliğe bırakır. Çocuk ve yetişkin arasındaki ilişkinin doğası eşitliğe imkan vermez. Oysaki çocuğun akranları ile kurduğu ilişkide eşitlik vardır. Son olarak Piaget çocuklarda adaletin aşamalarını ise şöyle tanımlamıştır: Yedi sekiz yaşına kadar adalet yetişkin otoritesine

bağlıdır. Sekiz-11 yaş aralığında aşamalı eşitlikçilik söz konusudur. On bir yaşından sonra ise çocuklar için hakkaniyet/adil olmak önemlidir.

Piaget'nin kuramı çocuklarda ahlak anlayışının gelişimi ile ilgili literatüre temel ve önemli bir kaynak sağlamaktadır. Piaget'den sonra ahlak gelişimi ile ilgili önemli çalışmalar yapan ve alana önemli bir kuram sunan bir diğer kişi Kohlberg'tir.

2.1.2. Kohlberg'in Ahlak Gelişimi Kuramı

Kohlberg, ahlak gelişimi kuramını Piaget'in kuramının üstüne temellendirmiştir. Yaptığı çalışmalarda katılımcılara hipotetik öyküler yoluyla ahlaki ikilemler sunmuştur. Kohlberg'in çalışmalarında sıklıkla kullandığı ikilemlerden birisi Heinz isimli bir bireyin yaşadığı ikilemdir. Bu ikilemde, "Heinz karısı kanser hastalığına yakalanmış bir bireydir. Doktorların tedavi için önerdiği ilaç Heinz'ın alamayacağı kadar pahalı bir ilaçtır. Heinz çevresinden bulduğu borç paralarla ilacın tutarının yarısı kadar parayı ancak tamamlayabilmiştir. Borç bularak topladığı paralarla eczaneye gidip, bu ilacı alamazsa karısının ölebileceğini, bu sebeple ya ilacı daha ucuza vermesini ya da kalan miktarı daha sonra ödemeyi teklif etmiştir. Fakat eczacı bu ilaçtan para kazandığını söylemiş ve ilacın parasının tamamı olmadan Heinz'a ilacı vermemiştir. Böyle bir durumda Heinz karısının tedavisi için gerekli olan ilacı çalmak için eczacının dükkanına girmiştir." (Kohlberg, 1973). Kohlberg çalışmalarında bu tarz ikilemleri kullanarak katılımcıların yaptıkları muhakemeleri incelemiştir.

Boylamsal ve kültürlerarası yaptığı çalışmaların sonucunda, ahlaki muhakemenin zaman içerisinde birbirini izleyen altı evrede geliştiğini belirtmiştir. Kohlberg'e göre bu evreler yapılandırılmış bir bütün şeklindedir ve değişmez bir sıradadır. Bireyler bu evrelerden birini atlayamaz ve her zaman bir üstteki evreye ilerler. Kohlberg'e göre tüm kültürlerde aynı şekilde olan bu evreler hiyerarşik bir bütünleşme şeklindedir. Üst evre daha alt evreyi de kapsamaktadır. Bireylerin en üst evreye ulaşma yönünde bir motivasyonları vardır (Kohlberg, 1975:670; Kohlberg & Hersh, 1977:54).

Kohlberg (1973:631/1975:671; Hersh, 1977:54) kuramında ahlak gelişimi evrelerini şu şekilde tanımlamıştır:

- 1) **Gelenek öncesi düzey:** Bu aşamadaki bir birey kültürel kurallar ile doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü olan etiketlerden sorumludur. Fakat bu etiketleri bir davranışın hem fiziksel hem de hedonistik sonucu olarak görür. Bu düzey iki aşamaya bölünmüştür.
 1. **Aşama: Ceza ve itaat odaklı yönelim (the punishment and obedience orientation):** Bir eylemin iyi ya da kötü olması sadece fiziksel sonuçlarına bağlıdır. Cezadan kaçınma ve güçlü olana sorgusuz itaat etme bu aşamadaki bireylerin en

önemli değerleridir. Bu evredeki bir birey için ceza ve otorite tarafından desteklenen bir ahlaki düzen vardır.

2. **Aşama: Araçsal-görelî yönelim (the instrumental-relativist orientation):** Bir kişinin kişisel ihtiyaçlarını, ara sıra da diğerlerinin ihtiyaçlarını tatmin eden davranış doğrudur. Bu aşamada karşılıklılık, eşit paylaşma veya adalet unsurları vardır. Fakat bu ilkeler bu aşamada her zaman pragmatik/faydacı bir şekilde görülür. Bu aşamadaki karşılıklılıkta bir hakkaniyet, bağlılık, vefa ya da minnettarlık yoktur. Daha çok “Sen benim çantamı çizdin, ben de seninkini çizeceğim” şeklinde görülebilir.
- 2) **Geleneksel düzey:** Bu aşamada kişi için içinde bulunduğu grubun ve ailesinin beklentilerini karşılamak önemlidir. Kişinin kendi doğruları için sonuçlarından bağımsız olarak bu beklentiler değerlidir. Bu aşamadaki tutum, sadece sosyal düzene ve bireysel beklentilere uymanın bir yolu değildir, aynı zamanda bir bağlılıktır, vefadır. Bu aşamadaki bir birey düzeni aktif olarak sürdürmek, desteklemek ve meşrulaştırmak ister. Bu düzey de iki aşamaya bölünmüştür.
3. **Aşama: Kişilerarası uyum veya “iyi kız, iyi erkek-iyi çocuk olma” (the interpersonal concordance or “good boy-nice girl” orientation):** İyi davranış diğerleri tarafından onaylanan ya da diğerlerine yardım eden davranıştır. Davranış sıklıkla niyetine bakılarak değerlendirilir. Kişi iyi bir insan olarak diğerlerinin onayını kazanır. Bu aşamada stereotipik davranışlara uyma söz konusudur.
4. **Aşama: Kanun ve düzen (Law and Order):** Bu aşamada sabit kurallara, otoriteye ve sosyal düzenin sürdürülmesine odaklanma vardır. Doğru davranış otoriteye saygı duyulmasını, sosyal düzenin sürdürülmesini ve bir kişinin yükümlülüklerini yerine getirmesini içerir.
- 3) **Gelenek sonrası, otonom ve ilkeli düzey:** Bu düzeyde, ahlaki değerleri ve ilkeleri tanımlamak amaçlanır. Bu ahlaki değer ve ilkeler grup otoritesinin dışında uygulanır. Bu düzey de diğer iki düzey gibi kendi içerisinde iki aşamadan oluşmaktadır:
5. **Aşama: Sosyal ilişki, kanun ve genele faydacılık:** Doğru davranış, tüm toplum tarafından üzerinde düşünülmüş ve anlaşmaya varılmış olan, genel olarak insan haklarına uygun olan davranıştır. Bu aşamadaki bireylerin, bireysel düşüncelerin ve değerlerin göreceliliği konusunda farkındalıkları vardır. Bireyler belli kurallar konusunda söz birliğine ulaşmayı hedefler. Yasalar konusunda anayasal olarak ve demokratik olarak uzlaşmaya varılmıştır. Bazı kurallar ve yasalar sosyal faydacılık düşüncesi ile değiştirilebilir.
6. **Aşama: Evrensel etik, ilke anlayışı:** Bu aşamada doğru davranış, kişinin kendisinin seçtiği etik ilkeler ile uyumlu olarak; evrenselliğe ve tutarlılığa hitap eden, vicdan

tarafından verilen karar olarak tanımlanmaktadır. Bu ilkeler ahlaka uygun ve soyuttur. Burada ahlaki kurallar emredilen bir şey gibi somutlaştırılmamaktadır. Bunlar karşılıklılığın, adaletin ve insan hakları eşitliğinin evrensel ilkeleridir. Bu aşamada kişilere birey oldukları için saygı duyulur.

Birinci düzey olan gelenek öncesi düzeyde ahlaki ikilemler bireysel ihtiyaçlar açısından değerlendirilir. Bu düzeyde ahlaki çatışma durumları ihtiyaçların çatıştığı durumlar olarak görülür. Ahlaki çatışmalar en güçlü olan tarafından (Birinci Aşama) çözümlenebildiği gibi, kişinin kendi refahı için bireysel sorumlulukları üzerine alması (İkinci Aşama) ile de çözümlenebilir. Bu formülasyonlar çocukların deneyimleri ile uyum içerisindedir. Küçük bir çocuk için güç, belki de sosyal dünyanın en belirgin özelliğidir (Birinci Aşama). Bu çocuk çatışmaları, *güce uyma* ve *bireysel ilgiler* arasındaki çatışmayı görmek olarak öğrenir. Hak/doğru kavramını bireysel ilgilere hizmet eden bir düşünce olarak görür. Çocuk karşılıklı bir ilişki sürdürebilecek hale geldiğinde kendisini ahlaki çatışmaları çözmek için yetersiz görebilir. Böyle bir durumda çocuk, ya gelenek öncesi düşüncesini sürdürüp deneyimlerini basitleştirebilir ya da bakış açısını genişletebilir. İkinci düzey olan geleneksel düzeyde bir grup içinde görülen ahlaki çatışmalar bireysel şartlardan çok grup şartları ile çözülür. Adalet ya da doğru üçüncü aşamada kişilerarası sosyal ilişkilerde, dördüncü aşamada ise topluluk içerisinde yaşanıyor gibi görülmektedir. İkinci düzeyde doğru ya da yanlış, iyi ya da kötüyü toplum belirler. Farklı kültürlerde iyi ya da kötünün tanımı farklı olabilir. Bir kültürde yanlış olan şey bir başka kültürde doğru olabilir. Son olarak beşinci ve altıncı aşamada tercih, düzenin yerini alan *ilkelere* dayanır. Ahlaki gelişimde tüm bireyler bu evrelerde başarılı olarak ilerleyemez. Çünkü, ahlaki yargılama mantıksal bir işlem olsa da, duygusal faktörlerden de etkilenmektedir. Bir kişinin çevresi ile olan etkileşimi (sosyal etkileşim) ahlaki muhakemenin gelişimini etkilemektedir. Sosyal etkileşimler kişinin, diğerinin bakış açısından bakmak durumunda kaldığı çeşitli rolleri ve karşılıklı ilişkileri beraberinde getirmektedir. Birisinin bakış açısını alma becerisi ahlak gelişiminin önemli bir unsurudur. Görüldüğü gibi ahlak gelişimi kişinin bilişsel yapısı ve çevresi tarafından sunulan karmaşanın bir ürünüdür. Ahlaki çatışmalar kişinin sahip olduğu muhakeme yapısı ile uygun bir şekilde çözümlenmeyip; bireylerin çatışmaları çözmek için daha karmaşık düşünce yolları geliştirilmesini gerektirmektedir (Kohlberg & Hersh, 1977:57). Benzer şekilde Turiel (1974) de, bir aşamadan diğerine geçişi reddetme ve inşa etme sürecinin bir sonucu olarak görmektedir. Birey çelişki ve yetersizliklerle karşılaşır, mevcut aşamanın mantığı reddedilir ve yeni bir aşama inşa edilir (Turiel, 1974:28). Ayrıca Turiel (1974:27) bir aşamadan diğerine geçişte zihinsel bir ilerlemenin olduğunu belirtmiştir.

Kohlberg'in kuramı ve öne sürdüğü varsayımlar, kendisi ve başka araştırmacılar tarafından yürütülmüş çalışmalarla incelenmiştir. Örneğin; White (1975) tarafından Kohlberg'in standart ahlaki ikilemleri kullanılarak 7-14 yaş aralığındaki Bahamalı kız ve erkek ilköğretim

öğrencileri ile yapılmış bir çalışmada ahlaki muhakemenin yaşa ve cinsiyete bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Söz konusu çalışmada birinci aşama muhakemesi yaşla birlikte azalırken, ikinci aşama muhakemesinin yaşla birlikte arttığı ve üçüncü aşama muhakemesinin de yaşla birlikte küçük bir oranda arttığı bulunmuştur. Kız ve erkeklerin ahlaki muhakeme becerileri arasındaki farklılık ise sadece 13-14 yaş grubundaki öğrenciler arasında bulunmuştur. On üç-14 yaş aralığındaki erkek öğrencilerin ahlaki gelişim evrelerinin kız öğrencilere kıyasla daha gelişmiş olduğu bulunmuştur. Diğer yaş gruplarında ahlaki muhakeme becerisinde cinsiyete bağlı bir farklılık bulunmamıştır. White (1975) 13-14 yaş aralığındaki cinsiyete bağlı farklılığın Kohlberg'in ölçümündeki sistematik cinsiyet yanlılığından kaynaklanabileceğini belirtmiştir. Çünkü Kohlberg (1975) erkek katılımcılarla yürüttüğü çalışmalardan yola çıkarak kuramını geliştirmiştir.

Kohlberg'e (1975) göre, ergen ve yetişkinlerin yarısı doğru muhakeme yapma becerisine sahip olsa da, yetişkinlerin çok azı (yaklaşık olarak %10'u) üçüncü düzeyde ahlaki muhakeme yapabilir. Colby vd. (1983) tarafından yürütülmüş boylamsal bir çalışmada katılımcılardan 10 yaşından itibaren ahlaki muhakeme becerileri ile ilgili veri alınmaya başlanmıştır. Yirmi yılı aşkın bir zaman aralığında sürdürülen bu çalışmada, başlangıçta çocukların yaklaşık olarak %25'i tarafından yapılan birinci aşama muhakemenin yaşla birlikte azaldığı ve yaklaşık olarak 17 yaşından itibaren hiç yapılmadığı görülürken; başlangıçta çocukların yaklaşık olarak %60'ı tarafından yapılan ikinci aşama muhakemenin de yaşla birlikte hızlı bir şekilde azaldığı görülmüştür. İkinci aşama muhakemenin 28-30 yaşlarından sonra neredeyse hiç yapılmadığı (%1-2) dikkat çekmektedir. Başlangıçta çocukların yaklaşık olarak %15'i tarafından yapılmış üçüncü aşama muhakemenin katılımcılar 16-18 yaşına geldiğinde zirveye ulaştığı ve neredeyse %60'ı tarafından yapıldığı görülmüştür. On altı-18 yaşından sonra azaldığı görülen üçüncü aşama muhakemenin katılımcılar 35-36 yaşına geldiğinde yaklaşık olarak %30'u tarafından yapıldığı görülmüştür. On yaşındaki çocuklar tarafından neredeyse hiç yapılmadığı (%1) görülen dördüncü aşama muhakemenin, 13-24 yaş aralığında hızlı bir şekilde arttığı ve katılımcılar 34-36 yaşına geldiğinde yaklaşık olarak %60'ı tarafından yapıldığı görülmüştür. Beşinci aşama muhakemenin yaklaşık olarak 17 yaşına kadar hiçbir katılımcı tarafından yapılmadığı, 34-36 yaşlarında ise çok düşük bir oranda (yaklaşık olarak %10) yapıldığı görülmüştür. Son aşama olan altıncı aşama muhakemenin ise, söz konusu çalışmaya katılan bireyler tarafından 10-36 yaş aralığında hiç yapılmadığı görülmüştür. Bu çalışmanın bulgularının Kohlberg'in (1975) yetişkinlerin çok azının (yaklaşık olarak %10'u) üçüncü düzeyde ahlaki muhakeme becerisine sahip olduğu yönündeki görüşü ile tutarlı olduğu görülmektedir.

Piaget gibi Kohlberg'in kuramı da ahlak gelişimi alanında çok temel ve eski bir kuram olsa da, bazı noktalarda tartışılmaktadır. Kültür, ailesel faktörler ve cinsiyet ahlak gelişimini etkileyen önemli unsurlar olabilirken, Kohlberg'in kuramında bu faktörlere fazla önem

verilmediği görülmektedir (Zgorurides, 2000). Kohlberg'in ahlak gelişimi kuramına eleştiri getiren ve alternatif bir düşünce sunan araştırmacılardan birisi Gilligan'dır.

2.1.3. Gilligan'ın Görüşleri

Gilligan'a göre, kadınlar ve erkekler ahlaki muhakemeyi/gelişimi eşit bir şekilde yaşayabilirler fakat bu yaşantılar kadın ve erkeklerde farklı şekillerde görülebilir. Diğer bir deyişle Gilligan'a göre (1977/1982) kadın ve erkeklerin ahlak anlayışları arasında niteliksel olarak farklılıklar vardır. Erkekler daha çok adalet ile ilgilenirken; kadınlar daha çok şefkatli olmak, merhametli olmak ile ilgilenirler. Bu farklılıklar en çok kadın ve erkekler ahlaki değerlendirme yaparken görülür (Zgorurides, 2000:94).

Gilligan (1982) kadın ve erkeklerin ahlaki gelişiminin farklı şekillerde görülebileceğini, Jake ve Amy isimli 11 yaşındaki birisi kız birisi erkek iki çocuğunun ahlaki yargılamalarını inceleyerek açıklamaya çalışmıştır. Jake ve Amy parlak ve kendilerini açık bir şekilde ifade edebilen çocuklardır. Gilligan'ın çalışmasında bu iki çocuğa Kohlberg'in çalışmalarında kullandığı ve yukarıda detaylı olarak anlatılan Heinz'ın ikilemi sorulmuştur. Kısaca tekrar hatırlamak gerekirse, Heinz karısı kanser hastası olan ve karısının tedavisi için çok pahalı bir ilaca ihtiyacı olan birisidir. Fakat karısının hayatını kurtarmak için gerekli olan bu ilaç Heinz'ın alamayacağı kadar pahalıdır. Eczacı ise Heinz'ın elindeki parayı az bulmakta ve kabul etmemektedir. Bu ikilemde hem Jake'e hem de Amy'ye "Heinz bu ilacı çalmalı mı?" diye sorulmuştur. Ayrıca, ahlaki düşüncelerinin altında yatan yapıları ortaya çıkarmak için çalmalı ya da çalmamalı fikrinin nedenleri sorulmuştur. Jake ve Amy'nin bu ikileme verdikleri yanıtlar incelendiğinde farklılıklar olduğu görülmüştür. Jake, Heinz'ın ilacı çalması gerektiği konusunda net bir şekilde düşüncesini dile getirmiştir. Yaşam ve mülkiyet değerleri arasındaki çatışmada, insan hayatının önceliğini savunmuş ve seçimini bu şekilde mantıksallaştırmıştır. İnsan hayatının paradan daha kıymetli olduğunu düşünen Jake, neden insan hayatının daha kıymetli olduğu sorulduğunda, eczacının başka müşterilerden de çok para kazanabileceğini ama Heinz'ın karısına tekrar kavuşamayacağını söylemiştir. Çalması durumunda eğer yakalanırsa, yargının Heinz'ın doğru olanı yaptığını düşüneneğini, eğer Heinz yargı tarafından hatalı bulunursa da, onu hatalı bulan kanunun yanlış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Jake, ahlaki değerler konusundaki toplumsal fikir birliğine göre de Heinz'ın çalmasının doğru olan olduğunu savunmuştur. Aynı ikilem Amy'ye sorulduğunda Amy'nin belirsiz ve kaçamak yanıtlar verdiği görülmüştür. Heinz'ın ilacı çalmaması gerektiğini, karısının hayatını kurtarmak için çalmaktan daha başka yollar bulabileceğini belirtmiştir. Neden çalmaması gerektiği sorulduğunda, daha çok Heinz ve karısı arasındaki ilişki temelli düşünmüştür. Eğer Heinz ilacı çalarsa hapishaneye girebileceğini, karısının yalnız kalacağını ve eğer karısının bir ilaca ihtiyacı olsa bu sefer hiç yardımcı

olamayacağını söylemiştir. Hem karısının hayatta kalması için hem de Heinz'in hapse girmemesi için alternatif bir yolun bulunabileceğini savunmuştur. Diğer bir deyişle Amy Heinz'in eşinin hayatta kalmasını ve ilişkilerin korunmasını birleştirmiştir. Dolayısıyla kadının hayatının değerini, ilişkiler bağlamında düşünmüştür. Heinz'in vermesi gereken kararı, Jake mantık ve hukuk sistemleri ile açıklarken, Amy ilişki ve bakım temelli açıklamıştır.

Kohlberg'in ahlaki gelişim evreleri ve ahlaki gelişimin sırası düşünülünce, Amy'nin ahlaki yargılamaları Jake'in ahlaki yargılamalarından olgunluk (maturity) olarak bir aşama daha geride görülmüştür. Diğer bir deyişle, Jake'in yanıtları Kohlberg'in kuramına göre geleneksel düzeyde, üçüncü ve dördüncü aşamanın karışımı gibi görülürken, Amy'nin yanıtları ise ikinci ve üçüncü aşamanın karışımı gibi görülmüştür (Gilligan, 1982). Gilligan, Kohlberg, Lerner ve Belenky (1971) tarafından lise öğrencileri ile yapılan, cinsiyet ve ahlaki yargılama arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmada da, kız öğrencilerin cevapları daha çok üçüncü evreye aitken, erkek öğrencilerinin cevaplarının sıklıkla dördüncü evrede olduğu bulunmuştur (akt. Gilligan, 1977).

Gilligan'ın Kohlberg'in kuramına yaptığı cinsiyet temelli eleştirileri ve sonrasında yaptığı çalışmaları incelendiğinde, Kohlberg'in yaptığı gibi sadece erkeklerle yapılmış ahlaki muhakeme ya da ahlak gelişimi çalışmalarından yola çıkarak evrensel çıkarımlarda bulunmanın doğru olmadığı görülmektedir. Sosyalizasyon sürecinde kadın ve erkeklerin farklı pratiklerle ve deneyimlerle karşılaşması, kadın ve erkeklerin ahlaki muhakeme becerilerindeki niteliksel farklılıkların oluşmasına sebep olabilir. Gilligan'ın çalışmaları ahlakın sadece adalet temelli değil, bakım temelli de düşünülmesinin önemli olduğunu göstermektedir.

2.1.4. Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu ve Ahlaki Davranış

Toplumdaki bireylerin refahına saygı duymayı öğrenmek, yaşamın erken yıllarında başlayan ahlak duygusunun gelişiminin önemli bir özelliğidir. Ahlakın gelişimi, bireylerin diğerlerine psikolojik ya da fiziksel olarak zarar vermeyen toplumsal değerleri, tutumları, davranışsal standartları ve davranışın geleneksel formlarını kabul etmesini içerir. Söz konusu ahlaki ve geleneksel değerleri ve kuralları kabul etme bebeklikte başlayıp yaşam boyu sürmektedir (Grusec, 2011:244). Ahlak, birbirinden farklı ve birbiri ile ilişkili olduğu belirtilen bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç farklı boyuttan oluşmaktadır. Ahlaki muhakeme/biliş ahlakın bilişsel yönünü, ahlaki duygu duygusal yönünü, ahlaki davranış ise davranışsal yönünü oluşturmaktadır (Kochanska & Aksan, 2006:1589). Bu bölümde ahlaki muhakeme, ahlaki duygu ve ahlaki davranış olarak tanımlayabileceğimiz olumlu sosyal davranış anlatılacak ve ahlakın bu üç yönünün birbiri ile olan ilişkisine değinilecektir.

2.1.4.1. Ahlaki Muhakeme

Toplumsal hayatta nelerin ahlaki açıdan doğru ya da uygun olduğuna ilişkin değerlendirmeler belli ilke ve kurallara göre belirlenir. Yapılan bu değerlendirmeler ahlaki muhakeme olarak isimlendirilir (Royal & Baker, 2005). Genel olarak ahlaki muhakeme; değerler, normlar, kurallar, ihtiyaçlar ve arzular arasında çatışma söz konusu olduğunda bu çatışma üzerine düşünme ve karar alma becerisi ya da eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Fabes, Carlo, Kupanoff & Laible, 1999). Carlo (2008) ise ahlaki muhakemeyi; adalet, adil olma ve bakım verme ile ilgili konular olduğunda ikilem içeren durumlar hakkında düşünme olarak tanımlamıştır. Bir kişinin ahlaki muhakeme tarzı kişinin kendisinin ve diğerlerinin ihtiyaçlarına odaklanma tarzını yansıtır (Carlo, 2008:565). Kişinin ahlaki muhakeme tarzı ile ilgili tercihleri değerleri ve duyguları ile bağlantılı olabilir.

Hayatın ilk yılındaki bebeklerle yapılan çalışmalar, bebeklerin henüz tam gelişmemiş ahlaki değerlendirmeler yaptığını göstermektedir. Örneğin; Hamlin, Wynn ve Bloom (2007), 6 ve 10 aylık bebeklerin sosyal etkileşimler hakkındaki sezgilerini incelemek üzere ardarda üç ayrı çalışma yapmıştır. Birinci çalışmada, bebeklere tahtadan yapılmış ve canlı gibi görünmesi için üzerine büyük gözler yapıştırılmış bir dağcı gösterilmiştir. Başlangıçta tepenin altında dinlenen dağcı daha sonra tepeye çıkmaya çalışmaktadır. Dağcı tepeye çıkmaya çalışırken iki farklı koşul meydana gelmektedir. Birinci koşulda tepeye çıkmaya çalışan dağcıyı iterek tepeye çıkmasına *yardım eden* bir kişi (aynı şekilde tahtadan ve gözleri olan bir karakter) bebeklere gösterilirken, ikinci koşulda bebeklere dağcının tepeye çıkmasını *engelleyen* ve onu aşağı doğru iten bir kişi gösterilmiştir. Bu çalışmada bebeklerin kendi deneyimleri olmadan, sadece gözlemleyerek, yardım eden ve engelleyen kişileri nasıl değerlendirdikleri incelenmiştir. Bu iki koşul gerçekleştirildikten sonra, bebeklerin yardım eden ve engelleyen karakterlerden birisini seçebilecekleri bir durum oluşturulmuştur. Ayrıca bebeklerin yardım eden ve engelleyen karakterlere bakma süreleri incelenmiştir. İlk çalışmanın sonucunda, bebeklerin çok yüksek oranda yardım eden karakteri seçtikleri bulunmuştur (10 aylık bebeklerden 16'sından 14'ü, 6 aylık bebeklerin tamamı, n=12). Ayrıca, 10 aylık bebeklerin engelleyen karaktere daha uzun süre baktığı bulunmuştur. Bu bulgu bebeklerin beklenmedik ya da şaşırtıcı olaylara daha uzun süre baktıklarını göstermektedir. Altı aylık bebekler ise yardım eden ve engelleyen karakterlere eşit sürede bakmışlardır. Bu çalışmanın ardından gerçekleştirilmiş ikinci çalışmada, birinci çalışmadaki tahtadan yapılmış dağcı bu sefer gözleri çıkartılarak kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle, dağa tırmanmaya çalışan dağcı birinci çalışmadaki gibi canlı ve hedef yönelimli değildir. İkinci çalışmanın sonucu ilk çalışmadan farklılaşmıştır. On aylık bebeklerin yarısı (n=12) yardım eden karakteri tercih ederken, 6 aylık bebeklerin üçte biri (n=12) yardım eden karakteri tercih etmiştir. Üçüncü çalışmada farklı olarak nötr bir karakter eklenmiştir. Başka bir ifadeyle, dağa

tırmanmaya çalışan dağcıya yardım eden ve engelleyen karakterlerin olduğu koşullara, bir dağcı ile hiç iletişim kurmayan ve nötr olan başka bir koşul eklenmiştir. Bu çalışmanın sonucunda ise, bebeklerin nötr bir karaktere kıyasla yardım eden bir karakteri (10 ve 6 aylık bebeklerin 8'inden 7'si), engelleyen bir karaktere kıyasla ise nötr olan karakteri (10 ve 6 aylık bebeklerin 8'inden 7'si) daha çok tercih ettikleri bulunmuştur. Özetle; bebeklerin tercihleri engelleyenden çok yardım eden, nötr olandan çok yardım eden ve engelleyenden çok nötr olan kişi yönündedir. Bu bulgu, konuşma öncesi dönemdeki bebeklerin bir bireyi, o bireyin diğerlerine karşı davranışlarını dikkate alarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Şöyle ki; işbirlikçi davranan ve birisinin amacına ulaşmasına yardım eden kişi sevilirken, engelleyen kişi ise sevilmemektedir. Henüz yaşamlarının erken dönemindeki bebeklerin bu şekilde muhakeme becerilerine sahip olmaları, ahlaki düşünce ve davranışın gelişen sisteminin temeli olarak düşünülebilir. Ayrıca, bebeklerin değerlendirmelerinin kendi deneyimlerinden kaynaklanmaması; diğer bir deyişle bebeklerin bilmedikleri kişilerin etkileşimlerine şahitlik yaparak tercihlerini ve değerlendirmelerini yapması, bu sosyal değerlendirmelerin gerçek ahlaki muhakemenin önemli bir bileşeni olduğunun işareti olabilir (Hamlin, vd., 2007). Bu çalışmanın ardından Hamlin, Wynn ve Bloom (2010) diğerlerini sosyal davranışları temelinde değerlendirme becerisine 6 aydan daha küçük bebeklerin de sahip olup olmadığını araştırmak için 3 aylık bebeklerle başka bir çalışma yürütmüştür. Araştırmacılar önceki çalışmadaki (Hamlin, vd., 2007) aynı yöntem ile yürüttükleri bu çalışmada da, 3 aylık bebeklerin antisosyal davranışları olan (engelleyen) aktörden kaçındıklarını bulmuşlardır. Başka bir ifadeyle, bebekler engelleyenden çok yardım eden ve nötr olan aktörleri daha çok tercih etmişlerdir. Fakat olumlu sosyal davranış sergileyen (yardım eden) aktör nötr olana kıyasla bebekler tarafından daha çok tercih edilmemiştir. Bu bulgular 3 aylık bebeklerin de başkalarının amaçlarına engel olan olumsuz davranışları ayırt edebildiklerini göstermektedir. Hayatlarının henüz çok başında olan bebeklerin, kişileri diğerleri ile olan sosyal davranışlarını göz önünde bulundurarak değerlendirmeleri sosyal bilişin önemli bir görünümü olabilir (Hamlin, vd., 2010).

Sosyal Alan Kuramı (Smetana, 1999/ 2006; Turiel, 2006) ahlaki, sosyal bilginin (social knowledge) ayrı bir alanı olarak değerlendirir ve çocuklarda ahlak ile ilgili kavramların gelişimine odaklanır (Smetana & Killen, 2008:328). Sosyal alan kuramının merkezinde, bireylerin sahip olduğu çeşitli sosyal etkileşimleri ve deneyimleri tanıma (recognition) vardır. Çocukların sosyal deneyimlerini anlamlandırma ve yorumlama çabaları, sosyal bilginin farklı alanlarının inşasının oluşmasına ortam sağlamaktadır (Smetana, 1999:312; Smetana & Killen, 2008:328). Sosyal alan kuramında ahlaki kurallar ve geleneksel kurallar arasında ayırım yapılmaktadır (Smetana, 2006; Turiel, 2006). *Ahlaki kurallar* fiziksel ve psikolojik zararlarla, adalet ve adil olmak ile ilgiliyken; *geleneksel kurallar* (örn. sofr kuralları gibi) sosyal hayatın düzenlenmesi ile ilgilidir (Turiel, 2006:828). Diğer bir deyişle geleneksel kurallar toplumsal

düzeni korumak amacıyla koyulmuş kurallardır. Smetana ve Killen (2008:329) geleneksel kuralları, farklı sosyal sistemlerdeki ve bağlamlardaki sosyal etkileşimleri düzenleyen, rızaya bağlı olarak karar verilen normlar, gelenekler ve adetler olarak tanımlamıştır (aynı zamanda Smetana, 2006:121). Ahlaki kurallar keyfi değilken geleneksel kurallar keyfi olabilir. Örneğin, birine vurmak (ahlaki kural) her zaman yanlış bir davranıştır; fakat, bir öğretmene ismi ile seslenmek (geleneksel kural) eğer bunun aksi yönünde bir kural yoksa yanlış değildir (Helwig & Turiel, 2011). Görüldüğü gibi ahlaki kural ihlalleri evrensel olarak yanlıştır. Diğer bir deyişle ahlaki bir kuralın ihlali farklı bağlamlarda, farklı ülkelerde, evde ya da okulda tutarlı olarak yanlıştır. Oysa geleneksel kuralların doğruluğu ya da yanlışlığı bağlama bağlı olarak değişir. Ahlaki kuralların ihlal edildiği durumlar sadece yasak olan bir şey yapıldığı için yanlış değildir. Aynı zamanda diğerlerinin haklarını ve refahını etkilediği için de yanlıştır. Ahlaki kural ihlallerinin bu özelliği, bu ihlallerin otorite ve kurallardan bağımsız olarak yanlış olduğunu göstermektedir. Ancak geleneksel kurallar, bir otorite ya da kural yanlış olduğunu söylüyorsa yanlıştır. Ahlaki kural ihlalleri geleneksel kural ihlallerine kıyasla daha ciddi ve daha çok cezalandırılması gereken kurallar olarak görülür (Smetana, vd., 2012). Geleneksel kurallar otoriteye, yaygın uygulamalara ve bir kurala bağlı olarak kavramsallaştırılır. Ahlaki ve geleneksel kurallar arasındaki ayrım tutarlı olarak bireyler tarafından yapılır (Turiel, 2006).

Ahlaki ve geleneksel kurallar hakkında bir anlayış geliştirme erken dönem gelişimin kritik bir görevidir ve birçok çalışmanın da konusu olmuştur (Smetana, vd., 2012:683). Dunn ve Munn (1985) tarafından gözleme dayalı olarak yürütülmüş bir çalışmada, 18-24 ay arası bebeklerin ahlaki ve toplumsal kurallar hakkında farkındalıklarının olduğu bulunmuştur. Araştırmacılar, 18-24 ay arasındaki bebeklerin aile içerisinde hangi davranışların beklenen ve onaylanan davranış olduğu, hangilerinin olmadığı konusunda farkındalıklarının olduğunu; ancak kural ihlalinin ne anlama geldiği konusunda detaylı bir anlayışlarının olmadığını belirtmişlerdir. Bu çalışmada bebeklerin henüz tam gelişmemiş ahlaki farkındalıklarının hayatlarının ikinci yılında geliştiği görülmüştür. Öte yandan, Smetana (2006) ahlaki ve geleneksel kurallar arasındaki tam gelişmemiş ayrımın çocuklar tarafından 3 yaş kadar erken bir zamanda yapılabildiğini, 4 yaşındaki çocuklar tarafından ise tutarlı ve devamlı olarak yapılabildiğini belirtmiştir. Smetana ve Braeges (1990) tarafından 26, 34 ve 42 aylık çocuklarla yürütülmüş kesitsel bir çalışmada, 26 aylık çocukların ahlaki ihlal ile geleneksel ihlal arasında ayrım yapamadığı, 34 aylık çocukların ahlaki ihlali geleneksel ihlallerden genel olarak daha yanlış olarak değerlendirdiği, 42 aylık çocukların ise ahlaki ihlalleri kural ve otoriteden daha bağımsız ve geleneksel ihlallerden daha ciddi olarak değerlendirdikleri bulunmuştur. Bu bulgular, ahlaki ve geleneksel kurallar/ihlaller arasındaki ayrımın yaşamın üçüncü yılında daha tutarlı bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Turiel (2006) de çocukların yaklaşık olarak 4 yaş civarında

ahlaki kuralları toplumsal geleneksel kurallardan ayırt edebildiklerine ilişkin çalışmalar olduğunu belirtmiştir.

Çocuklar ahlaki kural ihlallerini geleneksel kural ihlallerine kıyasla daha ciddi ihlaller olarak görmekte ve daha fazla tepki göstermektedir (Smetana, 2006:122; Turiel, 2006:829). Ayrıca, ahlaki kural ihlallerine verilen tepkiler ortaya çıkan zararlar ya da davranışın adaletsizliği ile ilgiliyken, geleneksel kural ihlallerine verilen tepkiler daha çok kurallara ve otoriteye uyulmadığı yönündedir (Turiel, 2006:830). Çocukların ahlaki ve geleneksel kural ihlallerine yönelik bu tutumları muhakemelerinde de farklılaşmaktadır. Ahlaki meselelerle ilgili muhakemeler refaha, doğruluğa ve adalete dayandırılırken; geleneksel meselelerle ilgili muhakemeler sosyal düzene, otoriteye, adetlere ve kurallara dayandırılmaktadır (Smetana, 2006:122; Turiel, 2006:830).

Küçük çocuklar aktif bir şekilde ahlaki ve sosyal dünyalarını anlamlandırma çabası içerisinde. Bu çaba ile birlikte çocukların ahlaki muhakeme becerileri okul öncesi yıllarda ortaya çıkmakta, çocukluk ve ergenlik dönemi boyunca daha kapsamlı ve bağlama karşı daha duyarlı bir hale gelmektedir. Ayrıca bu yıllarda ahlaki muhakemeyi duygu ve davranış ile koordine etme becerisi de artmaktadır (Smetana & Killen, 2008:333). Gummerum, Hanoch, Keller, Parsons ve Hummel (2010) tarafından 3-5 yaş arası çocuklarla yapılan bir çalışmada, 3 yaş çocuklarının ahlaki kural ihlali yapılan davranışı 4 ve 5 yaş çocuklarına kıyasla daha çok doğru olarak değerlendirdikleri bulunmuştur. Lourenço (1997) tarafından 4, 6 ve 8 yaşındaki çocuklarla yapılan başka bir çalışmada da çalışmaya katılan tüm çocukların (N=90) ahlaki kural ihlalinin yapıldığı davranışı yanlış olarak değerlendirdiği bulunmuştur. Çocukların ahlaki muhakeme becerileri ile ilgili yukarıda sözü edilen çalışmalar, yaşla birlikte çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin de geliştiğini göstermektedir.

Eisenberg (1976), ahlaki muhakeme üzerine yapılmış çalışmalarda genellikle Kohlberg'in çalışmalarındaki gibi kısıtlamaya yönelik (constratint-oriented) ahlak ikilemlerinin kullanıldığını belirtmiştir. Diğer bir deyişle, Eisenberg çalışmalarda genellikle kural, zorunluluk, ceza ve otorite içeren ahlak ikilemleri hakkındaki muhakemelere odaklanıldığını, bu ikilemlerde de ahlaki çatışmanın çözümünün merkezine, bireyin yasaklar ve otorite hakkındaki düşüncelerinin koyulduğunu ifade etmiştir. Eisenberg (1976), Kohlberg'den farklı olarak olumlu sosyal durumlarla ilgili olan ahlaki muhakeme kavramsallaştırması yapmıştır. Olumlu sosyal durumlarla ilgili olan ahlaki muhakeme, bir bireyin kendi ihtiyaç, istek ve değerleri ile diğerinin ihtiyaç, istek ve değerleri arasında tercih yapmasıdır. Bu muhakemelerdeki ikilemler kural, yasa ve zorunluluklardan bağımsızdır. Örneğin, kendi güvenliğinizi tehlikeye atarak birisine yardım etmek Kohlberg'in hiçbir ikileminde yoktur.

İlgili literatür incelendiğinde, ahlaki muhakeme ile ilgili farklı sınıflandırmaların yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Eisenberg (1979) tarafından 125 ilkokul ve lise öğrencisi ile yapılan bir

çalışmada ahlaki muhakeme *otorite ve ceza odaklı muhakeme*, *hedonistik muhakeme*, *hedonistik olmayan pragmatik muhakeme*, *ihtiyaç odaklı muhakeme*, *hümanistik muhakeme*, *kalıpyargısal muhakeme*, *onay odaklı muhakeme*, *empatik muhakeme*, *içselleştirilmiş duygu muhakemesi* ve *soyut ve içselleştirilmiş muhakeme* olarak sınıflandırılmıştır. Söz konusu çalışmada bir davranışın nedeni çocuklar tarafından cezadan kaçınma ya da otoriteye olan sorgusuz itaat ile açıklanıyorsa bu muhakeme *otorite ve ceza odaklı muhakeme* olarak tanımlanmıştır. Bu kategoride bir davranışın doğru olup olmadığı, bir kişinin değer ve ihtiyaçlarından bağımsız olarak davranışın fiziksel sonucuna bağlıdır; tıpkı Kohlberg'in birinci aşamasındaki gibi. Örneğin, çocuklar tarafından verilen "Eğer yardım etmezsem birisi öğrenir ve beni cezalandırır" şeklindeki bir cevap otorite ve ceza odaklı muhakeme kategorisine girmektedir. Davranışın nedeni kişisel bir kazanca odaklanarak, bencil bir kazanç/çıkar ile açıklanıyorsa burada *hedonistik muhakeme* görülmektedir. Örneğin, "Yardım edemem, çünkü yardım edersem ben aç kalabilirim" ya da "Yardım edebilir, çünkü onun ihtiyacı olduğu başka bir zaman da o ona yardım edebilir" şeklindeki muhakemeler bu kategoride yer almaktadır. Çocukların cevapları bencil düşüncelerden uzak bir muhakeme içeriyorsa *hedonistik olmayan pragmatik muhakeme* söz konusudur. "Yardım edebilirim, çünkü ben güçlüyüm" bu kategorideki bir muhakemedir. *İhtiyaç odaklı muhakeme* ise, diğerlerinin fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarına odaklanarak yapılan ahlaki muhakemedir. Örneğin, "Çünkü diğer kişinin kana ihtiyacı var" ya da "Yiyecekleri olursa mutlu olacaklar" şeklinde yapılan muhakemeler bu kategoriye aittir. Diğerinin de hayatını sürdüren bir birey, bir insan olduğu yönünde yapılan muhakemeler *hümanistik muhakemedir*. Örneğin, "Paylaşmalısın, çünkü onlar insan" şeklinde yapılan bir muhakeme insanilik odaklı muhakemedir. *Kalıpyargısal muhakeme*, iyi ya da kötü insan olma kaygısı ile yapılan ve ahlaki içselleştirmenin olmadığı muhakemedir. Örneğin, "O kişi yardım eder, çünkü bu güzel bir davranış" ya da "Yardım ederim, çünkü engelli çocuklar çok tatlı" şeklindeki muhakemeler bu kategoride yer almaktadır. *Onay odaklı muhakeme*, davranışın nedenlerini diğerlerinin onayını ve kabulünü almak ile açıklamadır. "Eğer yardım ederse ailesi onunla gurur duyar" onay-kişilerarası ilişkiler odaklı yapılan bir muhakemedir. Davranışının nedeni diğerlerinin bakış açısı ve diğerlerinin içinde bulundukları durum ile açıklanıyorsa, bu tarz açıklamalarda *empatik muhakeme* söz konusudur. "Kendimi onun yerine koymaya çalışıyorum" ya da "O diğerleri için üzgün hissedecektir" şeklindeki muhakemeler empatik muhakeme kategorisine girmektedir. Davranışın nedeni içselleştirilmiş değerlere uygun bir şekilde yaşamının önemi ile açıklanıyorsa *içselleştirilmiş duygu muhakemesi* söz konusudur. Örneğin, "Doğru şeyi yapmazsa/Yardım etmezse kendisini kötü hissedecektir", "Prensiplerime uygun yaşadığımı görmek beni mutlu edecektir", "Suçlu hissedecektir, çünkü diğerleri aç" şeklinde yapılan muhakemeler içselleştirilmiş duygu muhakemeleridir. Son olarak, davranışın nedeni içselleştirilmiş yasa, kural ve değerlerle, diğerlerinin bireysel hakkıyla ve toplumdaki genellenebilir karşılıklılık ile

açıklanıyorsa, bu tarz açıklamalarda *soyut ve içselleştirilmiş muhakeme* söz konusudur. Örneğin, “İhtiyacı olanlara yardım etmek onun görevi” ya da “Eğer herkes birbirine yardım etse, hepimiz daha iyi oluruz, toplum daha iyi olur” şeklinde yapılan muhakemelerde içselleştirilmiş değerlerin olduğu görülmektedir. Eisenberg (1979) tarafından yukarıda anlatılan kategorilendirme temelinde yapılan çalışmanın sonucunda, ilkokul çağındaki çocukların daha çok hedonistik, kalıpyargısal, onay odaklı ve diğerinin ihtiyacı odaklı muhakeme yaptığı bulunmuştur. Ayrıca, kalıpyargısal ve onay odaklı muhakemenin yaş ile birlikte azaldığı, empatik ve içselleştirilmiş muhakemenin ise yaş ile birlikte arttığı görülmüştür. Son olarak, söz konusu çalışmada dikkat çeken bir diğer bulgu ise ceza ve otorite odaklı muhakemenin çalışmaya katılan hiçbir çocuk tarafından tercih edilmemesiydi. Bu bulgu ceza ve otoritenin daha küçük yaşlardaki çocuklar tarafından daha çok dikkate alındığını akıllara getirmektedir.

Eisenberg ve Neal (1979) tarafından 48-63 aylık okul öncesi dönemi çocukları ile yapılan başka bir çalışmada, çocuklardan kendi olumlu sosyal davranışları ile ilgili ahlaki muhakemeler yapmaları istenmiştir. Bu çalışmada çocukların yaptığı ahlaki muhakemeler iki farklı kodlayıcı tarafından *otorite ve ceza odaklı muhakeme*, *hedonistik muhakeme*, *ortak/karşılıklı kazanç odaklı muhakeme*, *şefkat ilişkisi yönelimli muhakeme (affectional relationship orientation)*, *onay ve kişilerarası ilişkiler odaklı muhakeme*, *kalıpyargısal iyi/kötü odaklı muhakeme*, *doğal davranış kalıpyargısı odaklı muhakeme*, *ihtiyaç odaklı muhakeme*, *pragmatik muhakeme*, *“ben istedim” odaklı muhakeme (“wanted to” orientation)* ve *hiçbir kategoriye girmeyen muhakeme* sınıflarından birisine yerleştirilmiştir. Bu çalışmanın sonucunda otorite ve ceza odaklı muhakemenin hiçbir çocuk tarafından yapılmadığı, hedonistik muhakemenin çocukların %3.9’u tarafından yapıldığı, ortak/karşılıklı kazanç odaklı muhakemenin %14.3’ü tarafından, şefkat yönelimli muhakemenin (affectional relationship orientation) %10’u tarafından, onay ve kişilerarası ilişkiler odaklı muhakemenin %4.9’u tarafından, kalıpyargısal iyi/kötü odaklı muhakemenin %1.1’i tarafından, doğal davranış kalıpyargısı odaklı muhakemenin hiçbir çocuk tarafından yapılmadığı, ihtiyaç odaklı muhakemenin çocukların %24.5’i tarafından, pragmatik muhakemenin %24.5’i tarafından, “ben istedim” odaklı muhakemenin (“wanted to” orientation) %15.5’i tarafından yapıldığı bulunmuştur. Çocukların %1.7’sinin tepkisi ise hiçbir kategoriye yerleştirilememiştir. Diğer bir deyişle, 48-63 aylık çocuklar kendi olumlu sosyal davranışlarını daha çok diğerinin ihtiyacı odaklı ve pragmatik düşüncelerle açıklarken, yardım etmek istemek ve ortak/karşılıklı kazanç düşünceleri çocuklar tarafından tercih edilen diğer yaygın muhakemelerdir. Öte yandan, bu çalışmada da hiçbir çocuk Kohlberg’in kuramının birinci aşaması olan otorite ve ceza odaklı muhakemeyi yapmamıştır.

Ahlaki muhakeme konusunda yapılmış daha güncel çalışmalar incelendiğinde; Malti, Gummerum ve Buchmann (2007) tarafından yapılmış bir çalışmada ahlaki muhakemenin; *ahlaki muhakeme*, *empatik muhakeme*, *onay odaklı muhakeme*, *hedonistik muhakeme* ve diğer nedenler

olmak üzere 5 boyutta sınıflandırıldığı görülmüştür. Bir davranışın ya da duygunun nedeni ahlaki norm, kural ya da zorunluluklarla açıklanıyorsa burada *ahlaki muhakeme* söz konusudur. Eğer empatik nedenlerle açıklanıyorsa; diğer bir deyişle kurbanın/kişinin içinde bulunduğu durum göz önünde bulundurularak açıklama yapılıyorsa burada *empatik muhakeme* görülmektedir. Bir diğer muhakeme boyutu olan *onay odaklı muhakeme*, otoritenin ya da diğerlerinin kabul ve onayına ilişkin açıklama yapılıdır. Örneğin, yapılan ahlaki olmayan bir hareketten ötürü öğretmen kızacağını düşünmek onay-odaklı bir muhakemedir. *Hedonistik (hazverici) muhakeme* ise, bireysel çıkarlarla açıklamaların yapıldığı muhakeme boyutudur. Bu dört boyut dışında açıklanan nedenler ya da herhangi bir sınıfa dahil edilemeyen açıklamalar ise *diğer nedenler (other reasons)* boyutunda sınıflandırılır (Malti, vd., 2007:286). Daha ileri yıllarda Malti, Gasser ve Buchmann (2009) tarafından anasınıfı, ilkokul bir ve ikinci sınıf öğrencileri ile yapılmış başka bir çalışmada da ahlaki muhakemenin *ahlaki muhakeme*, *hedonistik muhakeme*, *onay odaklı muhakeme* ve *detaylandırılı açıklamaların yapılmadığı muhakeme (undifferentiated reasons)* olarak sınıflandırıldığı görülmektedir.

Ahlaki muhakeme ve yaş arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda genel olarak yaşla birlikte ahlaki muhakeme becerisinin de geliştiği görülmektedir (örn. Eisenberg, Lennon & Roth, 1983; Lourenço, 1997; Miller, Eisenberg, Fabes & Shell, 1996). Örneğin; Eisenberg, Lennon ve Roth (1983) okul öncesi dönemden ilkokula (5-8) ihtiyaç odaklı muhakemenin artarken, hedonistik muhakemenin azaldığını belirtmiştir. Benzer bulgu Miller, Eisenberg, Fabes ve Shell (1996) tarafından yürütülmüş bir çalışmada daha küçük çocuklarda da tekrarlanmıştır. Sözü edilen çalışmada 4 yaştan 5 yaşa çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin geliştiği; otorite odaklı-hedonistik ahlaki muhakemenin yaşla birlikte azalırken, ihtiyaç odaklı muhakemenin yaşla birlikte arttığı bulunmuştur. Bir yıl sonra yapılmış başka bir çalışmada da (Lourenço, 1997), 4 yaştan 8 yaşa çocuklarda sonuç odaklı muhakemeden ahlaki muhakemeye doğru bir geçiş gözlenmiştir.

Çocukların ahlaki muhakeme becerileri üzerine yürütülmüş çalışmalarda genellikle çocuklara ahlaki olmayan (immoral) öyküler sunulup, çocuklardan bu öykülerdeki ahlaki olmayan davranışa ilişkin muhakeme yapmaları istenmiştir (örn. Cui, Colasantane, Malti, Ribeaud & Eisner, 2016; Malti vd., 2016). Öte yandan birçok çalışmada da (örn. Malti, Eisenberg, Kim & Buchmann, 2013; Malti, vd., 2009) ahlaki muhakeme ölçümü olarak, çocukların yaptığı ahlaki duygu yüklemeler ile ilgili muhakemelerinin alındığı görülmektedir. Bu tez kapsamında yürütülmüş çalışmada ahlaki muhakemeye ilişkin değerlendirmeler hem ahlaki olmayan davranışa ilişkin muhakemeler yoluyla hem de ahlaki duygu yüklemeye ilişkin muhakemeler yoluyla yapılmıştır.

2.1.4.2. Ahlaki Duygu

Yenidoğan bebeklerin çok kısıtlı duygusal tepkileri vardır. Acıktıklarında ya da bir sıkıntıları olduğunda ağlayarak sıkıntılarını dile getirirken, hoşnut oldukları zaman da gülümseyerek mutluluklarını gösterirler. Yenidoğan bebeklerin sergilediği duygusal tepkiler sınırlı olsa da, 3. yılın sonunda çok çeşitli duygular sergiledikleri görülmektedir (Lewis, 2008:304). Lewis (2008) duyguları kendi içerisinde temel duygular ve öz-bilinç duyguları olarak ikiye ayırmıştır. Temel duygular, yaşamın ilk 6 ayı içerisinde görülen; sevinç, üzüntü, iğrenme, şaşkınlık, kızgınlık ve korku gibi duyguları içerir. Öz-bilinç duyguları çocuklarda öz-bilincin gelişiminden sonra ortaya çıkar. Çocuklarda öz-bilincin gelişmesi; diğer bir deyişle çocukların benliklerine ilişkin farkındalıklarının oluşması yaklaşık olarak yaşamın 2. yılının 2. yarısında olur. Buna bağlı olarak ilk görülen öz-bilinç duyguları mahcubiyet, kıskançlık ve empatidir. Çocuklar 2,5 yaşına geldiği zaman, kendi davranışlarını artık bir standart temelinde değerlendirmeye başlar (örn. annesinin onayını/kabulünü almak isteyebilir). Bu dönemde ortaya çıkan duygular öz-bilinç değerlendirme duygularıdır. Suçluluk, gurur ve utanma 2,5-3 yaş arasında görülen öz-bilinç duygularıdır. Kendilik hissi taşıyan bu dönemdeki çocuk, kendi davranışlarını belli standartlar ile karşılaştırabilme becerisine sahiptir. Erken dönemde görülen temel duygular sadece yüz ifadesi ile görülürken, yaşamın 2. yılının 2. yarısında görülen öz-bilinç duyguları yüz ifadesi, vücut ve ses hareketleri ile de görülebilir. Özetle, doğduğu andan itibaren belli duygusal becerilere sahip olan çocuklar 3 yaşına geldiğinde daha ayrıntılı ve daha kompleks bir duygusal hayata sahip olmaktadır (Lewis, 2008). Eisenberg'e göre (2000:666), suçluluk ve utanç gibi öz-bilinç duygularının ahlak gelişiminde önemli bir rolü vardır ve ahlakla ilgili kuramlar sıklıkla bu duygulara yer vermektedir. Eisenberg bireyin benliğini değerlendirip anlamaya başlaması ile ortaya çıkan bu duyguların ahlaki duygular olduğunu belirtmiştir. Öz-bilinç duygularından olan iğrenme, utanç ve suçluluğa kıyasla ahlaki davranışta genel olarak çok daha küçük bir role sahiptir (Eisenberg, 2000:667).

Erken yaşlardan itibaren çocukların sosyal gelişiminde kritik bir role sahip olan utanç ve suçluluk (Ferguson, Stegee & Damhuis, 1991), literatürde sıklıkla birbirinin yerine kullanılan kavramlar olsa da bu iki duygu birbirinden farklıdır (Tangney, 1991). Utanç; standart, kural ve amaçlara bağlı olarak bireylerin davranışlarını ve kendi benliklerini geniş çaplı değerlendirmelerini içeren kompleks bilişsel becerilerin bir ürünüdür (Lewis, 2008:748). Çok olumsuz ve acı verici bir durum olan utanç, devam eden davranışların bozulmasına, düşüncede karışıklıklara ve konuşmada bozulmalara sebep olabilir. Utanç, belli bir durum sonucu değil, daha çok belli bir olayın birey tarafından yorumlanması sonucu ortaya çıkar. Birey bir yanlış yaptığında utanç duyduğu zaman tüm benliğine yönelik bir yükleme yapar. Bir kişi belli ahlaki standart ve kuralları çiğnediğinde utanç duyar. Bu durum utancın ahlaki hareketlerle yakından

ilişkili olduğunu göstermektedir (Lewis, 2008:748). Suçluluk ise, kişinin kendi davranışını yanlış olarak değerlendirmesi sonucu hissettiği pişmanlıktır. Kişi suçluluk durumunda utancın aksine benliğinin tamamına değil başarısızlığa sebep olan belli özelliklerine odaklanır. Bu durum bireyin yanlışını onarmasına imkan sağlayabilir. Bir kişi suçluluk hissettiği bir hareketinden dolayı utanabilir, ama utandığı bir şeyden dolayı suçluluk hissetmez (Lewis, 2008:748). Utanç ve suçluluk birbirinden farklı iki duygu olsa da, bu iki duygu arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu gösteren araştırma bulguları mevcuttur (örn. Tangney, 1991).

Ferguson, Stegge ve Damhuis (1991) tarafından 7-12 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada suçluluk duygusunun ahlaki bir kural ihlali durumunda ortaya çıktığı bulunmuştur. Suçlu hissetme aynı zamanda kendini eleştirme, pişmanlık duyma, durumu düzeltme isteği ve cezadan korkma ile birlikte görülmüştür. Utanç duygusu ise hem ahlaki bir kural ihlali durumunda hem de toplumsal bir gaftan (social blunder) sonra görülmüştür. Ayrıca utanç çocuklar tarafından yüz kızarması, mahcubiyet, alay konusu olma, kaçış, kendini aptal gibi hissetme, doğru olanı yapamadığı hissi ve başkalarının yüzüne bakamamak ile karakterize bir duygu olarak görülmüştür. Ferguson, Stegge, Miller ve Olsen (1999) tarafından 5-12 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan başka bir çalışmada ise utanç duygusu kendini suçlama (self-blame) ile ilişkili bulunurken, suçluluk duygusu standartlara bağlı kalmak, empati (kurbanın durumu) ve davranışın sorumluluğunu alma ile ilişkili bulunmuştur. Diğer bir deyişle çocukların yoğun suçluluk duygusu hissetmesi, onların davranışlarına rehberlik eden olumlu sosyal ve ahlaki değerler konusunda farkındalıklarının olduğunu, aynı zamanda davranışlarının sorumluluğunu aldıklarının ve yanlış olan durumu düzeltme yönünde isteklerinin olduğunu bir göstergesidir (Ferguson, vd., 1999).

2.1.4.2.1 Ahlaki Duygu Yükleme

Ahlaki duygu yükleme, çocuk ve ergenlerin ahlaki bir hareketin sonucu olarak aktörün davranışlarına yaptıkları duygu yüklemeleridir (Malti & Krettenauer, 2013:397). Teorik olarak ahlaki duygu yükleme, hareketin türüne bağlı olarak olumlu ya da olumsuz olabilir. Örneğin, ahlaki bir ihlalden sonra hissedilen suçluluk olumsuz bir duygu yükleme iken, olumlu bir sosyal davranıştan sonra hissedilen gurur olumlu bir duygu yüklemedir (Malti & Krettenauer, 2013:397). Öte yandan ahlaki bir ihlalden sonra hissedilen olumlu duygular ahlaki olmayan (immoral) duygu yüklemeler olarak değerlendirilir (Lourenço, 1997). İlgili alanyazın incelendiğinde ahlaki duygu yükleme üzerine yapılan çalışmalarda daha çok kural ihlali yapılan durumlardaki olumsuz duygulara odaklanıldığı görülmektedir (örn. Lourenço, 1997; Malti, Gasser & Gutzwiller-Helfenfinger, 2010; Malti, Gummerum, Keller & Buchmann, 2009; Ongley, Nolan & Malti, 2014). Ahlaki duygu yükleme üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla **mutlu-haksız**

olgusu (happy-victimizer phenomenon) test edilmiştir (örn; Gummerum, vd., 2010; Keller, Lourenço, Malti & Saalbach, 2003; Krettenauer, Malti & Sokol, 2008; Lourenço, 1997).

2.1.4.2.2. Mutlu Haksız Olgusu (happy-victimizer phenomenon)

Mutlu-haksız olgusu; küçük çocukların ahlaki kuralları anladıkları, fakat ahlaki kural ihlali yapan kişinin duygularına olumlu yükleme yaptıkları çelişkili bir durumu ifade eder (Krettenauer, vd., 2008:221). Diğer bir deyişle, okul öncesi dönemdeki ya da okula yeni başlayan çocuklar ahlaki bir kural ihlali yapan kişinin yaptığı hareketin (örn; birisine niyetli olarak zarar verme davranışı) yanlış olduğunu anlarken, bu kural ihlalini yapan kişinin duygularına “olumlu” ya da “mutlu” yükleme yaparlar. Literatürde bu konuya ilişkin yapılmış birçok çalışma, ahlaki olmayan hareketlere ilişkin yapılan muhakemelerde küçük ve büyük çocuklar arasındaki yaşa bağlı farklılıklara dikkat çekmektedir (örn. Keller, vd., 2003; Lourenço, 1997; Malti, vd., 2010; Nunner-Winkler & Sodian, 1988). Lourenço (1997) 4, 6 ve 8 yaşındaki çocuklarla yaptığı bir çalışmada, ahlaki kural ihlali yapan kişinin duygularına yapılan duygu yüklemede yaşa bağlı olarak görülen olumlu duygu yüklemeden olumsuz duygu yüklemeye doğru geçişin çok fazla olmadığını bulmuştur. Diğer bir deyişle, 4 yaştan 8 yaşa ahlaki kural ihlali yapan çocuğun duygusuna yapılan olumsuz duygu yüklemedeki artışın çok çarpıcı olmadığını ve böyle bir gelişimsel geçiş olsa da bunun çocukların verdikleri ilk cevaplarda değil, detaylandırıcı sorular sonucunda ortaya çıktığını belirtmiştir. Sekiz yaşındaki çocuklar detaylandırıcı sorular sonucunda başlangıçta yaptıkları olumlu duygu yüklemeleri, 4 ve 6 yaşındaki çocuklara kıyasla olumsuz duygu yüklemeler ile daha çok değiştirmişlerdir. Fakat literatürde çocukların yaşına bağlı olarak doğru duygu yükleme becerilerinin belirgin şekilde geliştiğini gösteren araştırma bulguları da mevcuttur. Örneğin; Keller, Lourenço, Malti ve Saalbach (2003) tarafından 4-9 yaş arası çocuklarla yapılan bir çalışmada, ahlaki kural ihlallerinin yapıldığı durumlarda bu kural ihlalini yapan kişinin duygularına büyük çocukların küçük çocuklara kıyasla daha olumsuz yüklemeler yaptığı bulunmuştur. Söz konusu çalışmada çocukların ahlaki kural ihlalini yapan kişinin kendileri olduklarını düşündükleri koşulda kendi duygularına yaptıkları yüklemeden çok, ahlaki kural ihlalini yapan kişinin başkası olduğu koşulda o kişinin duygularına yaptıkları yüklemede daha fazla *mutlu-haksız değerlendirme* yaptıkları bulunmuştur. Diğer bir deyişle yanlış davranışı kendilerinin yaptıklarını düşündüklerinde daha çok olumsuz duygu yükleme yapmışlardır. Çocuklardan diğerinin duygularına yükleme yapmaları istenince çocuklar hikayeye üçüncü bir insan gözüyle yaklaşmaktadır. Fakat, hikayedeki hareketi yapan kişinin kendisi olduğunu düşünüp kendi duygusuna yükleme yapmaları istenince, muhtemelen bu duygu yüklemesi birinci-kışı deneyimlerini (first-person experience) yansıtmaktadır (Malti & Krettenauer, 2013:400).

Nunner-Winkler ve Sodian (1988) tarafından 4-8 yaş arası çocuklarla yapılan ve 3 bölümden oluşan başka bir çalışmada da, çocuklara ahlaki bir kuralın ihlal edildiği (örn; hırsızlık) senaryo sunulmuş ve çocuklardan bu ihlali yapan kişinin duygularını tahmin etmeleri istenmiştir. Çalışmanın sonucunda araştırmacılar, 4 yaşındaki çocukların büyük çoğunluğunun ahlaki kurallar hakkında farkındalıklarının olduğunu ve eğer ihlal sonucunda bir kazanç elde edilmişse bu ihlali yapan kişiye olumlu duygular yüklediklerini bulmuşlardır. Öte yandan 8 yaşındaki çocukların neredeyse tamamı ahlaki kural ihlali yapan kişiye olumsuz duygular yüklemiş ve ahlaki değerlere odaklanmıştır. Üç bölümlük bu çalışmanın birinci bölümünün bulgularına genel olarak göz atıldığında, 4 yaşındaki çocukların %74'ünün, 6 yaşındaki çocukların %40'ının ve 8 yaşındaki çocukların %10'unun ahlaki kural ihlali yapan kişiye mutluluk gibi olumlu duygular yükledikleri görülmüştür (Nunner-Winkler & Sodian, 1988:1327). Bu bulgu, 4 yaştan 8 yaşa doğru ahlaki duygu yüklemeye önemli değişimlerin olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle, çocukların ahlaki duygu yüklemeye ilişkin yaptıkları değerlendirmelerde, gelişimsel olarak sonuç odaklı bir yaklaşımdan (4 yaş) ahlaki yönelimli bir yaklaşıma (8 yaş) geçiş olduğu görülmektedir (Nunner-Winkler & Sodian, 1988:1323). Arsenio, Gold ve Adams'a (2006); göre bu geçişin merkezinde şu iddia yer almaktadır: Küçük çocuklar ahlaki kural ihlali yapan kişilerin kazançlarından dolayı mutluluk gibi olumlu duygular yaşayacaklarını, bu ihlalin mağduru olan kurban çocukların ise kayıplarından ve uğradıkları haksızlıktan dolayı olumsuz duygular hissedeceklerini düşünürler. Diğer bir deyişle küçük çocuklar bu iki duygusal tepkiyi ayırabilirler. Buna karşın büyük çocuklar bu iki duygusal tepkiyi birleştirir; mağdur olan kurbanın olumsuz duyguları ve acıları, ahlaki kural ihlali yapan kişinin olumlu duygularını azaltma görevi görür ve bu ihlali yapan kişinin mutluluğunun yerini alır ya da kurbanın acısı, kural ihlali yapan kişinin mutluluğunu azaltır. Arsenio, Gold ve Adams (2006), gelişimsel olarak 4 yaştan 8 yaşa görülen bu geçişi küçük çocukların ahlakla ilişkisi olmayan **bilişsel sınırlılıkları** ile açıklamıştır. Örneğin; küçük çocuklar, ahlaki kural ihlali yapan kişinin davranışının sonucuna bağlı olarak hem olumlu hem de olumsuz duygular hissedebileceğini düşünebilir. Ama çalışmalarda kullanılan öykülerin elde edilen kazancı göze çarpıcı olarak sunması nedeniyle, olumlu duygular çocuklar için daha ulaşılabilir olmaktadır. Diğer bir deyişle, ahlaki kural ihlali yapan ve bu davranışın sonucunda istediğini elde eden kişinin mutlu olacağını ya da olumlu duygular hissedeceğini daha kolay düşünebilirler (ss. 586). *Mutlu-haksız olgusundaki* duygu yükleme, çocukların ahlaki kural ihlali yapan kişiyi nasıl anladığını ve aşamalı olarak kişinin eylemlerini ilişki içerisinde olduğu diğerleri ile nasıl koordine ettiğini anlamamıza yardımcı olur. Mutlu-haksız yüklemelerindeki düşüş; diğer bir deyişle, ahlaki bir ihlal yapan kişinin duygularına yapılan olumlu yüklemelerdeki azalma, ahlaki bilgi ve ahlaki duyguların gelişimsel süreç içerisinde nasıl birlikte çalıştığını göstermektedir (Krettenauer, vd., 2008:231).

2.1.4.3. Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu

Bir şeyin ahlaki olarak yanlış olduğunu *bilmek* ve bir şeyin ahlaki olarak yanlış olduğunu *hissetmek* birbirinden farklı iki nokta olsa da (Baird, 2008:324), ahlaki açıdan doğru ya da yanlış olarak hissetmek ve bilmek gelişimsel süreçte iç içe geçmiş mekanizmalardır (Malti & Onley, 2014:163). Ahlak gelişiminin iki önemli bölümü olan ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu, çocukların gelişen ahlak özelliklerine katkı sağlar (Malti & Ongley, 2014). Decety, Michalska ve Kinzler'e göre (2012) iyi bir ahlaki muhakeme, bir davranışın sonucu ve niyeti hakkındaki bilgileri bütünleştirip açıklamayı içeren hem duygusal hem de bilişsel süreçlerin ortak ürünüdür (ss. 209). Görüldüğü gibi, ahlak gelişiminde hem ahlaki duyguların hem de ahlaki bilişin/muhakemenin iç içe geçmiş, birbirini besleyen ve birlikte çalışan mekanizmalar olduğu söylenebilir.

Ahlaki duygu yükleme ve ahlaki muhakeme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar da genel olarak bu iki becerinin birbiri ile uyumlu olarak geliştiğini göstermektedir. Örneğin; Malti, Gasser ve Gutzwiller-Helfenfinger (2010) tarafından 5,7 ve 9 yaşındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yüklemenin yaşa bağlı olarak birbiri ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Ahlaki muhakeme 5 yaşındaki çocuklarda nötr duygu yükleme ile, 7 ve 9 yaşındaki çocuklarda olumlu (örn. mutluluk) duygu yükleme ile negatif yönde ilişkiliyken, 9 yaşındaki çocuklarda olumsuz (örn. üzümlük) duygu yükleme ile pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. Bu bulgu, büyük çocukların bir kural ihlalinin olumsuz sosyal ve psikolojik sonuçlarını öngörüyor olabileceklerini göstermektedir. Lourenço (1997) tarafından 4,6 ve 8 yaşındaki çocuklarla yapılan başka bir çalışmada ise, çocukların ahlaki bir kural ihlali yapan çocuğun duygusuna yaptıkları duygu yüklemeler ile bu duygulara yaptıkları muhakemelerin birbiri ile uyumlu olduğu bulunmuştur. Kural ihlali yapan çocuğun duygusuna olumlu duygu yükleme yapan küçük çocuklar daha çok davranışın sonucuna ve kazanca bakarak *sonuç odaklı duygu yükleme muhakemesi* yaparken, küçük çocuklara kıyasla kural ihlali yapan çocuğun duygusuna daha çok olumsuz duygu yükleme yapan büyük çocukların ise ahlaki kriterlere ve standartlara göre davranışı değerlendirdikleri *ahlaki ve empatik muhakemeyi* daha çok tercih ettikleri bulunmuştur. Diğer bir deyişle, çocukların ahlaki kural ihlali yapan çocuğa olumsuz duygu yükleme yaptıkları koşulda muhakemelerinin genellikle *ahlaki muhakeme* ve *empatik muhakeme* olduğu, nadiren de *onay odaklı muhakeme* olduğu görülmüştür. Benzer şekilde Nunner-Winkler ve Sodian (1988) da 4-8 yaş çocuklarla yaptıkları çalışmada, 4 yaştan 8 yaşa ahlaki kural ihlali yapan çocuğun duygularına olumlu duygu yüklemeden olumsuz duygu yükleme ve sonuç odaklı muhakemeden ahlaki muhakemeye doğru gelişimsel bir geçişin olduğunu bulmuştur. Öte yandan literatürde ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu arasında ilişkinin bulunmadığı araştırma bulguları da mevcuttur (örn. Smetana, Campione-Bar & Yell, 2003).

2.1.4.4. Olumlu Sosyal Davranış

Olumlu sosyal davranış diğerlerine fayda sağlamak niyetiyle sergilenen gönüllü davranış (örn. yardım etme, paylaşma) olarak tanımlanmaktadır (Eisenberg, 1986; Eisenberg, Fabes & Spinrad, 2006:646). Olumlu sosyal davranış bireyler ve gruplararası ilişkilerin niteliği için önemli olsa da araştırmacılar 1970'lerden önce olumlu sosyal gelişime çok fazla ilgi göstermemiş (Eisenberg, vd., 2006:646), daha çok saldırgan davranış ve antisosyal davranışın diğer şekilleri ile ilgilenmişlerdir (Grusec, Hastings & Almas, 2011:549). Grusec, Hastings ve Almas'a (2011:549); göre diğerine fayda sağlamak amacıyla niyetli ve gönüllü olarak sergilenen olumlu sosyal davranış bir talep üzerine yapılmaz. Olumlu sosyal davranışın bu özelliği, bu tür davranışların dışsal bir ödül ya da cezadan kaçınmaktan ziyade içsel bir motivasyon sonucu ortaya çıkabileceğini göstermektedir.

Alan yazın incelendiğinde olumlu sosyal davranışın genellikle çocukların paylaşma, yardım etme, rahatlatma ve bağış yapma davranışları incelenerek çalışıldığı görülmektedir. Gözleme dayalı olarak ya da laboratuvar ortamında yürütülen bu çalışmalarda çocukların elindeki kaynağı ya da yiyeceği anonim ya da tanıdık diğeri ile paylaşıp paylaşmadığı, ihtiyacı olan birine gönüllü bir şekilde yardım edip etmediği ya da ihtiyacı olan birini fiziksel veya sözel olarak rahatlatıp rahatlatmadığı incelenmiştir (örn. Cowell, vd., 2017; Eisenberg-Berg & Hand, 1979; Sunar & Fidancı, 2016; Warneken & Tomasello, 2006). Öte yandan küçük çocuklarla yürütülen bazı çalışmalarda da çocukların olumlu sosyal davranışlarına ilişkin ölçümler anne (Gülseven vd., 2018; Laible vd., 2017; Malti, vd., 2007; Yağmurlu, Sanson ve Köymen, 2005), öğretmen (Malti, vd., 2009; Malti, vd., 2010; Malti, vd., 2007; Yağmurlu, vd., 2005) ve akran (Menesini & Camodeca, 2008) bildirimleri ile alınmıştır.

Çocukların olumlu sosyal davranışları nasıl kazandıkları ya da olumlu sosyal davranışın çocuklarda nasıl geliştiği henüz net olmayan bir konudur (Benenson, Pascoe & Radmore, 2007). İlgili literatür incelendiğinde bireylerin olumlu sosyal davranış eğiliminin çok küçük yaşlardan itibaren var olduğunu gösteren araştırma bulguları mevcuttur (örn. Olson & Spelke, 2008; Rheingold, Hay & West, 1976; Sunar & Fidancı, 2016; Warneken, Hare, Melis, Hanus & Tomasello, 2007; Warneken & Tomasello, 2009; Weller & Lagattuta, 2013). Yaşamın ikinci yılındaki bebeklerle yapılmış çalışmalarda bu kadar erken dönemde bebeklerin yardım etme (Rheingold, 1982; Warneken & Tomasello, 2006; Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, Wagner & Chapman, 1992) ve diğerlerine rahatlık sağlama (Rheingold, 1982; Zahn-Waxler vd., 1992) gibi olumlu sosyal davranışları sergiledikleri görülmüştür. Örneğin; Warneken ve Tomasello (2006) tarafından yapılmış bir çalışmada, 18 aylık bebeklerin diğerlerinin amaçlarını doğru bir şekilde anlayıp, amaçlarına ulaşmaları için diğerlerine yardım ettikleri bulunmuştur. Araştırmacılar, evrimsel açıdan bakıldığında, anne babaların çocuklarını diğerlerine yardım etmeleri konusunda

cesaretlendirdiğini, çocukların yardım ederek buna uyum sağladığını ve bu yolla sosyal normları öğrendiklerini belirtmişlerdir (Warneken & Tomasello, 2006:1302). Üç buçuk yaşındaki çocuklarla yapılan başka bir çalışmada ise, çocukların erken çocukluk döneminde de olumlu sosyal davranış sergileme eğiliminde oldukları; genel olarak aile ve arkadaşına karşı olumlu sosyal davranış sergilemeyi, bir yabancıya kıyasla daha çok tercih ettikleri ve diğerlerine yardım eden kişileri ödüllendirdikleri bulunmuştur (Olson & Spelke, 2008). Bu araştırmalar sınırlı deneyimlerine rağmen bebek ve erken yaşlardaki çocukların olumlu sosyal davranış sergileme yönünde bir motivasyonlarının olduğunu göstermektedir.

Araştırmalar genel olarak çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin yaşla birlikte arttığını göstermektedir (örn. Benenson, vd., 2007; Decety vd., 2015; Ongley, Nola & Malti, 2014; Persson, 2005; Sunar & Fidancı, 2016; Yağmurlu & Sanson, 2009). Örneğin; Benenson, Pascoe ve Radmore (2007) tarafından yapılmış bir çalışmada çocuklara diktatör oyunu oynatılarak paylaşma davranışları incelenmiştir. Analizler sonucunda 9 yaşındaki çocukların 4 yaşındaki çocuklara kıyasla anonim olan bir sınıf arkadaşına daha çok sayıda çıkartma verdiği bulunmuştur. Fakat, aynı çalışmada 6 yaşındaki çocukların anonim bir sınıf arkadaşına verdiği çıkartma sayısı 4 ve 9 yaşındaki çocukların verdiği çıkartma sayısından farklılaşmamıştır. Ayrıca arkadaşıyla hiç çıkartma paylaşmayan çocukların sayısı yaşla birlikte azalmıştır. Fehr, Bernhard ve Rockenbach (2008) tarafından 3-8 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan başka bir çalışmada, 3-4 yaş civarındaki çocukların büyük bir çoğunluğunun paylaşma konusunda bencil davrandıkları, 7-8 yaş civarındaki çocukların ise kaynak paylaşımı konusunda avantajlı ve dezavantajlı eşitsizlikleri reddettikleri bulunmuştur. Diğer bir deyişle araştırmacılar 3 yaştan 8 yaşa kaynak paylaşımı konusunda gelişimsel olarak önemli değişimlerin olduğunu ve yaşla birlikte paylaşılan kaynak miktarının da arttığını bulgulamışlardır. Gummerum, Hanoch, Keller, Parsons ve Hummel (2010) 3-5 yaş arasındaki çocuklarla yaptıkları çalışmalarında ise, 3 yaşındaki çocukların 5 yaşındaki çocuklara kıyasla oynadıkları diktatör oyununda anonim olan bir başka çocuk ile daha az kaynak paylaştıklarını bulmuşlardır. Fabes ve Eisenberg (1996) tarafından yapılan kapsamlı bir meta-analiz çalışmasında da, olumlu sosyal davranıştaki yaşa bağlı farklılıklara bakılmış ve olumlu sosyal davranışın genel olarak bebeklikten ergenliğe arttığı bulunmuştur (akt. Fabes, vd., 1999:6). Ayrıca Fabes ve Eisenberg (1996), olumlu sosyal davranıştaki yaşa bağlı farklılıkların büyüklüğünün araştırmanın karakteristiğine bağlı olarak değiştiğini belirtmiştir (akt. Fabes vd., 1999:8). Örneğin, olumlu sosyal davranış olarak yardım etme ya da rahatlatma değil de paylaşma ve bağış yapma davranışı ölçüldüğünde ergenler ve daha küçük yaş grubundaki çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri arasındaki fark daha büyük çıkmıştır.

Eisenberg-Berg ve Hand (1979) tarafından 48-63 aylık okulöncesi dönemdeki çocuklarla yapılmış gözlemsel bir çalışmada çocukların paylaşma, yardım etme ve rahatlatma

davranışlarını çok sık sergilemedikleri gözlenmiştir. Söz konusu çalışmada paylaşma yaşla birlikte artarken, yardım etme ve rahatlatmanın yaşla birlikte artmadığı bulunmuştur. Ayrıca bu çalışmada diğerini rahatlatma çocuklar tarafından çok nadir sergilendiği için yardım etme ile birleştirilmiştir. Sunar ve Fidancı (2016) tarafından Türkiye’de yapılmış bir çalışmada 3, 4 ve 5 yaşındaki okul öncesi çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri bu çocukların paylaşma, yardım etme ve bağış yapma davranışları ile incelenmiştir. Bu çalışmada, 3 yaştan 5 yaşa çocukların sergilediği paylaşma, yardım etme ve bağış yapma davranışlarının arttığı bulunmuştur. Ayrıca paylaşma çocuklar tarafından en sık tercih edilen olumlu sosyal davranış türü olarak bulunmuş ve küçük yaşlarda bağış yapma ve yardım etmeye kıyasla daha çok gözlenmiştir. Araştırmacılar bu farkı yardım etme ve bağış yapmaya kıyasla paylaşma davranışının daha basit bilişsel ve empatik beceriler gerektirmesi ile açıklamışlardır (Sunar & Fidancı, 2016:38). Bu bulgunun aksine, Radke-Yarrow ve Zahn-Walker (1976) tarafından 3-7 yaş arası çocuklarla yapılmış bir çalışmada ise yardım etme, paylaşma ve rahatlık sağlamaya kıyasla daha çok sergilenen olumlu sosyal davranış türü olarak bulunmuştur. Olumlu sosyal davranışın farklı türleri ve farklı ölçüm şekilleri bu davranışların yaşla birlikte görülen seyrini değiştirebilir. Yaklaşık olarak aynı yaş gruplarındaki çocuklarla yürütülen yukarıdaki çalışmalarda çocukların paylaşma, yardım etme, bağış yapma ya da rahatlatma davranışlarını sergiledikleri hedefler birbirinden farklıdır. Örneğin, Eisenberg ve Hand (1979) ile Sunar ve Fidancı’nın (2016) çalışmalarında çocukların kendi yaş grubundaki akranlarına yönelik olumlu sosyal davranışları incelenirken, Radke-Yarrow ve Zahn-Waxler (1976) tarafından yapılmış çalışmada da çocukların bir yetişkine yönelik olumlu sosyal davranışları incelenmiştir. Çocukların bir akranına ya da bir yetişkine yönelik sergilediği davranışların farklı motivasyonları olabilir. Ayrıca bu çalışmalarda çocukların yardım etme, paylaşma, rahatlatma ve bağış yapma davranışlarını incelemek için kullanılan görevler de birbirinden farklıdır. Örneğin, Sunar ve Fidancı’nın (2016) çalışmasında çocuğun arkadaşı ile kurabiyeyi paylaşıp paylaşmaması paylaşma davranışının ölçümünü oluştururken, Eisenberg ve Hand’ın (1979) çalışmasında arkadaşı ile bir aleti/aracı paylaşıp paylaşmaması paylaşma davranışının ölçümünü oluşturmuştur. Çocukların kurabiyeyi ve bir aleti paylaşması teorik olarak aynı kavramı ölçse de, çocuğun paylaşıp paylaşmama konusundaki kararını etkileyebilir.

Olumlu sosyal davranışta cinsiyete bağlı farklılıkları inceleyen araştırma bulguları sıklıkla kız çocuklarının erkek çocuklarına kıyasla daha fazla olumlu sosyal davranış sergilediğini göstermektedir (örn. Gummerum vd., 2010; Kirschner & Tomasello, 2010; Malti, vd., 2009; Ongley, vd., 2014; Yağmurlu & Sanson, 2009). Örneğin; Malti, Gummerum, Keller ve Buchmann (2009) tarafından 6 yaşındaki çocuklarla bir yıl arayla yapılan iki çalışmada da, hem anneden hem de öğretmenden alınan bildirimde göre, kız çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimleri erkek çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Gummerum, Hanoch, Keller,

Parsons ve Hummel (2010) tarafından 3-5 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan ve olumlu sosyal davranışın diktatör oyununda anonim olan başka bir çocuğa verilen çıkartma sayısı ile ölçüldüğü başka bir çalışmada da kız çocuklarının erkek çocuklarına kıyasla daha fazla sayıda çıkartma paylaştıkları bulunmuştur. Türkiye’de yapılmış bir çalışmada da (Altay & Güre, 2012) benzer şekilde 3-6 yaş aralığındaki kız çocuklarının anne ve öğretmen bildirimine dayalı olarak erkek çocuklarına kıyasla daha fazla paylaşma, yardım etme, rahatlatma ve işbirliği yapma davranışı sergiledikleri bulunmuştur. Öğretmen bildirimlerine göre kızlar erkeklere kıyasla akranlarına sevgisini daha çok göstermekte, akranları ile daha çok oynamakta ve onlara daha çok yardım etmekte, öğretmene karşı ise erkeklere kıyasla daha saygılı davranmaktadır. Araştırmacılara göre cinsiyete bağlı bu farklılıkta çocukların erken yaşlardan itibaren karşılaştığı cinsiyet rollerine yönelik kalıpyargılar etkili olabilir. Cinsiyete yönelik kalıpyargılar cinsiyete uygun davranışlar ve kişilik özellikleri hakkında bilgiler içerir. Örneğin, erkeklerin kızlara kıyasla daha aktif, baskın ve saldırgan olmaları beklenirken, kızların da erkeklere kıyasla daha çok yardımsever olmaları beklenir. Türk kültüründe sosyalizasyon sürecinde erkekler kızlara kıyasla daha çok özgür bırakılır ve daha az kısıtlanır. Ayrıca erkekler şiddet içeren oyun ve davranışlara daha çok yönelirler (Altay & Güre, 2012:2715). Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, Wagner ve Chapman’a (1992); göre ise kız çocuklarının erkek çocuklarına kıyasla olumlu sosyal davranış eğilimlerinin daha yüksek olması biyolojik bir yatkınlığın yanı sıra kız çocuklarını diğerlerine bakım verme rolüne erken dönemden itibaren hazırlamaya başlama ile de ilişkili olabilir. Ayrıca, çocuklar doğar doğmaz doğrudan ya da dolaylı olarak, kız çocuklarının diğerlerinin fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmaları yönünde toplumsal baskıların olması da kız çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimlerinin erkeklere kıyasla daha fazla olmasına ortam hazırlayabilir.

Öte yandan, olumlu sosyal davranışta cinsiyete bağlı bir farklılığın bulunmadığını gösteren araştırmalar da mevcuttur (örn. Aydın, 2015; Benenson, vd., 2007; Cowell vd., 2017; Eisenberg-Berg & Hand, 1979; Sunar & Fidancı, 2016). Örneğin; Benenson, Pascoe ve Radmore (2007) tarafından 4-9 yaş aralığındaki çocuklarla yürütülmüş bir çalışmada, çocukların olumlu sosyal davranışları diktatör oyununda paylaştıkları çıkartma sayıları ile ölçülmüş ve cinsiyete bağlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Persson (2005) tarafından başlangıçta 22-40 aylık olan çocuklarla yapılmış üç yıllık boylamsal bir çalışmada ise, çalışmanın ilk iki yılında olumlu sosyal davranış konusunda cinsiyete bağlı bir farklılık bulunmaz iken (22-40 ay, 34-52 ay), üçüncü yıl (46-64 ay) alınan ölçümlerde kız çocuklarının erkek çocuklarına kıyasla daha fazla olumlu sosyal davranış sergilediği gözlenmiştir. Olumlu sosyal davranışta cinsiyete bağlı farklılıkların daha erken dönemde değil de 46-64 aylık dönemde ortaya çıkması, Fabes ve Eisenberg’in (1996; akt. Fabes vd., 1999:8) yaşla birlikte olumlu sosyal davranıştaki cinsiyete bağlı farklılıkların arttığı görüşü ile tutarlıdır. Sosyalizasyon sürecinde kız ve erkek çocuklarının farklı pratiklerle

karşılılaşması, zaman içerisinde kız ve erkek çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimleri arasındaki farkın ortaya çıkmasına sebep olabilir. Başka bir ifadeyle; kız çocuklarının erkek çocuklarına kıyasla daha hassas ve daha narin olmaları yönünde pratiklerle daha çok karşılaşması, ilerleyen yaş ile birlikte erkek çocuklarına kıyasla daha çok olumlu sosyal davranış sergilemeleri ile sonuçlanabilir. Olumlu sosyal davranış konusunda cinsiyete bağlı bir farklılık olsa da, bu farklılığın boyutu çalışmanın bağlamına ve olumlu davranışın ölçülme şekline bağlı olarak değişebilir (Carlo, 2008:559).

2.1.4.5. Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu ve Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişki

Ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yüklemenin olumlu sosyal davranış ile olan ilişkisi birçok araştırmacının ilgisini çekmiş ve birçok araştırmanın da konusu olmuştur (örn. Malti, vd., 2010; Malti, vd., 2009; Menesini & Camodeca, 2008; Miller, vd., 1996; Ongley, vd., 2014). Genel olarak araştırmacılar, çocukların ahlaki muhakeme becerileri (Eisenberg, vd., 2006:685) ve ahlaki duyguları (Menesini & Camodeca, 2008:193) ile davranışları arasında bir bağlantı olması gerektiğini ve çocukların sosyo-moral duygularının sosyo-moral davranışlarının anlaşılması için önemli olduğunu (Arsenio, Gold & Adams, 2006) düşünürler. Kochanska, Forman, Aksan ve Dunbar (2005) tarafından okul öncesi dönemdeki çocuklarla yürütülmüş bir çalışmada, çocukların ahlaki duygu, ahlaki davranış ve ahlaki biliş/muhakeme becerilerinin birbiri ile uyumlu olduğu görülmüştür. Ahlaki muhakeme becerisinin ilerlemiş evreleri olumlu sosyal davranış için bir avantajdır. Diğer bir deyişle, ahlaki muhakeme becerisi daha ileride olan bireyin daha fazla olumlu sosyal davranış sergilemesi beklenir (Krebs & Van Hesteren, 1994:136).

Ahlaki muhakeme, ahlaki duygu yükleme ve olumlu sosyal davranış arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların bulgularının farklılaştığı görülmektedir. Bazı çalışmalarda (örn. Malti, vd., 2009) hem ahlaki muhakemenin ve hem de ahlaki duygu yüklemenin olumlu sosyal davranış için önemli bir motivasyon olduğu belirtilmektedir. Örneğin; Malti, Gummerum, Keller ve Buchmann (2009) tarafından 6 yaşındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada ahlaki motivasyon ve olumlu sosyal davranış arasındaki ilişki incelenmiştir. Söz konusu çalışmada ahlaki motivasyon, ahlaki bir ihlalden sonra çocukların bu ihlali yapan kişinin *duygularına yaptıkları yükleme* ve bu yüklemeyi *nasıl açıkladıkları* incelenerek ölçülmüştür. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, ahlaki motivasyonu yüksek olan çocukların öğretmenlerinden alınan bildirimlerle ölçülen olumlu sosyal davranışlarının da yüksek olduğu bulunmuştur. Blasi'ye (2004:341); göre ahlaki kurallar konusunda farkındalıkları olan kişiler bu kurallar tarafından motive edilirler, ahlaki olarak doğru ve uygun olana karşı duyarlı olurlar ve bu kurallara uygun davranmak isterler. Miller, Eisenberg, Fabes ve Shell (1996) tarafından 4-5 yaş çocuklarla yapılmış bir çalışmada çocukların ahlaki muhakeme düzeyleri ile olumlu sosyal davranışları (akranına yardım etme) arasında

pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Söz konusu çalışmada, çocukların yaptığı sosyo-normatif ahlaki muhakeme (empatik muhakeme, içselleştirilmiş muhakeme ve onay odaklı muhakeme) arttıkça akranlarına daha çok yardım ettikleri bulunmuştur. Ayrıca bu çalışmada, sıkıntıda olan bir akranının durumuna olumsuz duygusal tepki verme (üzüntü gibi) ile çocukların yardım etme davranışları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Olumlu sosyal davranış, ilgili bilişsel ve duygusal tepkilerin eşzamanlı ve durumla bağlantılı olarak ortaya çıktığı koşulda kolay bir şekilde sergilenebilir (Miller, vd., 1996:217).

Öte yandan; ahlaki muhakeme ya da ahlaki duygu yükleme ile olumlu sosyal davranış arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı çalışmaların da olduğu görülmüştür. Örneğin; olumlu sosyal davranışın paylaşılan çıkartma sayısı ile ölçüldüğü bir çalışmada (Ongley, vd., 2014), ahlaki muhakeme paylaşma davranışının bir yordayıcısı olduğu bulunurken, ahlaki duygu yükleme (suçluluk duygusu yükleme) çocukların paylaştığı çıkartma sayısını yordamamıştır. Çocukların paylaşma davranışları, suçluluk hissetmekten çok paylaşmaya karar verirken diğerinin ihtiyacının düşünüldüğü bilişsel süreçlerle daha çok ilişkili olabilir (Ongley, vd., 2014:6). Ayrıca, olumlu sosyal davranışın çok boyutlu bir yapısının olması (örn. paylaşma, yardım etme, rahatlatma, bağış yapma) ve çalışmalarda ölçülen olumlu sosyal davranışın türü, bu değişkenin ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme ile olan ilişkisinin görünümünü etkileyebilir (Ongley, vd., 2014).

Malti, Gasser ve Gutzwiller-Helfenfinger (2010) tarafından 5, 7 ve 9 yaşındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada ise, ahlaki duygu yükleme (korku) olumlu sosyal davranışın bir yordayıcısıyken, çocukların ahlaki muhakeme becerileri olumlu sosyal davranışlarını yordamamıştır. Olumlu sosyal davranış bir kural ihlalinin pişmanlık gibi içsel ve ilişkiyi kaybetme gibi sosyal sonuçları ile bağlantılı olan korku tarafından motive ediliyor olabilir (Malti, vd., 2010:288). Öte yandan, söz konusu çalışmada ahlaki kural ihlali yapan çocuğu cezalandırma isteği (deserved punishment) ve öfke duygusu yükleme ile olumlu sosyal davranış arasında negatif yönde bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, olumlu sosyal davranış sergileyen çocukların öfke ve cezadan çok davranışın içsel sonucuna (suçluluk gibi) odaklandıklarını göstermektedir (Malti, vd., 2010:288). Malti ve Krettenauer (2013) tarafından yapılan 42 çalışmanın incelendiği bir metaanaliz çalışmasında, 4-20 yaş aralığındaki çocuk ve ergenlerin ahlaki duygu yüklemeleri ve olumlu sosyal davranış eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Üzüntü, suçluluk gibi ahlaki duygu yüklemelerin çocuk ve ergenlerin ahlakla ilgili davranışlarında önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Malti & Krettenauer, 2013; Krettenauer, Malti & Sokol, 2008). Malti ve Krettenauer (2013) tarafından yapılmış bu metaanaliz çalışmasında, ahlaki duygu yükleme ve çocuğun sosyal davranışı arasındaki ilişkiyi düzenleyen bazı düzenleyici (moderator) değişkenlerin olabileceği belirtilmiştir. Örneğin; davranışın nasıl ölçüldüğü (gözlenen davranış mı, diğerlerinin bildirimine dayalı ölçüm mü), hangi sosyal davranışın ölçüldüğü (paylaşma,

yardım etme, bağış yapma), çocuğun cinsiyeti ve yaşı ahlaki duygu yükleme ve çocuğun sosyal davranışı arasındaki ilişkiyi etkileyebilecek değişkenlerdir.

Menesini ve Camodeca (2008) tarafından 9-11 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada çocuklar akran bildirimleri ile olumlu sosyal, zorba, kurban ve hiçbir kategoriye girmeyen olmak üzere sınıflanmışlardır. Ayrıca çocuklara 10 farklı öykü sunulmuş ve hikayedeki karakter kendileri olsa kendilerini nasıl hissedecekleri sorulmuştur. Bu çalışmanın sonucunda, olumlu sosyal grubundaki çocukların zorba grubundaki ve hiçbir kategoriye girmeyen çocuklara kıyasla daha fazla suçluluk ve utanç duygusu bildirdikleri bulunmuştur. Bu durum olumlu sosyal davranış sergileyen çocukların ahlaki gelişiminin önemli bir göstergesidir. Bu çocukların suçluluklarının yüksek olması, davranışlara rehberlik eden olumlu sosyal ve ahlaki değerlerin farkında olduklarını ve durumu düzeltme yönünde arzularının olduğunu gösterir (Ferguson, Stegge, Miller & Olsen, 1999).

Çocukların kural ihlalini yapan kişinin duygularına değil de, kural ihlalini yapan kişinin kendileri olduklarını düşündükleri koşulda (self as victimizer) kendi duygularına yaptıkları yüklemelerin ahlaki duyguları anlayıp anlamadıklarının daha iyi bir yordayıcısı olduğu belirtilmektedir (Keller, vd., 2003). Bu görüş ile tutarlı bir şekilde Gummerum, Hanoch, Keller, Parsons ve Hummel (2010) tarafından 3-5 yaş aralığındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada, 5 yaşındaki çocuklar kural ihlali yapanın kendileri olduğu durumda (self as victimizer), hipotetik bir çocuk olduğu duruma kıyasla daha çok olumsuz duygu yükleme yapmışlardır. Her iki öyküde de kural ihlali yapan hipotetik çocuğa olumlu duygu yükleme yapan 5 yaş çocukları ayrıca bu çocuğu kural ihlali yaptıktan sonra kendisini iyi hisseden “kötü insan” olarak değerlendirmişlerdir. Aynı çalışmada kural ihlalini yapan kişi kendileri olsalardı olumsuz duygular yaşayacaklarını belirten çocukların daha fazla sayıda çıkartma paylaştıkları ya da daha fazla olumlu sosyal davranış sergiledikleri bulunmuştur. Diğer bir deyişle, ahlaki kural ihlalinin duygusal sonuçlarını anlayan çocuklar, çıkartma paylaşırken daha cömert davranmışlardır. Hipotetik öyküde kural ihlali yapan çocuğun duygularına yapılan yükleme ise olumlu sosyal davranışı yordamamıştır.

Farklı muhakeme türleri olumlu sosyal davranışların yordayıcısı olabilir. Örneğin, Eisenberg-Berg ve Hand (1979) tarafından 48-63 aylık okul öncesi çocuklarla yapılmış bir çalışmada, çocukların paylaşma davranışları hedonistik muhakeme becerileri ile negatif yönde, ihtiyaç odaklı muhakeme becerileri ile pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki içerisinde bulunmuştur. Söz konusu çalışmada çocukların ahlaki muhakeme becerileri ile yardım etme ve rahatlatma davranışları arasında bir ilişki bulunamamıştır. İhtiyaç odaklı muhakeme empatik ahlaki muhakemenin henüz tam gelişmemiş bir şeklini yansıtır olabilir. Diğerlerinin duygusal durumuna ve ihtiyaçlarına göre yanıt veren çocukların, başkalarının ihtiyaçlarından çok kendilerini merkeze koyan çocuklara kıyasla daha çok paylaşımları mantıklı bir çıkarımdır

(Eisenberg-Berg & Hand, 1979:362). Benzer şekilde Eisenberg, Pasternack, Cameron ve Tryon (1984) tarafından okul öncesi dönemdeki çocuklarla yapılmış başka bir gözlemsel çalışmada da, ahlaki muhakeme yalnızca çocukların spontan sergiledikleri paylaşma davranışları ile ilişkili bulunmuştur. Söz konusu çalışmada, hedonistik muhakeme çocukların spontan sergiledikleri paylaşma davranışları ile negatif yönde ilişkili bulunmuştur. Paylaşma davranışı doğası gereği bir nesnenin/objenin çocuk tarafından kaybedilmesini içerirken, yardım etme davranışının içermemesi; okul öncesi çocuklarda paylaşmanın yardım etmeye kıyasla daha maliyetli (costly) bir davranış olduğunu göstermektedir. Bu sebeple, paylaşmanın hedonistik muhakeme ile negatif yönde ilişkili olması beklendik bir bulgudur. Ayrıca bu sonuçlar, olumlu sosyal davranış sergileyen çocukların çıkarım/muhakeme konusunda diğer çocuklardan farklılaştıklarına işaret etmektedir (Eisenberg, Pasternack, Cameron & Tryon, 1984). Ergenlerle yapılmış çalışmalarda da (örn. Carlo & Randall, 2002; Eisenberg, Zhou & Koller, 2001) ergenlerin olumlu sosyal davranışları, hedonistik ve onay odaklı (approval oriented) muhakeme becerileri ile negatif yönde, kalıpyargısal ve içselleştirilmiş muhakeme becerileri ile pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. Eisenberg'e (1986); göre ahlaki muhakemenin yaşla birlikte gelişmesi ve ahlaki konuların daha çok içselleştirilmesinin sonucu olarak ahlaki muhakeme ve olumlu sosyal davranış arasındaki ilişkinin yaşla birlikte artması beklendik bir gelişimsel özelliktir (akt. Eisenberg, vd., 2006).

Olumlu sosyal davranış genellikle ahlaki bir motivasyonla ortaya çıksa da, bazı durumlarda ahlaki olmayan bir motivasyon (örn. sosyal onay almak için yapılan olumlu sosyal davranış) tarafından da gerçekleştirilebilir (Eisenberg, 1986). Örneğin, olumlu sosyal davranış özgeci, pragmatik bir nedenden ya da kişinin kendi-odaklı bir ilgisinden kaynaklanabilir. Aslında bu motivasyonlar gözlenen olumlu sosyal davranış ve genel ahlaki muhakeme arasındaki ilişkiyi azaltabilir. Yine de, olumlu sosyal davranış belli faktörler tarafından motive edilir ve bu faktörler muhtemelen muhakemenin düzey ve tipleri ile ilişkili olabilir (Eisenberg, vd., 2006). Eğer ahlaki muhakeme farklı türden bir davranış hakkında muhakemeyi değil de, olumlu sosyal bir davranış hakkında muhakemeyi içeriyorsa, ahlaki muhakeme ve olumlu sosyal davranış arasındaki ilişki ve uyum güçlü olabilir (Eisenberg, vd., 2006). Örneğin; Levin ve Bererman-Greenberg (1980) tarafından yapılmış bir çalışmada, paylaşma davranışı hakkındaki muhakeme ve gerçek olumlu sosyal davranış (paylaşma davranışı) arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur (akt. Eisenberg, vd., 2006).

2.2. Ebeveyn Davranışları

Aile ilişkileri ve ebeveyn davranışları küçük çocukların psikososyal gelişimleri üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. Anne babalık stratejileri, anne babaların kullandığı disiplin

yöntemleri ve aile içi ilişkiler aile içerisinde büyüyen çocuğun gelişiminde önemli bir etkiye sahiptir (Zgorurides, 2000:64). Alanyazın incelendiğinde birçok çalışmada ana babalık davranışları, çocuklarda davranışsal ve duygusal problemlerin gelişiminde önemli bir faktör olarak görülmekte (Morris vd., 2002) ve birçok çalışmada çocuk gelişimi üzerinde ebeveyn-çocuk ilişkisinin önemine değinilmektedir (Sessa, Avenevoli, Steinberg & Morris, 2001). Anne babaların davranışlarının çocuklar üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla yapılan çalışmalarda ana babalık farklı şekillerde kavramsallaştırılmaktadır. Bazı çalışmacılar ebeveyn davranışları kapsamında ebeveyn sıcaklığı/duyarlılığı (örn. Farrant, Devine, Maybery & Fletcher, 2012; Newton, Laible, Carlo, Steele & McGinley, 2014) ve ebeveyn kontrolünü (örn. Stone vd., 2013) incelerken, bazı çalışmacılar ise ebeveynlik stillerine (örn. Altay & Güre, 2012; Aunola, Stattin & Nurmi, 2000) ve ebeveynlerin kullandıkları disiplin yöntemlerine (örn. Sorbring, Deater-Deckard & Palmerus, 2006) odaklanmaktadır.

Genel olarak ebeveyn ve çocuk arasındaki sıcak ve destekleyici ilişki, çocukların ebeveynlerinin yaptığı açıklamaları dinlemelerine ve anlamalarına yardımcı olur. Ebeveyn ve çocuk arasındaki kaliteli ilişki aynı zamanda çocuğun sosyal gelişimini destekler (Smetana, 1997). Ahlaki etkileşimlerin daha çok akran ortamında meydana geldiği düşünülmekle birlikte anne babaların çocuklarının gelişimine uygun olarak yaptığı muhakeme ve açıklamaların da çocukların ahlak gelişimi için önemli olduğu vurgulanmaktadır. Başka bir ifadeyle; çocukların sosyal hayatları ile ilgili anne babaların yaptığı duyarlı muhakeme ve açıklamalar, çocukların ahlaki anlayışlarını kolaylaştırır ve çocuklarda ahlaki düşüncenin gelişimini destekler (Smetana, 1999:311).

2.2.1. Ebeveyn Davranışları, Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu

Çocuklar geleneksel kuralları ve ahlaki değerleri, ebeveynlerinin de içinde bulunduğu sosyalizasyon süreci ile öğrenirler. Sosyalizasyon, ebeveyn-çocuk ilişkisinin farklı yönleri ile farklı alanlarda ortaya çıkar. Bu süreçte farklı ebeveynlik uygulamaları çocuklarda farklı davranışsal sonuçların görülmesi ile sonuçlanabilir (Grusec, 2011:243). Ana babalık uygulamaları tüm çocukları aynı düzeyde ve aynı şekilde etkilemez. Ayrıca her çocuk aynı ebeveynlik davranışlarını aynı şekilde deneyimlemez ya da aynı şekilde algılamaz (Morris vd., 2002:462).

Sosyal alan kuramına göre, ebeveyn ve çocuk arasındaki etkileşimler çocukların ahlaki bilgilerini oluştururken yararlandıkları sosyal deneyimlerin bir yönüdür. Ebeveynler ahlaki kuralların nedenlerini açıklayarak ya da ahlaki kuralların ihlal edildiği durumlarda uygun tepkiler vererek çocuklarının ahlak gelişimini desteklerler (Smetana, 1999:316). Başka bir deyişle, ahlaki bir kural ihlali karşısında ebeveynlerin tepkileri çocukların ahlaki ve sosyal

kuralları anlamasına yardımcı olur. Ebeveynlerin tepkilerinde diğerlerinin iyiliğine ve haklarına odaklanarak açıklayıcı bir dil kullanması, çocukların söz konusu sosyal ve ahlaki kuralları daha iyi anlamasına yardımcı olarak ahlak gelişimlerini destekler. Bu tarz ebeveyn pratikleri, çocuğun sebep olduğu zarar ya da içinde bulunduğu haksız duruma odaklanmasını sağlar. Öte yandan anne babaların çocuklarına verdiği öfke içeren tepkiler çocukların diğerlerinin duygularına odaklanmasını engelleyebilir (Smetana, 1997:21/1999:315). Anne babalık davranışlarında güç kullanımı; çocuğa yönelik fiziksel ceza ve sert uygulamaları içeren ebeveyn yaptırımlarının eşlik ettiği, öfkenin olduğu ve genel olarak çocuğun davranışlarının onaylanmadığı ebeveyn tepkilerini içerir (Smetana, 1997:22). Çocuğa karşı yaptırımın uygulandığı, ebeveyn otoritesinin baskın olduğu ya da çocuğun davranışlarının herhangi bir açıklama yapılmadan sonlandırıldığı ebeveynlik davranışları saldırganlık gibi antisosyal davranışın engellenmesinde ya da sosyal anlayışın gelişiminde başarısız bir ana babalık tarzı olabilir ve çocukların ahlaki kuralları içselleştirmesini engelleyebilir (Smetana, 1997:21/1999:318). Kısacası ebeveynler düşmanlık ve saldırganlık içeren güç odaklı disiplin teknikleri kullandıkları zaman çocuklarının ahlak gelişimlerini olumsuz anlamda etkileyebilirler (Termini & Golden, 2007:484). Gücün az kullanıldığı ana babalık davranışları ise çocukların ahlak gelişimi için bir avantajdır (Kochanska, 1991). Özellikle ebeveyn çocuk arasındaki ilişkinin sıcak ve destekleyici olması, çocuğun ebeveynini dinlemesine ve ebeveyninden gelen mesajlara yanıt vermesine yardım eder (Smetana, 1999:315).

İlgili literatür incelendiğinde olumlu ebeveynlik diyebileceğimiz duyarlı, sıcak, destekleyici, çocuklara açıklamaların yapıldığı ve demokratik ebeveynlik davranışları ile çocukların ahlak gelişimleri arasında pozitif yönde bir ilişki görülürken (örn. Carlo, Mestre, Samper, Tur & Armenta, 2010; Dunton, 1989; Eisenberg, Lennon & Roth, 1983; Janssens & Dekovic, 1997; Walker & Taylor, 1991); olumsuz ebeveynlik diyebileceğimiz ebeveyn gücünün ve yaptırımlarının çok baskın olduğu, kısıtlayıcı ve otoriter tarzdaki ebeveynlik davranışları ile çocukların ahlak gelişimleri arasında negatif yönde bir ilişkinin olduğu görülmektedir (örn. Dunton, 1989; Kochanska, vd., 2005; Kochanska, Padavich & Koenig, 1996). Örneğin; Janssens ve Dekovic (1997) tarafından 6-11 yaş aralığındaki çocuklar ve bu çocukların ebeveynleri ile yürütülmüş bir çalışmada demokratik, destekleyici ve daha az kısıtlayıcı tarzdaki ebeveynlerin çocuklarının ahlaki muhakeme becerilerinin de yüksek olduğu bulunmuştur. Daha az destekleyici ve daha fazla kısıtlayıcı ebeveyn davranışları çocukların muhakeme becerilerinde daha çok hedonistik ilginin görülmesine sebep olabilir. Öte yandan, çocukların muhakemesindeki özgeci ilgi ise destekleyici ve demokratik ebeveyn davranışlarının sonucunda ortaya çıkabilir. Söz konusu ilişki sadece küçük çocuklarda (birinci sınıf çocuklarında) bulunmuştur. Büyük çocuklar (üçüncü ve beşinci sınıf çocukları) küçük çocuklara kıyasla ebeveynlerinin fikirleri ile daha az ilgilenmeye meyilli olabilirler ya da küçük çocukların ahlaki

ikilemler hakkındaki muhakemeleri çok fazla ipucuna bağlı olmaksızın, tıpkı evde öğrendikleri gibi doğrudan ortaya çıkabilir (Janssens & Dekovic, 1997:524). Eisenberg, Lennon ve Roth (1983) tarafından 5-8 yaş aralığındaki çocuklarla yapılmış başka bir çalışmada da, çocukların gelişmiş düzeylerde yaptıkları ahlaki muhakeme becerilerinin cezalandırmayan, otoriter olmayan, empatik ve destekleyici ebeveyn uygulamaları ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Genel olarak çocukların gelişmiş ahlaki muhakeme becerileri ile cezalandırıcı olmayan, empatik ve destekleyici ebeveyn uygulamaları arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Bu ilişki yaşa bağlı olarak incelendiğinde, okulöncesi dönemindeki çocuklarda (5-6 yaş) annelerin empatik ve destekleyici olması çocukların diğeri-odaklı ve empatik ahlaki muhakeme becerileri ile pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. İlkokul çocuklarında ise (7-8 yaş), otoriter olmayan ve çocuğun bağımsızlığını destekleyen annelik, çocukların diğeri-odaklı ve empatik ahlaki muhakeme becerileri ile pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. Bu tarzdaki annelerin, çocuklarını duygularını ve düşüncelerini ifade etmeleri konusunda cesaretlendiriyor olması, çocuklarının gelişmiş muhakemeler yapmasına katkı sağlıyor olabilir. Öte yandan otoriter ebeveyn pratikleri ise çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin gelişimini engeller. Çünkü ahlaki muhakeme özerkliğe fırsat tanınması ile gelişir.

Destekleyici ebeveynliğin anne babaların cesaretlendirme, duyarlık ve sıcaklık içeren ebeveyn davranışları ile tanımlandığı üç yıllık boylamsal bir çalışmada (Malti, Eisenberg, Kim & Buchmann, 2013), ebeveyn desteğinin çocukların 6, 7 ve 9 yaşlarındaki sempati, ahlaki duygu yükleme ve ahlaki muhakeme becerileri üzerindeki rolüne bakılmıştır. Üç yıllık süreçte sempatinin ve ahlaki muhakemenin gelişim eğrileri istikrarlı olarak yüksek, giderek yükselen (artan) ve istikrarlı olarak düşük; ahlaki duygu yüklemenin gelişim eğrileri ise istikrarlı olarak yüksek, ortalama ama giderek artan ve giderek azalan olarak sınıflandırılmıştır. Daha sonra yapılan grup karşılaştırmalarında sempati düzeyleri istikrarlı olarak yüksek olan çocukların ebeveyn desteğinin, giderek artan ve istikrarlı olarak düşük gruptaki çocukların ebeveyn desteğine kıyasla daha yüksek olduğu; istikrarlı olarak yüksek ahlaki duygu yükleme becerisine ve yüksek ahlaki muhakeme yeteneğine sahip çocukların ebeveyn desteğinin, ortalama-giderek artan gruptaki çocukların ebeveyn desteğine kıyasla daha yüksek olduğu bulunmuştur. Son olarak; hem sempati, hem ahlaki duygu yükleme hem de ahlaki muhakeme becerileri istikrarlı olarak yüksek olan çocukların ebeveyn desteği genel olarak bu grupta olmayan çocuklara kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Gelişimsel süreçte ebeveyn desteğinin tutarlı olarak devam etmesi, çocukların ahlakın duygusal ve bilişsel yönlerini birlikte tamamlamasını sağlayabilir. İstikrarlı olarak yüksek ebeveyn desteği algılayan çocuklar ahlakın farklı bileşenlerinde istikrarlı olarak yüksek işlev gösterirken, istikrarlı olarak düşük ebeveyn desteği algılayan çocuklar ahlaki duygu ve ahlaki biliş konusunda farklı gelişimsel seyirler gösterebilirler (Malti, vd., 2013:789).

Daha önce de belirtildiği gibi olumsuz ebeveyn davranışlarının çocukların ahlak gelişimini olumsuz yönde etkilediği de birçok çalışmada bulgulanmıştır. Örneğin; Jurkovic ve Prentice (1974) tarafından yürütülmüş bir çalışmada, gelenek öncesi ahlaki düzeyde bulunan erkek çocuklarının annelerinin çocuklarına yönelik düşmanca davranışlarının yüksek olduğu, geleneksel ahlaki düzeyde bulunan erkek çocuklarının annelerinin ise çocuklarına yönelik sıcaklığının/duyarlılığının yüksek olduğu bulunmuştur. Söz konusu çalışmanın bulguları olumsuz anne babalık davranışlarının çocukların ahlaki muhakeme becerileri başta olmak üzere ahlak gelişimleri üzerindeki olumsuz etkisini göstermektedir. Kochanska, Padavich ve Koenig (1996) tarafından okul öncesi dönemdeki çocuklarla yürütülmüş başka bir çalışmada ise, annesi tarafından güç odaklı (ebeveyn otoritesinin ve yaptırımlarının baskın olduğu, emredici ve baskıcı) ebeveyn uygulamalarını deneyimleyen çocukların ahlaki içselleştirmelerinin de zayıf olduğu bulunmuştur. Bu bulgu ile tutarlı bir şekilde; daha sonraki yıllarda Kochanska, Forman, Aksan ve Dunbar (2005) ebeveynlerin fiziksel ceza, tehdit, güç içeren sert ebeveynlik uygulamaları ile okul öncesi dönemdeki çocukların ahlaki duygu, ahlaki davranış ve ahlaki biliş/muhakeme becerileri arasında negatif yönde bir ilişki olduğunu göstermiştir. Söz konusu ilişkilerin korelasyon katsayıları incelendiğinde, güç içeren ebeveynlik uygulamaları ile ahlaki davranış arasındaki ilişkinin korelasyon katsayısının en yüksek olduğu görülmüştür.

Özetle, ebeveyn çocuk etkileşimi çocukların ahlak gelişimine etkisi olan tek kaynak olmasa da çocukların ahlaki gelişimi için akran ve kardeş etkileşimlerinin yanında önemli bir kaynaktır (Smetana, 1999). Piaget ve Kohlberg başta olmak üzere bilişsel gelişimci kuramcılar ahlak gelişiminde ebeveynlerin etkisinin çok az olduğunu söylerken, birçok çalışmada (örn. Carlo, vd., 2010; Jurkovic & Prentice, 1974; Walker & Taylor, 1991) çocukların ahlak gelişimi üzerinde ebeveyn davranışlarının önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Bu sebeple, ebeveyn çocuk arasındaki ilişkinin çocukların ahlak gelişimini hangi yollarla ve hangi yönlerde etkilediği güncel çalışmalarda araştırılması gereken önemli bir noktadır. Alanyazın incelediğinde ebeveyn davranışları ve çocukların ahlak gelişimi üzerine yürütülmüş çalışmalarda daha çok çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin çalışıldığı (örn. Eisenberg, Lennon & Roth, 1983; Jurkovic & Prentice, 1974), ahlaki duygu ya da ahlaki duygu yükleme becerilerinin ise nadiren çalışıldığı (örn. Kochanska, vd., 2005) görülmektedir. Literatürdeki bu eksiklik de gözönünde bulundurularak, güncel çalışmalarda ebeveyn davranışları ile ilişkisi incelenecek bir değişken olarak ahlaki duygu ve ahlaki duygu yüklemeye de yer verilmesi önemli bir nokta olarak görülmektedir.

Mevcut çalışmada ebeveyn davranışları Sessa, Avenevoli, Steinberg ve Morris (2001) tarafından yapılmış bir çalışmada kullanılan ana babalık boyutları ile değerlendirilmiştir. Söz konusu çalışmada araştırmacılar ana babalığı yapılandırma/planlama (structure), sıcaklık-duyarlılık (warmth-responsiveness) ve düşmanlık (hostility) olmak üzere 3 boyutta

incelemişlerdir. Yapılandırma, ebeveynlerin çocuklarının günlük yaşantılarındaki kural ve rutinlerini ne derece kontrol edip planladığı ile ilgili bir boyuttur. Örneğin; çocuğun uyku ve yemek saati gibi rutinlerinin planlı olması, el yıkama, oyuncaklarını toplama gibi sorumluluklarının olması ebeveyn yapılandırmasının olduğunu gösterir. Sıcaklık ve duyarlık boyutu; kabul, cesaretlendirme, bakım, ilgi ve sevgi göstermeyi içeren çocuk odaklı duyarlığı yansıtmaktadır. Son boyut olan düşmanlık boyutu ise; ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkide saldırganlığı, öfkeli çatışmaları ve kavgacı tarzı ifade etmektedir (Sessa, vd., 2001).

2.2.2. Ebeveyn Davranışları ve Çocuğun Olumlu Sosyal Davranışları Arasındaki İlişki

Aile etkileşimleri ve ailenin çocuğun sosyalizasyon sürecine katkıları çocukların ahlak gelişiminde önemli bir rol oynar ve çocukların ahlak gelişimini birçok yolla etkiler (Eisenberg, 2004). Aile çocuğun ilk sosyalleştiği ortamdır ve erken dönemlerden itibaren çocuklar aile içerisinde ahlaki meselelerle karşılaşmaktadır. Çocuğun kendi istek ve ihtiyaçları ile diğerlerinin refahı arasındaki ikilem, diğer aile üyeleri ile çocuk arasındaki gündelik yaşantıda deneyimlenmektedir. Ebeveynler adaleti ve refahı sağlamak için, bireylerin nasıl davranması gerektiği, neyin doğru neyin yanlış olduğu ve sosyal kurallar gibi ahlaki konular hakkında çocuklarıyla sık sık konuşmaktadır (Dunn, 2008:331). Aile içerisinde çocuklar sorumluluk kavramına karşı farkındalık geliştirmeye başlarlar. Diğer bir deyişle, bireyler diğerlerine karşı sorumlu olmayı öğrenmeye ve diğerlerine zarar veren davranışlar konusunda hassasiyet kazanmaya başlarlar (Dunn, 2008: 334). Ebeveynler çocuklarıyla olan etkileşimlerinde, çocukları olumlu davranışlar sergilediği zaman doğrudan sözel mesajlarıyla onlara rehberlik edip, çocuklarının olumlu sosyal davranış konusundaki motivasyonlarını arttırabilirler (Carlo, 2008:560).

Ebeveyn çocuk arasındaki ilişkinin kalitesi çocukların ahlaki farkındalık geliştirmelerine ve ahlaki konulara karşı duyarlı olmalarına imkan sağlayabilir (Hughes & Dunn, 2000). Çocukların ihtiyaç ve isteklerine karşı ebeveyn duyarlılığı ve ilgisi ahlakın öncülü olarak düşünülmektedir (Grusec, 2008). Bu durumun karşılıklı olması; diğer bir deyişle çocukların da ebeveynlerin isteklerine karşı duyarlı ve ilgili olması ebeveyn ve çocuk arasındaki karşılıklı ilişkiyi beslemektedir (Maccoby & Martin, 1983; akt. Grusec, 2008). Erken yıllarda anne ve çocuk arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak duyarlı ve olumlu olduğu ilişkiler, çocukların ahlaki ve olumlu sosyal davranışlarının bir yordayıcısıdır (Kochanska & Murray, 2000). Ebeveyn ve çocuk arasındaki karşılıklı olumlu ve duyarlı ilişki, çocukların ahlaki davranış ile ilgili kural ve normları öğrenmesinin yanında, bu kural ve normları içselleştirmesini ve farklı ortamlarda bu kurallara bağlı kalarak davranmasını sağlayabilir (Kochanska & Murray, 2000: 428). Newton, Laible, Carlo, Steele ve McGinley (2014) tarafından erken çocuklukta başlayıp orta çocukluğa kadar

sürdürülen boylamsal bir çalışmada, orta çocuk dönemindeki çocukların olumlu sosyal davranışları ile annelerinin duyarlılığı (babaların değil) arasında karşılıklı bir ilişki bulunmuştur. Orta çocukluk dönemindeki çocukların olumlu sosyal davranış eğilimi annenin duyarlılığını etkilerken, annenin duyarlılığı da bu dönemdeki çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerini etkilemiştir. Kochanska, Forman ve Coy (1999) tarafından yapılan başka bir çalışmada da, 14. aydaki anne-çocuk ilişkisinin karşılıklı olarak olumlu olması, çocukların 22. aydaki davranış standartlarına karşı hassasiyetlerinin bir yordayıcısı olarak bulunmuştur. Diğer bir deyişle, 14. ayda annesi ile daha olumlu bir ilişkiye sahip olan bebeklerde, 22. ayda davranış standartlarının ihlal edildiği (örn. deneycinin değerli bir eşyasını kırma ya da deneycinin üzerini kirletme gibi) durumlarda daha çok endişe ve sıkıntı gözlenmiştir. Kural, standart, değer ve ahlaki duyguların içsel sistemleri yaşamın ikinci yılında içselleştirilmiş ahlaki biliş, ahlaki duygu ve ahlaki davranış ile daha uyumlu bir hale gelmiştir (Kochanska, vd., 1999:261-262). Kısacası, anne ve çocuk arasındaki erken dönem olumlu ilişkiler, sosyalizasyon sürecinde çocuklarda görülen olumlu davranışların bir yordayıcısıdır (Kochanska, vd., 1999:261).

Eisenberg, Fabes ve Spinrad'a (2006); göre sıcak ve destekleyici bakım veren anne babaların çocuklarının olumlu sosyal davranışlar sergilemeleri beklenir. İlgili alanyazın incelendiğinde anne sıcaklığı/kabulü/duyarlılığı ve çocuğun olumlu sosyal davranışı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu ortaya koyan çalışmaların sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir (örn. Carlo, vd., 2010; Farrant, Devine, Maybery & Fletcher, 2012; Gülseven vd., 2018; Laible, Carlo, Torquati & Ontai, 2004; Janssens & Dekovic, 1997; Newton, vd., 2014; Padilla-Walker, Nielson & Day, 2016; Yağmurlu & Sanson, 2009). Örneğin; Clark ve Ladd (2000) tarafından 5 yaşındaki çocuklar ve anneleri ile yürütülmüş bir çalışmada, ebeveyn sıcaklığını içeren ebeveyne bağlılığın çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin bir yordayıcısı olduğu bulunmuştur. Janssens ve Dekovic (1997) tarafından 6-11 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada ise, ebeveyn sıcaklığı ve desteğini içeren demokratik tarzdaki ebeveynlerin çocuklarının daha fazla olumlu sosyal davranış sergiledikleri gözlenmiştir. Sıcak ve destekleyici ebeveynliğin olumlu gelişimsel sonuçlarla bağlantılı olduğu yönündeki bu bulgu Carlo, Mestre, Samper, Tur ve Armenta (2010) tarafından 9-14 yaş aralığındaki çocuklarla yürütülmüş başka bir çalışmada da tekrarlanmıştır. Brajsa-Zganec ve Hanzec (2014) tarafından 3-7 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan başka bir çalışmada da, annenin sert ve ağır cezalar uygulaması çocukların davranım problemlerini yordarken annenin sıcaklığı çocukların olumlu sosyal davranışlarını yordamıştır. Ebeveynin duygusal yakınlığı çocuğun ebeveynini model almasını sağlamakta, güvende olduğu hissini çocuğa vererek, çocuğun diğerlerinin ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmasını kolaylaştırmaktadır (Hoffman, 1979:958).

Öte yandan, ebeveyn sıcaklığı/duyarlılığı ve çocukların olumlu sosyal davranışları arasında ilişki bulamayan birkaç çalışmaya da rastlanmıştır. Örneğin, Yağmurlu ve Sanson

(2009) tarafından yürütülmüş bir çalışmada ebeveyn sıcaklığı Türkiye kökenli çocukların olumlu sosyal davranışları ile ilişkili bulunamazken, Avustralya kökenli çocukların olumlu sosyal davranışları ile ilişkili bulunmuştur. Benzer şekilde Van Berkel ve arkadaşları (2015) tarafından Hollanda'da yürütülmüş başka bir çalışmada da ebeveyn duyarlılığı okul öncesi dönemdeki çocukların paylaşma davranışını yordamamıştır. Ebeveyn sıcaklığı/duyarlılığı ve çocuğun olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar ağırlıklı olarak bu iki değişken arasında pozitif yönde bir ilişki olduğuna dikkat çekmektedir.

Olumlu sosyal davranış ile ilişkisi incelenen ebeveyne ait özelliklerden bir diğeri gücün ve fiziksel cezanın merkezde olduğu düşmanlık içeren ebeveynlik uygulamalarıdır. İlgili literatür incelendiğinde anne babaların fiziksel ceza kullanması ve güçlerini kullanarak çocuklarına hükmetmesi ile çocuğun olumlu sosyal davranışı arasında negatif yönde bir ilişkiyi gösteren araştırma bulguları göze çarpmaktadır (örn. Gülseven vd., 2018; Hasting, Zahn-Waxler, Robinson, Usher & Bridges, 2000; Laible, vd., 2004). Örneğin; Hasting, Zahn-Waxler, Robinson, Usher ve Bridges (2000), okulöncesi dönemdeki çocuklarla yaptıkları çalışmalarında, annelerin otoriter olması ile çocukların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri arasında negatif yönde bir ilişki bulmuştur. Diğer bir deyişle, otoriter annelerin çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimleri düşük bulunmuştur. Laible, Carlo, Torquati ve Ontai (2004) tarafından 4-8 yaş aralığındaki çocuklar, anne babaları ve öğretmenleri ile yürütülmüş başka bir çalışmada ise, sert ebeveynlik uygulayan ailelerin çocuklarının aile ilişkileri ile ilgili hikayeleri düşük düzeyde olumlu sosyal temalarla tamamladığı bulunmuştur. Öte yandan aynı çalışmada, sıcak ve destekleyici ebeveynlik uygulayan ailelerin çocukları ise hikayeleri daha çok olumlu sosyal temalarla tamamlamıştır.

Çevresel faktörler çocukların gelişiminde önemlidir (Hasting, vd., 2000). Kurallarla ilgili mantıksal ve tutarlı açıklama yapma eğiliminde olmayan, daha çok katı ve cezalandırıcı olma eğiliminde olan ve sıklıkla öfkesini göstermeyi tercih eden ebeveynlerin, çocuklarının olumlu sosyal gelişimini engellemesi muhtemeldir. Ebeveynlerin bu tarzdaki zorlayıcı ve öfke içeren sosyalleştirme deneyimleri, çocukların diğerlerinin ihtiyaçlarına odaklanmasını engellemekte ve bu çocukların saldırgan davranışlar sergilemesine sebep olmaktadır. Çocuklar tarafından ilgi ve bakım eksikliği olarak da yorumlanabilen öfkeli ve otoriter tarzdaki ebeveynlik, çocukların bu davranışları model almasına ortam sağlayabileceği gibi, diğerlerinin ihtiyaçları konusundaki beceri ve motivasyonlarını da engelleyebilir (Hasting, vd., 2000:543). Öte yandan genel anlamda destekleyici, açıklayıcı ve sıcak ebeveynlik sergileyen anne babalar aynı zamanda çocuklarından bekledikleri davranışlar konusunda açıklamalar yapmakta ve beklentilerinin gerekçelerini çocuklarıyla konuşmaktadır. Ebeveynlerin bu tarzdaki yaklaşımları da çocukların ahlaki kural ve değerleri içselleştirmesini kolaylaştırmaktadır (Kumru & Öztürk, 2012: 230).

Ebeveyn davranışları ve çocukluk dönemindeki olumlu sosyal davranış arasındaki ilişki

üzerine Türkiye’de yapılmış çalışmalara bakıldığı zaman, söz konusu ilişkiye yönelik çalışmaların sayısının az olduğu söylenebilir. Bu çalışmalardan birinde (Kumru, Sayıl & Yağmurlu, 2011; akt. Kumru & Öztürk, 2012), anne duyarlılığının okulöncesi dönemdeki çocukların yardım etme, rahatlatma ve paylaşma gibi olumlu sosyal davranışlar sergileme eğilimlerini yordadığı bulunmuştur. Yağmurlu ve Sanson (2009) tarafından 4-6 yaş arası çocuklarla yapılan başka bir çalışmada da ebeveyn davranışları ve çocukların olumlu sosyal davranışları üzerinde kültürün etkisi incelenmiştir. Adı geçen çalışmada Avustralyalı ve Türkiye kökenli olup Avustralya’da yaşayan çocukların olumlu sosyal davranış (yardım etme, paylaşma, rahatlık sağlama ve işbirliği yapma) eğilimleri arasında bir fark olup olmadığına ve bu çocuklarda olumlu sosyal davranışın yordayıcılarına bakılmıştır. Söz konusu çalışmanın bulguları Avustralyalı ve Türkiye kökenli olup Avustralya’da yaşayan çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri arasında fark olmadığını göstermiştir. Fakat iki farklı kültürden gelen bu çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerini yordayan faktörlerin farklı olduğu bulunmuştur. Anne sıcaklığı Avustralyalı çocukların olumlu sosyal davranışlarının anlamlı bir yordayıcısı iken, itaate dayalı talepkarlık (obedience-demanding) Türk çocukların olumlu sosyal davranışlarının bir yordayıcısı olarak bulunmuştur. Diğer bir deyişle farklı iki kültürdeki farklı ebeveyn pratikleri çocukların olumlu sosyal davranışları ile ilişkili bulunmuştur. Bir kültürde ebeveynlerden görülen ilgi, sıcaklık ve bakım davranışı, diğer kültürde ise talepkar olan ve çocuğun itaat etmesini bekleyen ebeveynlik çocukların olumlu sosyal davranışını artırmıştır. Okulöncesi dönemdeki çocukların (3-6 yaş) ebeveynleri ve öğretmenleri ile yürütülmüş başka bir çalışmada ise (Altay & Güre, 2012), ebeveyn sıcaklığını ve kontrolünü aynı anda içeren demokratik tarzdaki ebeveynlerin çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimleri, ebeveyn sıcaklığının olduğu ebeveyn kontrolünün ise çok fazla olmadığı izin verici tarzdaki annelerin çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Fakat söz konusu bulgu anneden alınan olumlu sosyal davranış ölçümleri ile yürütülmüş analizlerde bulunurken, öğretmenden alınan olumlu sosyal davranış ölçümlerinde bulunamamıştır. Baydar ve Akçınar (2015) ise, anne sıcaklığı ve duyarlılığının ekonomik olarak dezavantajlı olan 3-4 yaş aralığındaki çocukların olumlu sosyal davranışları için önemli bir faktör olduğunu bulmuştur. Başka bir ifadeyle, düşük sosyoekonomik düzeyden gelen çocuklar için anne sıcaklığı ve duyarlılığı yüksek sosyoekonomik düzeyden gelen çocuklara kıyasla olumlu sosyal davranış için daha önemli bir faktördür. Bu çalışmaların bulgularına bakıldığında Türk kültüründe ebeveyn davranışları ve çocuğun olumlu sosyal davranışları arasındaki ilişkiye yönelik bulguların farklılaştığı dikkat çekmektedir. Daha güncel bir çalışmada (Gülseven vd., 2018), ebeveyn pratikleri ve çocukların sosyal davranışları dört yıllık bir zaman aralığında gerçekleştirilmiş boylamsal bir çalışma ile incelenmiştir. Söz konusu çalışmada ebeveynlerin sıcaklığı ve uyguladıkları fiziksel ceza (çocuk 6 yaşında iken) çocukların bir yıl sonraki (7 yaşında iken) olumlu sosyal davranışlarının bir yordayıcısı olarak bulunmuştur.

Başka bir deyişle, söz konusu çalışmada ebeveynlerin göstermiş olduğu sıcaklık çocukların bir yıl sonraki olumlu sosyal davranışlarını olumlu yönde yordamıştır. Ayrıca ebeveynin uyguladığı fiziksel ceza ile çocuğun olumlu sosyal davranış eğilimi arasında negatif yönde bir ilişki bulunmuştur.

Türkiye’de yürütülmüş bir çalışmada, ebeveyn davranışları ve çocuğun olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkiye aracılık eden mekanizmaların olup olmadığı araştırılmıştır. Örneğin; Laible, Kumru, Carlo, Streit, Selçuk ve Sayıl (2017) tarafından yürütülmüş boylamsal bir çalışmada, ebeveynin sıcaklığı (çocuk 4 yaşında iken) ve çocuğun yardım etme davranışı (çocuk 7 yaşında iken) arasındaki ilişkiye çocuğun tepkisel mizacının (çocuk 6 yaşında iken) tam aracılık ettiği görülmüştür. Ebeveyn sıcaklığı çocukların tepkisel mizacını olumsuz yönde yordarken, çocuğun tepkisel mizacı da yardım etme davranışını olumsuz yönde yordamıştır. Ebeveyn davranışları ve çocukların olumlu sosyal davranışları arasındaki ilişkiye aracılık eden faktörlerin belirlenmesi önemli görünmektedir.

2.3. Saldırganlık

Genel olarak paylaşma davranışı ve suçluluk hissetme ahlakın olumlu yönleri olarak değerlendirilirken, saldırganlık ve diğer antisosyal davranışlar ise ahlakın olumsuz yönleri olarak değerlendirilmektedir (Eisenberg & Valiente, 2002:111). Saldırganlık, farklı alt tipleri ve öncülleri olan sosyal bir olay olarak düşünülmelidir (Dodge, Coie & Lynam, 2006:722). En genel tanımıyla saldırganlık, birisine psikolojik olarak ya da fiziksel olarak zarar vermek niyetiyle sergilenen davranış olarak tanımlanmaktadır (Berkowitz, 1993:3). Saldırganlık, saldırı içeren bir hareket ve bir bireyin haklarının zorla ihlal edilmesi anlamına gelmektedir (Berkowitz, 1993:4).

Yaşam boyu süreçte saldırgan davranışın gelişimi ve seyri karmaşıktır. Saldırgan davranışın farklı bağlamlarda farklı şekillerde ölçülmesi bu davranıştaki değişimin karmaşık yapısına dikkat çekmektedir. Henüz hayatlarının başındaki yeni doğanların ve bebeklerin de sıklıkla saldırgan davranışlar sergilediği bilinse de, saldırgan davranış için en tehlikeli dönem ileri ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemleri olarak düşünülmektedir (Dodge, vd., 2006:722). Bu tez kapsamında yapılan çalışmada ise ilk ve orta çocukluk dönemindeki (4-9 yaş) çocukların saldırgan davranışları incelenmiştir.

Saldırgan davranışta cinsiyet farklılığına bakılan çalışmalarda erkek çocuklarının kız çocuklarına kıyasla daha fazla saldırgan davranış sergilediği yönünde pek çok araştırma bulgusu vardır (örn. Malti, vd., 2010; Stone vd., 2014; Xu, Farver & Zhang, 2009). Örneğin; Stone vd. (2014) tarafından 4-8 yaş aralığındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada erkek çocuklarının saldırganlık eğilimleri kız çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Başka bir çalışmada Xu, Farver ve Zhang (2009) erkek çocuklarının hem reaktif hem de proaktif saldırganlık

eğilimlerinin kız çocuklarından daha yüksek olduğunu rapor ederken; Fite, Colder ve Pelham (2006) ise, cinsiyete bağlı farklılıkların sadece reaktif saldırganlık için (erkek çocuklarının daha yüksek) söz konusu olduğunu belirtmiştir. Saldırgan davranışta cinsiyete bağlı farklılıkların 3 yaş gibi erken bir dönemde ortaya çıkmaya başladığını gösteren bir çalışma ise (Crick, Casas & Mosher, 1997), farklılığın saldırgan davranışın *türüne* göre değiştiğine işaret etmektedir. Okulöncesi dönemdeki 3-5 yaş aralığındaki çocuklarla yürütülmüş bu çalışmada, öğretmenlerden alınan bildirimlere göre erkek çocuklarının açık (overt) saldırganlıkları kız çocuklarına kıyasla daha yüksek iken, kız çocuklarının da ilişkisel (relational) saldırganlıkları erkek çocuklarından daha yüksek bulunmuştur. Kız çocukları sinirlendiğinde ya da öfkeli olduğunda, zaman zaman fiziksel saldırganlık içeren davranışlar sergilese de, daha çok sözel saldırganlık içeren tepkiler verirler. Kız çocuklarının saldırganlığın fiziksel olmayan sözel formlarını daha çok tercih etmesi birbirlerini daha az incittikleri anlamına gelmez. Sosyal dışlama ya da dedikodu yayma yoluyla da birbirlerini incitebilirler (Underwood, 2003:4). Öte yandan, saldırgan davranışta cinsiyete bağlı bir farklılığın bulunamadığı çalışmalar da mevcuttur (örn. Pederson & Fite, 2014; Pederson, Rathert, Fite, Stoppelbein & Greening, 2016; Stoltz vd., 2013).

Saldırgan davranış için önemli olan bir diğer faktör yaştır. Yaş ile birlikte saldırgan davranışın seyri pek çok araştırmada incelenmiş olsa da, bu araştırmaların bulguları karmaşık sonuçlar sunmaktadır. Örneğin; Stone, Daal, Maten, Engels, Janssens ve Otten (2014) tarafından 4-8 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada, küçük çocukların saldırganlık eğilimleri büyük çocuklara kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Fite, Colder ve Pelham (2006) ise, yaş ile birlikte reaktif ve proaktif saldırganlığın ikisinin birlikte (ne sadece reaktif ne de sadece proaktif) arttığını bulmuştur. Öte yandan, yaş ve çocukların saldırgan davranışları arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını gösteren çalışmalar da mevcuttur (örn. Pederson & Fite, 2014; Pederson, vd., 2016; Rathert, Pederson, Fite, Stoppelbein & Greening, 2015). Söz konusu bulgular yaş ve saldırgan davranış arasındaki ilişkinin saldırgan davranışın türüne göre değişebileceğini akıllara getirmektedir.

2.3.1. Sosyal Bilgi İşleme Modeli (Social Information Processing Model)

Sosyal bilgi işleme modeline (Dodge & Coie, 1987; Dodge & Crick, 1990) göre, bireylerin sosyal uyarıcılara verdikleri tepkiler, birbirini izleyen beş aşamadan oluşan bilgi işleme sürecinin bir ürünüdür. Bu aşamalar: sosyal ipuçlarını kodlama, sosyal ipuçlarını yorumlama, sosyal ipuçları ile ilgili etkili davranışsal tepkilere ulaşma, bu tepkilerin olası sonuçlarını düşünme (olası tepkileri değerlendirme) ve etkili olduğu düşünülen tepkiyi seçip uygulamaktır. Bireyin bilgi işleme esnasında bu aşamalarda düzenli ve başarılı bir şekilde ilerlemesi etkili

davranışların ortaya koyulması ile sonuçlanırken, bu aşamalardan herhangi birinde bir problem yaşaması ise saldırganlık gibi olumsuz davranışların sergilenmesine sebep olur (Dodge & Crick, 1990:8). Başka bir ifadeyle; bilgi işleme sürecindeki bazı hatalar, çatışma ve provokasyon durumunda bireyin diğerlerine karşı saldırgan davranmasına sebep olmaktadır (Dodge & Coie, 1987).

Saldırgan çocukların sosyal dünya hakkındaki algıları, yorumları ve kararları bu çocukların saldırgan davranışlarını artıracak şekilde ilerlemektedir (Dodge & Crick, 1990). Saldırgan davranış problemi olan çocukların sosyal bilgi işleme süreçlerindeki farklılıkları incelemek üzere yapılmış çalışmalar (örn. Crick & Dodge, 1996; Dodge & Coie, 1987; Dodge & Crick, 1990), reaktif ve proaktif saldırganlık ayırımına dikkat çekmektedir. Sosyal bilgi işleme modeli kuramcılarına göre (Dodge & Coie, 1987), reaktif ve proaktif saldırganlığın teorik kökenleri farklıdır. Reaktif saldırganlık teorik kökenini engellenme saldırganlık kuramından (Berkowitz, 1993) alır. Engellenme saldırganlık kuramında engellenme, bir kişinin amacına ulaşmasının önüne geçen dışsal bir bariyer olarak tanımlanmaktadır. Baron ve Richardson (1994) ise engellenmeyi, hedef yönelimli bir davranışın önünün kesilmesi olarak tanımlamıştır. Engellenme saldırganlık kuramına göre, hedefine ulaşması engellenen bir birey, engelleyen kişiye öfkelenir. Engellenmenin ardından gelen öfke ise bireyin saldırgan davranışlar sergilemesine sebep olabilir (Berkowitz, 1993). Sosyal bilgi işleme modeli kuramcılarının çalışmalarında reaktif saldırganlık; bireyin algıladığı bir tehdit sonucunda, öfke duygusu ile birlikte kendisini savunmak amacıyla sergilediği misilleme niteliğindeki düşmanca saldırgan davranış olarak tanımlanmaktadır (Crick & Dodge, 1996; Dodge & Coie, 1987). Bu tarz saldırgan bir davranışın amacı, bir amaca başarılı bir şekilde ulaşmak değil, algılanan tehdide karşı misilleme yapmaktır (Dodge & Coie, 1987:1147).

Proaktif saldırganlık ise teorik kökenini sosyal öğrenme kuramından (Bandura, 1973) alır. Sosyal öğrenme kuramına göre, engellenme ve öfke saldırgan davranışa karşı uyarılmayı kolaylaştırırsa da, saldırgan davranışın ortaya çıkması için gerekli bir koşul değildir. Engellenme, saldırgan davranış sergilemeyi öğrenmiş kişileri saldırganlık konusunda provoke eder. Oysa ki, başarılı saldırgan modeller sunulduğu ve saldırgan davranış sonucunda ödüllendirmenin olduğu ortamlar saldırgan davranışa sebep olabilir. Sosyal öğrenme kuramı daha çok davranışın kazanımına dikkat çeker. Davranışın kazanımı, öğrenilen davranışın sergileneceği anlamına gelir. Çocuklar saldırgan bir davranışı deneyimleyerek kazanabileceği gibi, saldırgan davranışları izleyerek model alma yoluyla da kazanabilirler. Özetle; sosyal öğrenme kuramına göre saldırgan davranış; sonucunda ödül elde edilen saldırgan modelleri gözleme ya da doğrudan deneyimleme yoluyla kazanılır (Bandura, 1973). Sosyal bilgi işleme modeli kuramcılarının proaktif saldırganlığı, saldırgan davranışın sonucunda olumlu bir kazanç motivasyonu ile sergilenen, bireylerin kendilerini saldırgan davranış konusunda yetkin ve yeterli hissettikleri araçsal bir saldırganlık

olarak tanımlamışlardır (Crick & Dodge, 1996). Dodge ve Coie (1987), proaktif saldırgan çocukların liderlik ve şaka ile arkadaşını rahatsız etme gibi özelliklerinin reaktif saldırgan çocuklara kıyasla daha fazla olduğunu belirtmiştir. Çocuklarda reaktif ve proaktif saldırganlık üzerine yapılmış çalışmalar, saldırganlığın bu iki ayrı türünün sıklıkla birbiri ile ilişkili olduğunu göstermektedir (örn. Chu-Fung, Gerstein, Chan & Hurley, 2013; Rathert, vd., 2015; Stoltz, Dekovic, van Londen, de Castro & Prinzie, 2013; Stoltz vd., 2013).

Reaktif ve proaktif saldırgan çocukların bilgi işleme süreçlerindeki farklılıklar üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Örneğin; Dodge ve Coie (1987) tarafından ilkokula giden erkek çocukları ile yapılmış bir çalışmada, çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerine ilişkin öğretmenlerinden ve akranlarından bildirim alınmıştır. Ayrıca bir çocuğun başka bir çocuk tarafından provoke edildiği videolar izlettirilerek çocukların davranışa yükledikleri niyetin farklılaşıp farklılaşmadığına bakılmıştır. Çalışmacılar genel olarak reaktif saldırgan erkek çocuklarının proaktif saldırgan erkek çocuklarına kıyasla daha fazla düşmanca niyete yükleme yanlılıklarının olduğunu ve niyete doğru yükleme yapma konusunda eksikliklerinin olduğunu bulmuşlardır. Provokatörün niyetinin belirsiz olduğu koşulda bile reaktif saldırgan erkek çocuklarının düşmanca niyet yükleme yanlılığına sahip olduğu ve daha fazla misilleme niyetinde saldırgan tepkiler verdikleri görülmüştür. Fakat söz konusu özellikler proaktif saldırgan erkek çocuklarında görülmemiştir. Bu bulgular, reaktif saldırgan erkek çocuklarının sosyo-bilişsel eksikliklerinin ve yanlılıklarının olduğunu göstermektedir. Dodge Coie'nin (1987) sadece erkek çocukları için buldukları söz konusu bulgu, Crick ve Dodge (1996) tarafından 9-12 yaş aralığındaki çocuklarla yürütülmüş başka bir çalışmada hem kız hem de erkek çocukları için tekrarlanmıştır. Stoltz, van Londen, Dekovic, Prinzie, de Castro ve Lochman (2013) ise, düşmanca niyete yükleme yapma ve reaktif saldırganlık arasındaki ilişkiyi sadece erkek çocuklarında bulmuştur. Ortalama 10 yaşındaki kız ve erkek çocukları ile yaptıkları çalışmalarında, kızların da erkeklerle aynı oranda düşmanca niyete yükleme yaptıklarını, fakat düşmanca niyete yüklemenin kız çocuklarının reaktif saldırgan davranışlarına yansımadığını belirtmişlerdir. Reaktif saldırgan çocukların düşmanca niyete yükleme yapma yanlılığına sahip olması, bu çocukların bilgi işleme aşamalarından *ipucunu yorumlama* aşamasında hata yaptıklarını göstermektedir (Dodge & Coie, 1987). Crick ve Dodge (1996) reaktif saldırgan davranışların olumsuz bir döngü içerisinde ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Şöyle ki; reaktif saldırgan bir çocuk karşıdakinin davranışını düşmanca algılayarak saldırgan davranış sergiler. Bu çocuğun saldırgan davranışı karşısında, akranı da düşmanlıkla karşıt bir tepki verebilir ve akranının verdiği düşmanca tepki sonucunda çocuk önceki yorumlamasının (niyet atfının) doğru olduğunu düşünür. Böylece reaktif saldırganlık olumsuz bir döngü içerisinde gerçekleşebilir.

Crick ve Dodge (1996) çocukları reaktif saldırgan, proaktif saldırgan, reaktif-proaktif saldırgan ve saldırgan olmayan olmak üzere 4 sınıfta gruplandıkları çalışmalarında, proaktif

saldırgan çocukların, proaktif saldırgan olmayan çocuklara kıyasla saldırgan davranışı daha çok olumlu sonuç beklentisi ile sergilediklerini ve saldırgan davranış konusunda kendilerini daha yeterli hissettiklerini bulmuşlardır. Ayrıca, proaktif saldırgan çocuklar saldırgan davranışı ilişkisel amaçlardan çok araçsal amaçlar ile sergilemişlerdir. Proaktif saldırgan çocukların bilgi işlemenin *tepki belirleme* aşamasındaki hataları araçsal saldırgan davranışlar sergilemelerine sebep olmaktadır. Bu çocuklar saldırgan davranışı bir amaca ulaşmak için uygulanabilir ve etkili bir yol olarak görmektedir (Crick & Dodge, 1996:998). Proaktif saldırgan çocukların saldırgan davranışın olumlu çıktılarını görmeleri, bu çocukların saldırgan davranış konusunda kendilerine olan güvenlerini arttırmakta ve saldırgan davranışlarını da zamanla daha güçlü bir hale getirmektedir. Çocukların bu araçsal amaçları akranları ile olan ilişkilerine de zarar vermektedir. Reaktif saldırgan çocuklar ise, benliklerine yönelik bir tehdit hissettiğinde, düşmanca niyete yükleme yanlılığı yapıp kendilerini savunmak adına saldırgan davranmaktadır. Reaktif saldırganlık daha çok öfke duygusu sonucunda, davranışın sonucu düşünülmeden sergilendiği için, bu çocukların proaktif saldırgan çocuklar gibi araçsal bir amaçları ve motivasyonları söz konusu değildir. Özetle, saldırgan davranışın farklı türleri farklı bilişsel süreçler sonucunda ortaya çıkmaktadır.

2.3.2. Saldırganlık ve Ebeveyn Davranışları

Ebeveyn davranışlarının çocukların gelişimindeki etkisi, geniş ölçüde üzerinde fikir birliğine varılmış bir konudur (Darling & Steinberg, 1993; Silk, vd., 2004). Sosyalleşme sürecinde çocukların anne ve babaları ile olan etkileşimleri çocukların belli davranışları geliştirmesine ortam sağlamaktadır. Buna bağlı olarak ebeveynlerin uygulamaları ve çocukların saldırgan davranışı arasındaki ilişki birçok çalışmada incelenmiştir (örn. Gülseven vd., 2018; Kochanska & Murray, 2000; Laible, vd., 2004; Morris vd., 2002; Olweus, 1980; Silk, vd., 2004; Stone vd., 2013). Söz konusu çalışmalarda genel olarak, ebeveynlerin fiziksel ceza ve şiddet içeren düşmanca davranışları ile çocukların saldırgan davranışları arasında pozitif yönde bir ilişki bulunurken, ebeveyn sıcaklığının ve duyarlılığının ön planda olduğu ebeveyn davranışları ile çocukların saldırgan davranışları arasında ise negatif yönde bir ilişki rapor edilmektedir.

Olweus (1980), erkek çocuklarında (13-16 yaş) saldırgan davranışların gelişiminde etkisi olan ailesel faktörleri görmek amacıyla yaptığı bir çalışmanın sonucunda, saldırgan davranışın gelişimi ile ilgili önemli bir model sunmuştur. Bu modele göre, annelerin çocuğuna karşı olumsuz tutumları (reddetme, ilgisizlik, soğukluk) doğrudan çocuğun saldırgan davranışını yordadığı gibi, aynı zamanda anne ve babaların çocuklarına karşı güç kullanımları yoluyla da çocuğun saldırgan davranışını yordamıştır. Başka bir ifadeyle, anne babaların çocuklarına yönelik düşmanca tutumlarını içeren ebeveyn olumsuzluğu, çocuklarına karşı uyguladıkları

fiziksel ceza, şiddet ve tehdit içeren davranışlarının bir yordayıcısıdır. Ebeveynlerin güç içeren uygulamaları ise çocukların saldırgan davranışının bir yordayıcısıdır. Özetle; Olweus (1980) çocuklarda saldırgan davranışların gelişiminde, *annenin olumsuzluğunun* ve *ebeveynlerin güç kullanımının* önemli faktörler olduğunu göstermiştir. Olweus tarafından ergenlerde saldırgan davranışın gelişimi için böyle bir model önerilirken, pek çok araştırmada okulöncesi ve ilkokul dönemindeki çocuklarda söz konusu ilişkiler incelenmiştir.

Laible, Carlo, Torquati ve Ontai (2004) tarafından 4-8 yaş aralığındaki çocuklarla yürütülmüş bir çalışmada, sert ebeveynlik (harsh parenting) uygulayan anne babaların çocuklarının, öğretmenleri tarafından bildirilen saldırganlık içeren dışa yönelim bozukluklarının yüksek olduğu bulunmuştur. Aynı çalışmada, anne babaların sert ebeveynlik uygulamaları ile çocukların kendilerine sunulan hikayeleri saldırgan temalar ile tamamlaması arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Başka bir ifade ile, çocuğuna karşı sert ebeveynlik uygulayan ebeveynlerin çocukları öyküleri daha çok saldırgan temalarla tamamlamıştır. Bu bulgular; soğuk, saldırgan ve sert ebeveynlik uygulamalarına maruz kalan çocukların, aile içerisinde anne ve babaları ile olan etkileşimlerinden yola çıkarak ilişkilerle ilgili saldırgan temsiller oluşturduğunu ve saldırgan davranışlar geliştirip, bu davranışları akranlarına genellediklerini göstermektedir (Laible, vd., 2004: 565). Benzer şekilde; Morris, Silk, Steinberg, Sessa, Avenevoli ve Essex (2002) ve Silk, Sessa, Morris, Steinberg ve Avenevoli (2004) tarafından ortalama olarak 7 yaşındaki çocuklarla yapılmış çalışmalarda da, çocuğa yönelik öfke ve şiddet içeren ebeveyn düşmanlığı ile çocukların saldırganlık içeren dışa yönelim problemleri arasında pozitif yönde ilişkiler rapor edilmiştir. Türkiye’de yapılmış boylamsal ve güncel bir çalışmada (Gülseven vd., 2018), ebeveynlerin çocuklarına uyguladıkları fiziksel ceza (çocuk 6 yaşında iken) çocukların bir yıl sonraki (7 yaşında iken) saldırgan davranışlarının bir yordayıcısı olarak bulunmuştur. Aynı çalışmada ebeveynin sıcaklığı ile çocuğun saldırgan davranışı arasında ise negatif yönde bir ilişki bulunmuştur. Benzer şekilde, ebeveyn sıcaklığı ve çocuğun saldırgan davranışı arasındaki negatif yöndeki ilişki; Stone, Otten, Janssens, Soenens, Kuntsche ve Engels (2013) tarafından erken çocukluk dönemindeki çocuklarla yürütülmüş bir çalışmada da bulunmuştur.

Alan yazın incelendiğinde ebeveyn sıcaklığı ve çocuğun saldırgan davranışı arasındaki ilişkiye dair farklı araştırma bulgularının olduğu da görülmektedir. Örneğin; Altay ve Güre (2012) tarafından 3-6 yaş aralığındaki okulöncesi dönemdeki çocuklarla yürütülmüş bir çalışmada demokratik annelerin çocuklarının fiziksel ve sözel saldırganlık eğilimleri izin verici annelerin çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Araştırmacılar literatürdeki birçok bulgu ile çeliştiği için bu bulguyu yorumlanması güç olarak değerlendirmişlerdir. Kochanska ve Murray (2000) ise, anne ve çocuk arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak duyarlı ve olumlu olduğu ilişkilerde, çocukların gözlenen ve annelerin rapor ettiği saldırganlık gibi antisosyal davranışlarının düşük olduğuna dikkat çekmiştir.

Ebeveyn davranışları ve çocukların saldırgan davranışı arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı çalışmalarda kültürün etkisine bakılmıştır. Örneğin; Deater-Deckard, Dodge, Bates ve Pettit (1996) tarafından anasından üçüncü sınıfa kadar olan çocuklarla yapılmış bir çalışmada, Avrupa kökenli Amerikalı çocuklar ile Afrika kökenli Amerikalı çocuklarda ebeveynlerin uyguladığı fiziksel disiplin/ceza ile çocuğun saldırgan davranışı arasındaki ilişki incelenmiştir. Sözü edilen çalışmada, ebeveynlerin uyguladığı fiziksel disiplin/ceza sadece Avrupa kökenli Amerikalı çocuklarda çocukların yüksek düzeydeki saldırgan davranışları ile ilişkili bulunurken, aynı ilişki Afrika kökenli Amerikalı çocuklarda bulunmamıştır. Bu bulgu, ebeveynlik uygulamalarının çocuklarda görülen çıktılarının kültüre bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Bir kültürde çocuğun saldırgan davranışı için risk faktörü olan bir ebeveynlik pratiği başka bir kültürde olmayabilir. Ebeveynlik uygulamalarının çocukların saldırgan davranışları üzerindeki etkileri kültüre bağlı olarak değiştiği gibi, çocukların saldırgan davranışlarına ebeveynler tarafından verilen tepkilerin de kültüre bağlı olarak değiştiğini gösteren araştırma bulguları mevcuttur. Örneğin; Aborjin ve Avrupa kökenli Kanadalı anneler ve okulöncesi dönemdeki çocukları ile yapılmış bir çalışmada (Cheah & Sheperd, 2011), çocukların reaktif değil ama proaktif saldırgan davranışlarına verilen tepkilerde iki farklı kültürdeki annelerin davranışlarının farklılaştığı bulunmuştur. Avrupa kökenli Kanadalı annelerin, Aborjin kökenli Kanadalı annelere kıyasla çocuklarının proaktif saldırgan davranışlarına daha çok ceza kullanarak ve daha çok tehdit ederek tepki verdikleri görülmüştür. İki kültürdeki anneler de çocuklarının proaktif saldırgan davranışlarına, reaktif saldırgan davranışlarına kıyasla daha çok güç odaklı yöntemlerle (fiziksel ceza gibi) yanıt vermişlerdir. Aynı çalışmada, annelerin çocuklarının saldırgan davranışlarına verdikleri tepkilerin saldırgan davranışın türüne bağlı olarak da değiştiği görülmüştür. Werner, Senich ve Przepyszny (2006) tarafından 3-5 yaşındaki okulöncesi dönemdeki çocukların anneleri (%78'i Avrupa kökenli Amerikalı anneler) ile yapılmış bir çalışmada da, annelerin çocuklarının reaktif saldırgan davranışlarına daha az öfkeli tepkiler verdikleri, proaktif saldırgan davranışlarında ise daha çok güç odaklı disiplin yöntemlerini kullandıkları bulgusu tekrarlanmıştır. Türkiye'de yapılmış bir çalışmada da (Bayram Özdemir & Cheah, 2017), önceki bulgular ile aynı doğrultuda, okulöncesi dönemdeki çocukların annelerinin, çocuklarının reaktifte kıyasla proaktif saldırgan davranışlarına daha çok olumsuz duygusal tepkiler verdikleri bulunmuştur. Araştırmacılar bu farklılığın, annelerin reaktif saldırganlığın çocuklar tarafından daha çok kendilerini savunmak amacıyla sergilendiği yönündeki düşüncelerinden kaynaklanabileceğini ve bu düşünce ile çocukların reaktif saldırgan tepkileri daha kolay meşrulaştırılabildiği için, daha az olumsuz duygusal tepkilere yol açabileceği şeklinde açıklamışlardır.

Çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerinin ebeveyn davranışları ile ilişkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında bazı çalışmalarda ebeveynlik stilleri (otoriter, izin verici ve

demokratik) ile çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri arasındaki ilişkinin incelendiği görülmektedir (örn. Chu-Fung, vd., 2013; Pederson, Rathert, Fite, Stoppelbein & Greening, 2016; Rathert, vd., 2015). Genel olarak bu çalışmalarda ebeveyn güç ve otoritesinin ön planda olduğu otoriter tarzdaki ebeveynliğin çocukların hem reaktif hem de proaktif saldırganlık eğilimlerini arttığı rapor edilmektedir. İzin verici ve demokratik ebeveynlik ile çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimi arasındaki korelasyonel bulguların ise farklılaştığı görülmektedir. Örneğin; Chu-Fung, Gerstein, Chan ve Hurley (2013) tarafından yapılmış bir çalışmada izin verici ebeveynlik ile çocuk ve ergenlerin reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri arasında pozitif yönde bir ilişki rapor edilirken; izin verici ebeveynlik ile çocukların reaktif saldırganlık eğilimleri arasında negatif yönde bir ilişkinin olduğu ve proaktif saldırganlık ile arasında ise anlamlı bir ilişkinin olmadığı araştırma bulguları da mevcuttur (örn. Pederson, vd., 2016; Rathert, vd., 2015). Demokratik ebeveynliğin ise bazı çalışmalarda sadece reaktif saldırganlık ile (Pederson, vd., 2016) bazı çalışmalarda da proaktif saldırganlık ile (Rathert, vd., 2015) olumlu yönde ilişkili olduğu dikkat çekerken; demokratik ebeveynlik ve proaktif saldırganlık arasında olumsuz yönde bir ilişki belirten çalışmalar da görülmektedir (Chu-Fung, vd., 2013).

Bir kısım başka çalışmada ise (örn. Fite, Colder & Pelham, 2006; Gao, Zhang & Chu-Fung, 2015; Stoltz vd., 2013; Vitaro, Barker, Boivin, Brendgen & Tremblay, 2006; Xu, Farver & Zhang, 2009); olumlu ve sıcak ebeveynlik, çocuğa karşı sert cezaların uygulandığı olumsuz ebeveynlik, tutarsız ebeveynlik ve ebeveyn kontrolü gibi anne babalara ait özelliklerle çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu çalışmalar, tutarsız ve çocuğa karşı sert cezaların uygulandığı ebeveyn davranışlarının (Fite, vd., 2006; Vitaro, vd., 2006; Xu, Farver & Zhang, 2009), yüksek ebeveyn kontrolünün (Gao, vd., 2015) ve olumsuz ebeveynliğin (Stoltz vd., 2013) çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri için bir risk faktörü olduğuna işaret etmektedir.

Çocukların kötü muamelelere maruz kaldığı düşmanca çevreler öfkenin yoğun olduğu reaktif saldırgan davranışların gelişimi için bir risk faktörü olabilir. Zorlayıcı davranışların olumlu anlamda pekiştirildiği ve başarılı saldırgan modellere maruz kalınan çevreler ise proaktif saldırgan davranışların gelişimi için bir risk faktörü olabilir (Dodge & Coie, 1987:1157). Çocuklarına karşı fiziksel ve sözel saldırı kullanan ebeveynler çocukta düşmanlık yaratıp, çevreden gelebilecek tehdide karşı çocuklarının aşırı uyarılmalarına ve reaktif saldırgan tepkiler ortaya koymalarına sebep olabilir. Bu çıkarım reaktif saldırganlığın engellenme saldırganlık kuramı ile açıklanabileceğini göstermektedir (Xu, Farver & Zhang, 2009:253). Ayrıca, çocukların ceza, fiziksel ve sözel saldırı içeren sert ebeveynlik uygulamalarına maruz kalmaları, saldırgan davranış sonucundaki olumlu sonuç beklentilerini arttırabilir ve amaçlarına ulaşmak için proaktif saldırgan tepkilerin çocuklar tarafından kullanımını meşrulaştırabilir. Bu çıkarımda ise,

proaktif saldırganlığın sosyal öğrenme kuramı ile daha iyi anlaşılabilceği görülmektedir (Xu, vd., 2009:254).

Gao, Zhang ve Chu-Fung (2015) ise, ebeveyn sıcaklığı ile çocuğun proaktif saldırganlık eğilimi arasında negatif yönde bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Stoltz, van Londen, Dekovic, Prinzie, de Castro ve Lochman (2013) benzer bulguyu hem reaktif hem de proaktif saldırganlık için bulmuştur. Başka bir ifadeyle; ebeveyn çocuk arasındaki olumlu duygusal ilişkinin genel olarak çocukların hem reaktif hem de proaktif saldırganlık eğilimleri ile negatif yönde ilişkili olduğunu ve çocukların saldırgan davranışlarına karşı koruyucu bir faktör olduğunu rapor etmiştir. Öte yandan; Fite, Colder ve Pelham (2006) tarafından yapılmış çalışmada ise, yüksek düzeyde olumlu ebeveynlik çocukların reaktif saldırganlık eğilimleri ile düşük düzeyde de olsa olumlu yönde ilişkili bulunmuştur. Reaktif saldırganlık eğilimi yüksek olan çocukların ebeveynleri, çocuklarının tehdit algısına karşı tetikte olma durumlarını dengelemek için yüksek düzeyde olumlu ebeveynlik sergiliyor olabilirler (Fite, vd., 2006: 581).

Mevcut çalışmada okulöncesi ve ilkököl dönemindeki çocukların (4-9 yaş) reaktif ve proaktif saldırgan davranışları ile ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı arasındaki ilişki incelenmiştir.

2.4. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu araştırmanın amacı; ilk (erken) ve orta çocukluk dönemindeki çocukların olumlu sosyal davranışları ile ilişkili olabilecek değişkenleri incelemektir. Bu amaçla, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin olumlu sosyal davranışları ile olan ilişkisine bakılmıştır. Bu çalışma kapsamında incelenen bir diğer değişken ebeveyn davranışlarıdır. Ebeveyn duyarlılığının/sıcaklığının ve ebeveyn düşmanlığının çocuğun ahlaki muhakeme becerisi, ahlaki duygu yükleme becerisi ve ahlaki davranışlar kategorisinde ele alınan olumlu sosyal davranışları ile ilişkili olup olmadığı test edilmiştir. Son olarak bu çalışmada, ebeveynlerin davranışlarının ilk ve orta çocukluk dönemindeki çocukların saldırgan davranışları ile ilişkisi incelenmiştir.

Öncül hipotez ve araştırma soruları:

Bu çalışmada aşağıdaki hipotez ve sorular test edilmiştir:

- 1) Erken çocukluktan orta çocukluğa doğru çocukların paylaşma davranışı artar.

Genel olarak çalışmalar yaşın olumlu sosyal davranış için önemli bir değişken olduğunu ve yaşla birlikte çocukların olumlu sosyal davranışlarının arttığını göstermektedir (örn. Benenson, vd., 2007; Decety vd., 2015; Fehr, Bernhard & Rockenbach, 2008; Yağmurlu & Sanson, 2009). Bu çalışmada yaş ve olumlu sosyal davranış arasındaki ilişkinin belirtilen yönde olup olmadığı test

edilmiştir.

2) Kız ve erkek çocuklarının paylaşma davranışları arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Cinsiyet ve olumlu sosyal davranış arasındaki ilişkiye bakıldığında; erken ve orta çocukluk dönemindeki kız çocuklarının aynı yaş gruplarındaki erkek çocuklarına kıyasla daha fazla olumlu sosyal davranış sergilediğini gösteren araştırma bulgularının (örn. Gummerum, vd., 2010; Kirschner & Tomasello, 2010; Malti, vd., 2009; Yağmurlu & Sanson, 2009) yanı sıra, olumlu sosyal davranışta cinsiyete bağlı bir farklılık bulamayan araştırmalar da mevcuttur (örn. Benenson, vd., 2007; Cowell vd., 2017; Eisenberg-Berg & Hand, 1979). Bu çalışmadacinsiyet ve olumlu sosyal davranış arasında bir ilişki olup olmadığı incelenmiştir.

Temel amaç ve hipotezler:

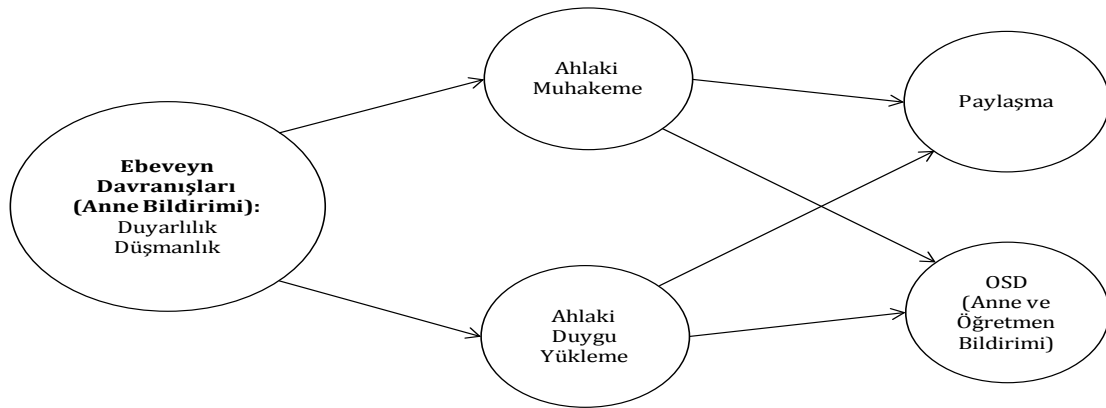
Ahlaki muhakeme becerisinin gelişmiş olması olumlu sosyal davranış için bir avantaj olabilir. İlgili alanyazın incelendiğinde, ahlaki muhakeme becerisi yüksek olan çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin de yüksek olduğunu gösteren araştırma bulguları mevcuttur (örn. Malti, vd., 2009). Bu sebeple bu çalışmada da, çocukların ahlaki muhakeme becerileri ile olumlu sosyal davranışları arasında pozitif yönde bir ilişki öngörülmektedir. Benzer şekilde, araştırmacılar tarafından ahlaki kural ihlali yapan çocuğun duygusuna yapılan üzüntü ve suçluluk gibi duygu yüklemelerin çocuk ve ergenlerin ahlakla ilgili davranışlarında önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir (örn. Malti & Krettenauer, 2013; Krettenauer, vd., 2008). Örneğin; Malti ve Krettenauer (2013) tarafından yapılan bir çalışmada, çocuk ve ergenlerin ahlaki duygu yükleme becerileri ve olumlu sosyal davranış eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Bu bulgular ışığında, mevcut çalışmada ahlaki duygu yükleme becerisi iyi olan çocukların daha fazla olumlu sosyal davranış sergileyeceği öngörülmektedir. İlgili literatür incelendiğinde olumlu ebeveynlik diyebileceğimiz duyarlı, sıcak, destekleyici, çocuklara açıklamaların yapıldığı ve demokratik ebeveynlik davranışları ile çocukların ahlak gelişimleri arasında pozitif yönde bir ilişki görülürken (örn. Carlo, vd., 2010; Dunton, 1989; Eisenberg, vd., 1983; Janssens & Dekovic, 1997; Walker & Taylor, 1991); olumsuz ebeveynlik diyebileceğimiz ebeveyn gücünün ve yaptırımlarının çok baskın olduğu, kısıtlayıcı ve otoriter tarzdaki ebeveynlik davranışları ile çocukların ahlak gelişimleri arasında negatif yönde bir ilişkinin olduğu görülmektedir (örn. Dunton, 1989; Kochanska, vd., 2005; Kochanska, Padavich & Koenig, 1996). Sözü edilen bulgularla aynı yönde, bu çalışmada da çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin ebeveyn düşmanlığı ile negatif yönde, ebeveyn duyarlılığı ile ise pozitif yönde bir ilişki içerisinde olması öngörülmektedir.

Buradan yola çıkarak başlangıçta iki farklı model sınanması hedeflenmiştir (Şekil 2.1. ve Şekil 2.2.). Bu bağlamda “ebeveyn davranışları ile çocukların olumlu sosyal davranışları arasındaki ilişkiye çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri aracılık

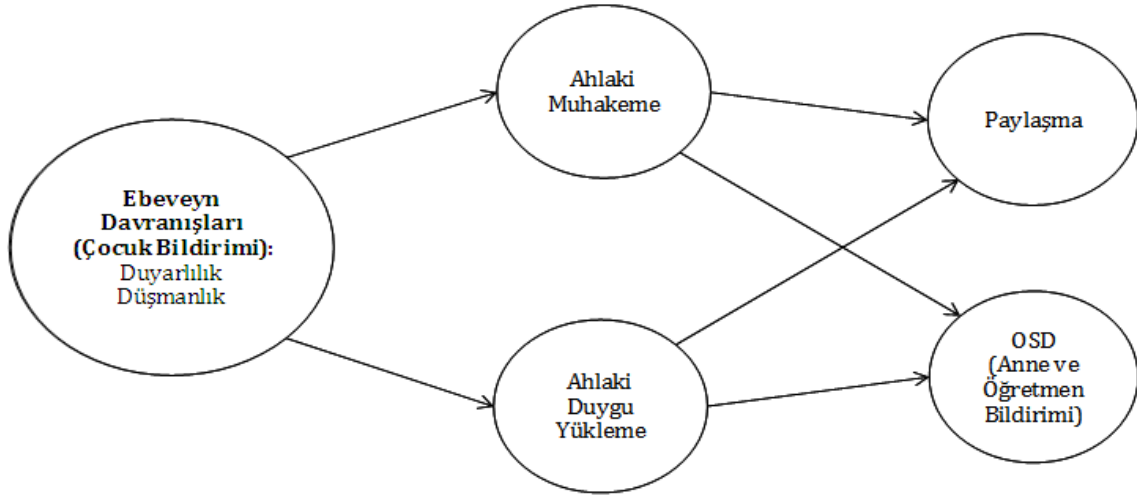
etmektedir.” hipotezi sınanmıştır.

Bu bölümün öncül hipotezler ve araştırmalar kısmında belirtildiği gibi, yaş olumlu sosyal davranış için önemli bir değişken olarak ele alınmakta ve yaşla birlikte çocukların olumlu sosyal davranış sergileme eğilimlerinin arttığı belirtilmektedir (örn. Ongley, vd., 2014; Persson, 2005; Sunar & Fidancı, 2016; Yağmurlu & Sanson, 2009). Fehr, Bernhard ve Rockenbach (2008) tarafından 3-8 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada, 3 yaştan 5 yaşa kaynak paylaşımı konusunda çocuklarda gelişimsel değişimlerin olduğu bulunmuştur. Başka bir ifadeyle, 7-8 yaş grubu çocukların kaynak paylaşımı konusunda avantajlı ve dezavantajlı eşitsizlikleri reddettikleri, 3-4 yaş grubu çocukların ise fazla kaynağı kendilerine alma yönünde bir eğilimlerinin olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin de yaş ile birlikte geliştiği pek çok çalışma ile gösterilmiştir (örn. Gummerum, vd., 2010; Lourenço, 1997). Bu bulgular, çocukların yaşları ile birlikte gelişen ahlaki muhakeme becerilerinin paylaşma davranışlarını arttırabileceğini düşündürmektedir. Bu sebeple, bu çalışmada “yaş ve paylaşma davranışı arasındaki ilişkide çocukların ahlaki muhakeme becerileri aracı bir role sahiptir” hipotezi de sınanmıştır (Şekil 2.3.).

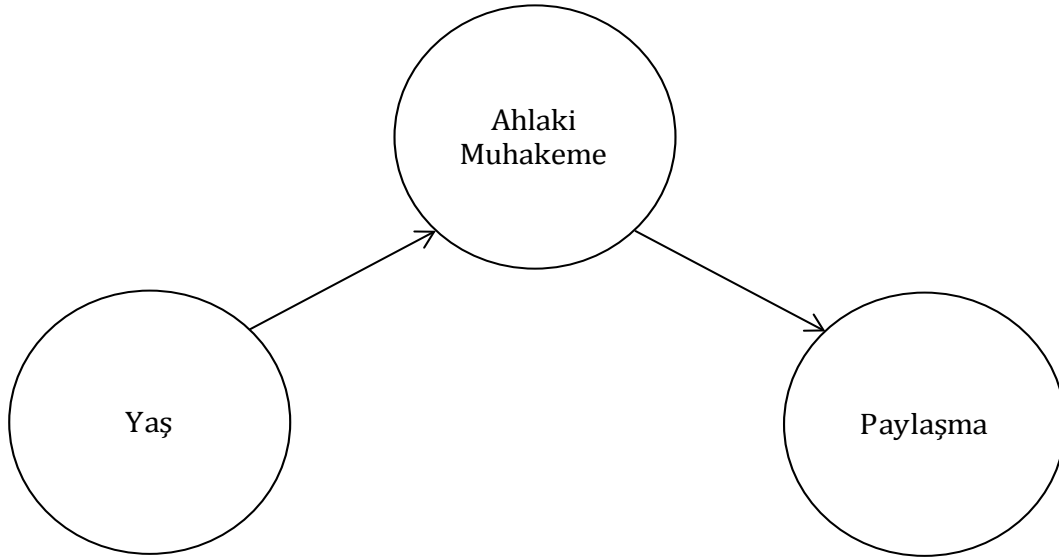
Bu araştırmanın bir diğer amacı; ebeveynlerin davranışlarının ilk ve orta çocukluk dönemindeki çocukların saldırgan davranışları ile ilişkisini incelemektir. Bu amaçla, ebeveyn duyarlılığının/sıcaklığının ve ebeveyn düşmanlığının çocuğun saldırgan davranışını yordayıp yordamadığı test edilmiştir. Spesifik olarak “ebeveyn düşmanlığı çocukların reaktif saldırganlık eğiliminin bir yordayıcısıdır.” hipotezi sınanmıştır. Ayrıca, ebeveyn düşmanlığı ve duyarlılığının çocukların proaktif saldırganlık eğilimlerini yordayıp yordamadığı sorusuna da yanıt aranmıştır.

Şekil 2.1. Anne bildirimine dayalı ebeveyn davranışları ile olumlu sosyal davranış arasındaki ilişkide ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yüklemenin aracı etkisinin sınanması için önerilen model

Şekil 2.2. Çocuk bildirimine dayalı ebeveyn davranışları ile olumlu sosyal davranış arasındaki ilişkide ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yüklemenin aracı etkisinin sınanması için önerilen model

Şekil 2.3. Yaş ve paylaşma davranışı arasındaki ilişkide ahlaki muhakemenin aracı etkisinin sınanması için önerilen model

2.5. Araştırmanın Önemi

Alan yazın incelendiğinde son yıllarda çocukların olumlu sosyal davranışları ile ahlaki

muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri arasındaki ilişkinin çok sık çalışıldığı gözlenmektedir (örn. Gummerum, vd., 2010; Malti, vd., 2007; Malti, vd., 2009). Türkiye’de ilgili literatür incelendiğinde, daha çok ergenlik dönemindeki öğrencilerin ahlak gelişimi ve olumlu sosyal davranışları üzerine yapılmış çalışmaların yer aldığı görülmektedir (örn. Bayraktar, Kindap, Kumru & Sayıl, 2010; Kindap, 2011; Kumru, Carlo & Edwards, 2004; Kumru, Carlo, Mestre & Samper, 2012). Bu sebeple söz konusu çalışmanın ilk ve orta çocukluk döneminde olumlu sosyal davranış, ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme arasındaki ilişkiyi inceleyerek alana ek bir katkı sunması beklenmektedir.

Sosyal alan kuramına göre, ebeveyn ve çocuk arasındaki etkileşimler çocukların ahlaki gelişimi için önemlidir (Smetana, 1999:316). Uluslararası literatürde, ebeveyn davranışlarının çocukların ahlak gelişimi üzerinde önemli bir rolünün olduğu pek çok araştırma ile gösterilmiştir (örn. Carlo, vd., 2010; Malti, vd., 2013). Bu çalışmada da bizim kültürümüzde anne babaların davranışlarının okulöncesi ve ilkokul dönemindeki çocukların ahlak gelişimleri üzerinde ne tür bir etkisinin olduğu incelenmiştir.

Son zamanlarda merak edilen bir diğer nokta ise ebeveyn davranışlarının ilk ve orta çocukluk dönemindeki çocukların olumlu sosyal ve reaktif ve proaktif saldırgan davranışları üzerindeki etkisidir. Yapılan literatür taramaları sonucunda Türkiye’de ebeveyn davranışları ve çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri arasındaki ilişkiyi inceleyen sadece birkaç çalışmaya rastlanmıştır (örn. Baydar & Akçınar, 2015; Laible vd., 2017; Yağmurlu & Sanson, 2009). Benzer şekilde, Türkiye’de ebeveyn davranışları ile çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların sayısının da oldukça az olduğu görülmüştür (örn. Altay & Güre, 2012; Gülseven vd., 2018). Mevcut çalışma ile literatürdeki bu eksikliklere ışık tutulmaya çalışılmış ve ilgili alanda farklı araştırma sorularının oluşması hedeflenmiştir.

Bu çalışma ile yukarıda ayrı ayrı söz edilen değişkenler arası ilişkiler bir araya getirilerek ebeveyn davranışları ve çocuğun olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkide çocuğun ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerisinin aracı rolüne bakılması hedeflenmiştir. Söz konusu aracılık test edilirken çocuk, anne, öğretmen gibi farklı kaynaklardan veri toplanmıştır. Ebeveyn davranışlarına ilişkin ölçümler hem anneden hem de çocuktan alınmıştır. Çocuğun olumlu sosyal davranışına ilişkin ölçümler ise, hem çocuklardan davranışsal ölçüm aracılığıyla hem de anne ve öğretmenlerden sözel ölçüm aracılığıyla alınmıştır. Bu şekilde farklı kaynaklardan veri alınarak değişkenler arası ilişkiler ile ilgili detaylı bir tablonun incelenmesi hedeflenmiştir.

3. YÖNTEM

3.1 .Örneklem

Araştırmanın örneklemi Mersin ilinde ikamet eden ve bu ildeki anaokulu ve ilkokullarda eğitim gören 4-9 yaş aralığındaki 206 çocuk ile bu çocukların anneleri ve öğretmenleri oluşturmaktadır. Bu örneklem sayısına, ölçek formlarını yanlış ya da eksik doldurduğu tespit edilen veya ölçme araçlarındaki görevlerden bazılarını yerine getiremeyen 27 katılımcının çıkarılması sonucu ulaşılmıştır. Çalışma bu ildeki bir özel anaokulu ile üç devlet okulunda anasınıfı, birinci, ikinci ve üçüncü sınıfa devam eden çocuklar ile bu çocukların annelerinin ve öğretmenlerinin katılımıyla yürütülmüştür. Çalışmada farklı cinsiyetten ve farklı yaş grubundan (4-5 yaş, 6-7 yaş, 8-9 yaş) gelen çocukların sayısının birbirine yakın olmasına dikkat edilmiştir. Çalışmaya katılan çocukların %56'sı kız (n=115), %44'ü ise erkektir (n=91). Çalışmaya katılan en küçük çocuk 47 aylık, en büyük çocuk ise 112 aylık olup, örneklemin yaş ortalaması 84 ay (7 yaş), standart sapması ise 16.86'dır. Örneklemeye ait genel betimleyici bilgiler Tablo 3.1'de ayrıntılı olarak sunulmuştur. Ayrıca çalışmaya katılan çocukların anne ve babalarının eğitim düzeylerine bakıldığında, annelerin %05'inin okur yazar olmadığı (n=1), %18'inin ilkokul mezunu (n=37), %11'inin ortaokul mezunu (n=22), %35'inin lise mezunu (n=71), %8'inin önlisans (n=16), %28'inin ise üniversite mezunu (n=58) olduğu görülmüştür. Babaların ise %05'i okur yazar değilken (n=1), %16'sı ilkokul mezunu (n=32), %10'u ortaokul mezunu (n=21), %36'sı lise mezunu (n=74), %7'si önlisans (n=14), %31'i ise üniversite mezunudur (n=64). "Sosyo-ekonomik düzeyinizi nasıl tanımlıyorsunuz?" sorusuna, annelerin %7'sinin düşük (n=14), %89'unun orta (n=184), %2'sinin ise yüksek (n=5) olarak yanıt verdiği görülmüştür. Son olarak çalışmaya katılan annelerin %18'i tek çocuğa (n=37), %58'i iki çocuğa (n=119), %18'i üç çocuğa (n=38), %5'i dört çocuğa (n=10), %05'i beş çocuğa (n=1) ve son olarak %05'i (n=1) ise altı çocuğa sahiptir.

Tablo 3.1. Örneklem cinsiyet ve yaş grubuna ait bilgiler

	4-5 yaş	6-7 yaş	8-9 yaş	Genel Toplam
Kız	32 (%55)	48 (%57)	35 (%55)	115 (%56)
Erkek	26 (%45)	36 (%43)	29 (%45)	91 (%44)
Genel Toplam	58 (%100)	84 (%100)	64 (%100)	206 (%100)
Yaş ort. / SS.	63.41 (ay) / 6.22	83.67 (ay) / 7.26	103.95 (ay) / 5.14	84 (ay) / 16.86

3.2. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada veri toplamak amacı ile Ahlaki Duygu Yükleme ve Ahlaki Muhakeme Senaryoları, Güçler ve Güçlükler Ölçeği (olumlu sosyal davranış alt boyutu), Diktatör Oyunu, Ebeveyn Davranışları Ölçeği (çocuk ve anne formu) ve Davranış Kontrol Listesi (reaktif ve proaktif saldırganlık) kullanılmıştır (Tablo 3.2). Ayrıca çocukların yaşı, cinsiyeti, kardeş sayısı gibi bilgilerini almak için Demografik Bilgi Formu kullanılmıştır.

Tablo 3.2. Veri Toplama Araçları, Kaynağı ve Boyutları

Değişken Adı	Kaynak	Veri Toplama Aracı	Alt Boyutlar
Ahlaki Duygu Yükleme	Çocuk	Senaryolar	1.Zorba çocuğun duygusu 2.Kurban çocuğun duygusu 3.Zorba olarak kendi duygusu
Ahlaki Muhakeme	Çocuk	Senaryolar	1.Davranışa ilişkin muhakeme 2.Zorba çocuğun duygusuna ilişkin muhakeme 3.Zorba olarak kendi duygusuna ilişkin muhakeme
Olumlu Sosyal Davranış	Çocuk Anne Öğretmen	Diktatör Oyunu Güçler ve Güçlükler Ölçeği	1.Paylaşma 1.Olumlu Sosyal Davranış
Ebeveyn Davranışları	Çocuk Anne	Çocuk-Kukla Görüşmesi Ebeveyn Davranışları Ölçeği	1.Düşmanlık 2.Duyarlık-yapı 1.Düşmanlık 2.Duyarlık-yapı
Saldırganlık	Öğretmen	Davranış Kontrol Listesi	1.Reaktif Saldırganlık 2.Proaktif Saldırganlık

3.2.1. Demografik Ölçümler

Çalışmaya katılan çocukların yaş, cinsiyet, kardeş sayısı, anne-baba eğitim düzeyi ve algıladıkları sosyo-ekonomik düzeyleri gibi demografik özelliklerine yönelik bilgiler anneden alınmıştır.

3.2.2. Ahlaki Duygu Yükleme ve Ahlaki Muhakeme Senaryoları

Çocukların ahlaki duygu yükleme ve ahlaki muhakemelerini ölçmek amacıyla daha önceki araştırmalarda (örn. Malti, vd., 2007; Malti, vd., 2009; Gummerum, vd., 2010) söz konusu değişkenleri ölçmek için kullanılan, ahlaki kural ihlali (transgression) içeren ve bu yaş grubundaki çocuklar için geçerli olduğu görülen öykülerden esinlenilerek araştırmacılar tarafından 4 hipotetik öykü yazılmıştır. Bu doğrultuda kullanılan 4 öykü; **başka bir çocuğun çikolatasını alma, bir çocuğu salıncaktan ittirip onun yerine binme, paylaşmama ve akran reddi** ile ilgilidir (Detaylar için EK 1). Ahlaki duygu yükleme ve ahlaki muhakemeyi ölçmek amacıyla kullanılan öykülerin çocuk tarafından anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak için her öykü çizimlerle desteklenerek çocuklara sunulmuştur (Detaylar için EK 2). Diğer bir deyişle çocukların hikayeleri doğru anlaması için hikayeler resimleştirilmiştir ve resimler üzerinden çocuklara sözlü olarak anlatılmıştır. Bu yöntem ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme üzerine çocuklarla yapılan birçok çalışmada tercih edilmektedir (örn. Malti, vd., 2009; Keller, vd., 2003). Çocukların senaryodaki kural ihlali anlaşıp anlaşıldığını *kontrol etmek amacıyla* her öyküden sonra ahlaki kural ihlali yapan çocuğun davranışının *doğru olup olmadığı* sorulmuştur. Ahlaki duygu yükleme ve ahlaki muhakemeyi ölçmek üzere çocuklara şu sorular yöneltilmiştir:

- 1) Bu çocuğun davranışı **doğru mu yanlış mı?** (Kontrol sorusu)
- 2) Peki **neden doğru/yanlış?** (Ahlaki muhakeme)
- 3) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) böyle bir şey yaptıktan sonra **ne hissetmiş olabilir?** (Ahlaki duygu yükleme)
- 4) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) **neden böyle hissetmiş olabilir?** (Ahlaki muhakeme)
- 5) Peki sence arkadaşları (kurban) **ne hissetmiş olabilir?** (Ahlaki duygu yükleme)
- 6) Peki bu davranışı sen yapsan **nasıl hissederdin?** (Ahlaki duygu yükleme)
- 7) Peki **neden böyle hissederdin?** (Ahlaki muhakeme)

Ahlaki Duygu Yükleme Kodlama

Çocukların sorulan açık uçlu sorulara (örn. Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) ne hissetmiş olabilir?) verdikleri yanıtlar ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Veri toplama işleminin tamamı bittikten sonra, bir tanesi bu çalışmanın araştırmacılarından olan iki farklı kodlayıcı kodlama işlemini yapmıştır. Kodlayıcıların ikisi de psikoloji bölümünde doktora öğrencisidir. Kodlama işlemine başlamadan önce, araştırmacılar tarafından kodlayıcılara bir eğitim verilmiştir. Bu eğitimde ahlaki duygu yükleme ve ahlaki muhakeme kategorileri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ahlaki duygu yükleme kodlanırken çocukların yaptıkları duygu yüklemeler olumlu, olumsuz ve karma olarak kodlanmıştır. Bu kodlama sistemi Malti,

Gummerum ve Buchmann (2007) tarafından yapılan çalışmada kullanılan ahlaki duygu yükleme kodlama sistemi ile aynıdır. İki kodlayıcı ses kayıtlarının yaklaşık olarak %10'unu ayrı ayrı kodlamıştır. Daha sonra buluşarak fikir ayrılığı yaşadıkları noktaları tartışmış ve fikir birliğine vardıldıktan sonra kodlama işlemine ayrı ayrı devam etmişlerdir. Kodlayıcılar arası güvenilirlik Cohen Kappa istatistiği ile hesaplanmıştır. Çocukların ahlaki duygu yüklemelerine ilişkin yapılan kodlamalarda, birinci ve ikinci kodlayıcı arasındaki tutarlık .74 ile .95 arasında, değişmektedir (Detaylar için EK 3). Bu çalışmanın analizinde, araştırmacı yanlılığını önlemek adına, bu çalışmanın araştırmacılarından olmayan kodlayıcının yaptığı kodlamalar kullanılmıştır.

Kodlama işlemi tamamlandıktan sonra çocukların olumlu, olumsuz ve karma olarak üç kategoriye yerleştirilen duygu yükleme tepkileri puana dönüştürülmüştür. Öyküdeki zorba çocuğun duygusuna olumlu duygu yükleme yapan çocuk 0, olumsuz duygu yükleme yapan çocuk 1 puan, karma duygu yüklemesi yapan çocuk ise .05 puan almıştır. Çocukların her öyküden aldıkları zorbaya duygu yükleme puanları toplanarak zorbaya ahlaki duygu yükleme puanı hesaplanmıştır. Dolayısıyla bu ölçümden alınan en yüksek puan 4, en düşük puan ise 0'dır. Dört puan ahlaki duygu yükleme becerisinin yüksek olduğunu gösterirken, 0 puan çocuğun ahlaki duygu yükleme becerisinin düşük olduğunu göstermektedir.

Aynı kodlama sistemi, çocuğa bu yanlış hareketi kendisinin yapması durumunda ne hissedeceği sorusuna verdiği yanıtlar için ve kurbanı yaptığı duygu yüklemeler için de kullanılmıştır. Dolayısıyla çocuklar bu araçtan 3 farklı duygu yükleme puanı elde etmişlerdir. Birincisi ahlaki kural ihlali yapan çocuğun duygusuna yaptıkları yüklemekten aldıkları puan, ikincisi ahlaki kural ihlali yapan çocuğun yaptığı hareketi kendilerinin yaptığını düşündükleri koşulda kendi duygularına yaptıkları yüklemekten elde ettikleri puan (self as victimizer) ve sonuncusu kurbanın duygusuna yaptıkları yüklemekten elde ettikleri puandır.

Ahlaki Muhakeme Kodlama

Çocukların ahlaki muhakemeleri kodlanırken daha önce Malti, Gummerum ve Buchmann (2007) tarafından kullanılan ahlaki muhakeme boyutları yeniden gözden geçirilip kullanılmıştır. Malti, Gummerum ve Buchmann (2007) ahlaki muhakemeyi *ahlaki muhakeme (moral reasons; "Çalmak adil değil")*, *empatik ilgi-muhakeme (empathic concern; "Diğer çocuk üzülecektir")*, *onay odaklı muhakeme (sanction-oriented reasons; "Öğretmeni bunu öğrenebilir ve ona çok kızabilir")*, *hedonistik muhakeme (hedonistic reasons; "Çünkü onun canı çikolata çekti")* ve diğer nedenler (other reasons) olmak üzere beşe ayırmıştır. Bu çalışmada ise, ahlaki muhakeme *hak ve adalet temelli muhakeme, diğerinin iyiliği-empati, norm ve kural temelli muhakeme, sosyal onay odaklı muhakeme, hedonistik muhakeme, cezadan kaçınma ve diğer nedenler* olmak üzere yediye ayrılmıştır. Ahlaki muhakemenin yedi farklı kategoride değerlendirilmesinin nedeni; diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada hak ve adalet temelli muhakeme ile norm ve kural

temelli muhakeme ayrımı ve hedonistik muhakeme ile cezadan kaçınma odaklı muhakeme ayrımının yapılmasıdır. Ahlaki kural ihlallerinin olduğu senaryolarda çocukların yaptıkları muhakeme hak, adalet, diğerine zarar vermeme ya da adil olma içeriğinde ise çocukların yanıtları *hak ve adalet temelli muhakeme* kategorisinde kodlanmıştır. Örneğin; “Oynamak diğer çocuğun da hakkı”, “Eğer ona şeker verseydi ikisi de şeker yemiş olurdu” ya da “Bu haksız bir davranış” şeklinde yapılan muhakemeler bu kategoriye girmektedir. Eğer çocuğun yaptığı muhakeme diğerinin iyiliği ya da diğerinin içinde bulunduğu durum dikkate alınarak yapılıyorsa, bu türden yanıtlar *diğerinin iyiliği-empati* kategorisine dahil edilmiştir. “Diğer çocuğun da canı çeker”, “Diğer çocuk üzülür” veya “Kendisine böyle bir şey yapılırsa o da üzülür” şeklindeki yanıtlar bu kategoride kodlanmıştır. Eğer çocuk ahlaki normları, kuralları ve zorunlulukları dikkate alarak bir muhakeme yapıyorsa, bu tarz muhakemeler *norm ve kural temelli muhakeme* kategorisine dahil edilmiştir. Örneğin, “Çünkü hırsızlık yapmak doğru bir davranış değil”, “Bunu yapmak kötü” “Çocuk izin istemeli” veya “Arkadaşımızla paylaşmalıyız” şeklinde yapılan muhakemeler norm ve kural temelli muhakeme kategorisinde kodlanmıştır. Çocuklar tarafından yapılan muhakeme otoritenin ya da diğerinin onayını almayı içeriyorsa, bu tarz muhakemeler de *sosyal onay odaklı muhakeme* kategorisine dahil edilmiştir. “Annesi onunla gurur duyar” ya da “Öğretmeni bunu öğrenebilir ve ona kızabilir” şeklinde yapılan muhakemeler sosyal onay odaklı muhakemelerdir. Eğer çocuklar tarafından yapılan muhakeme kişisel ihtiyaçların tatmin edilmesini içeriyorsa ve kişisel bir çıkar temelli ise, bu muhakemeler *hedonistik muhakeme (olumlu sonuç beklentisi)* kategorisindedir. Örneğin, “Şekerlerin hepsini kendi yemek istiyor”, “İki kişi daha güzel oyun oynuyorlar” ya da “Çünkü çikolatayı çok seviyor” şeklindeki muhakemeler bu kategoriye dahil edilmiştir. Çocukların yaptığı muhakeme olumsuz bir sonuçtan ya da cezadan kaçınmak ile açıklanıyorsa, bu yanıtlar *cezadan kaçınma* kategorisine dahil edilmiştir. Örneğin, “Annesi onu döver”, “Öğretmeni onu cezalandırır” ya da “Kimse onunla oynamaz” şeklinde yapılan muhakemeler bu kategoriye girmektedir. Son olarak çocukların yaptığı muhakemeler yukarıda belirtilen altı kategoriden birine yerleştirilemiyorsa *diğer* kategorisine dahil edilmiştir.

İki kodlayıcı tarafından yapılan kodlama işlemi sonucunda, çocukların ahlaki muhakemelerine ilişkin yapılan kodlamalarda, birinci ve ikinci kodlayıcı arasındaki Cohen kappa tutarlık katsayısı .71 ile .87 arasında değişmektedir (Detaylar için EK 3). Ahlaki muhakemeye ilişkin veri analizinde de, ahlaki duygu yükleme analizinde olduğu gibi araştırmacı yanlılığını önlemek adına, araştırmanın yürütücüsü olmayan kodlayıcının yaptığı kodlamalar kullanılmıştır.

Senaryodaki ahlaki kural ihlali içeren davranışı hak ve adalet temelli muhakeme ya da empatik muhakeme yaparak açıklayan çocuklar ahlaki muhakemeden 2 puan, norm ve kural temelli muhakeme ya da onay-odaklı muhakeme ile açıklayan çocuklar 1 puan alırken, hedonistik ya da cezadan kaçma yönünde muhakeme eden ve hiçbir kategoriye dahil olmayacak

şekilde muhakeme eden çocuklar ise 0 puan almıştır. Çocukların her senaryodan aldıkları muhakeme puanları toplanarak toplam ahlaki muhakeme puanları hesaplanmıştır. Bu kodlamadan alınabilecek en yüksek puan 8'dir ve ahlaki muhakeme becerisinin yüksek olduğunu göstermektedir. En düşük alınan puan ise 0 olup, ahlaki muhakeme becerisinin düşük olduğunu göstermektedir.

Çocuklar bu araçtan üç farklı ahlaki muhakeme puanı elde etmişlerdir. Birincisi ahlaki kural ihlali yapan çocuğun hareketine ilişkin yaptıkları nedensel açıklamalardan aldıkları puan iken, ikincisi ahlaki kural ihlali yapan çocuğun duygusuna ilişkin olarak yaptıkları nedensel açıklamalardan aldıkları puan, üçüncüsü ise zorba çocuğun yaptığı hareketi kendilerinin yaptığını düşündükleri koşul için kendi duygularına ilişkin yaptıkları nedensel açıklamalardan aldıkları puandır (self as victimizer).

Ahlaki duygu yükleme (4 öykünün 5. ve 6. maddeleri) ve ahlaki muhakemeye (4 öykünün 2. ve 7. maddeler) ilişkin yürütülen faktör analizinde, maddelerin faktörlere dağılımı serbest bırakıldığında, toplamda varyansın %58.41'ini açıklayan ve öz değeri 1'in üstünde olan dört faktörlü bir yapının olduğu gözlenmiştir. Ahlaki duygu yüklemede, çocukların kurbanın duygusuna yaptıkları yükleme ile kendilerinin zorba olduğu koşulda kendi duygularına yaptıkları yüklemelerin, yürütülen faktör analizinde ayrıştığı görülmüştür. Fakat ahlaki muhakemeye ilişkin verilen yanıtların iç içe geçtiği görülmüştür. Diğer bir deyişle; çocuklar ahlaki olmayan harekete ilişkin yaptıkları muhakeme ile kendilerinin zorba olduğu koşulda kendilerine yükledikleri duygulara ilişkin yaptıkları muhakemenin, yürütülen faktör analizinde iç içe geçtiği görülmüştür. Bu maddelerin aynı faktör altında toplanabileceği teorik olarak da uygun görüldüğünden, üç faktörlü bir çözümlemeye karar verilmiştir. Yürütülen üç faktörlü çözümlemeye, öz değeri 1'in üzerinde olan bu üç faktör toplamda varyansın %51.30'unu açıklamıştır. Faktörlerin katkıları ayrı ayrı incelendiği zaman, öz değeri 4.66 olan birinci faktör (zorba olarak kendi duygusu) varyansın %22.05'ini açıklarken, öz değeri 1.90 olan ikinci faktör (ahlaki muhakeme; 2. ve 7. madde) varyansın %17.44'ünü açıklamıştır. Son olarak öz değeri 1.65 olan üçüncü faktör (kurbanın duygusu) ise varyansın %11.81'ini açıklamıştır (Tablo 3.3). Bu üç faktörün güvenirlik katsayıları incelendiğinde, çocuğun zorba olarak kendi duygusuna yaptığı yüklemelerin bulunduğu boyut ile ahlaki muhakeme boyutunun güvenirlik katsayılarının kabul edilebilir düzeyde olduğu (sırasıyla; $\alpha = .87$, $\alpha = .78$), kurbanın duygusuna yüklemelerin yapıldığı boyutun güvenirlik katsayısının ise düşük olduğu ($\alpha = .55$) görülmüştür.

Malti, Gasser ve Helfenfinger (2010) tarafından yapılan çalışmada ahlaki davranışın muhakemesi ve ahlaki duygu yüklemenin muhakemesi ilişkili olduğu için, çocukların bu iki kategoriden aldığı puanlar toplanmış ve toplam bir ahlaki muhakeme puanı oluşturulmuştur. Bu tez kapsamında yapılan çalışmada da benzer şekilde çocukların ahlaki davranışa yaptıkları muhakeme puanları ile ahlaki duygu yüklemeye yaptıkları muhakeme puanları toplanmıştır.

Tablo 3.3. Çocukların Ahlaki Duygu Yükleme ve Ahlaki Muhakemelerine Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükler

Madde No	Faktör 1: Zorba olarak kendiduygusu	Faktör 2: Ahlaki muhakeme	Faktör 3: Kurbanın duygusu
1. öykü 6. soru	.77		
2. öykü 6. soru	.85		
3. öykü 6. soru	.74		
4. öykü 6. soru	.89		
1. öykü 2. soru		.48	
1. öykü 7. soru		.59	
2. öykü 2. soru		.66	
2. öykü 7. soru		.66	
3. öykü 2. soru		.44	
3. öykü 7. soru		.51	
4. öykü 2. soru		.62	
4. öykü 7. soru		.66	
1. öykü 5. soru			.70
2. öykü 5. soru			.67
3. öykü 5. soru			.62
4. öykü 5. soru			.59
Açıklanan Varyans	%22.05	%17.44	%11.81
Öz Değer	4.66	1.90	1.65
α	.87	.78	.55

3.2.3. Olumlu Sosyal Davranış Ölçümleri

3.2.3.1. Diktatör Oyunu

Çocukların paylaşmaya ilişkin olumlu sosyal (prososyal) davranış eğilimleri diktatör oyunu (dictator game) ile değerlendirilmiştir. Diktatör oyunu bireylerin özgeci davranışlarının ölçülmesi için geliştirilen (Forsythe, Horowitz, Savin & Sefton, 1994; akt. Gummerum, vd., 2010) ve çocukların olumlu sosyal davranış eğilimini ölçmek amacıyla yürütülen birçok çalışmada (örn. Benenson, vd., 2007; Gummerum vd., 2010; Malti, vd., 2009; Gummerum, vd., 2010; Decety vd., 2015) tercih edilen bir araçtır. Standart bir diktatör oyunu performansında uygulayıcı çocuğa bir miktar ödül (çıkartma/bilye/çikolata jetonu) verir. Çocuğa araştırmacının okuldaki tüm çocuklarla bu oyunu oynamaya vaktinin olmadığı, bu yüzden tüm çocukların bu ödülünden alamayabileceği ve eğer isterse ödül almayan çocuklara istediği miktarda elindeki ödülünden verebileceği söylenir. Fakat çocuğa paylaşmak zorunda olmadığı hatırlatılır. Performansın sonunda çocuk kendisi için ayırdığı ödülü isminin yazılı olduğu zarfa, ödül almayan çocuklar için ayırdığı (eğer paylaşmak istiyorsa) ödülü ise diğer zarfa koyar (Detaylar için EK 4). Bu çalışmada olumlu sosyal davranışı değerlendirmek için kullanılan oyun yönergesi, daha önceki

çalışmalarda kullanılan yönergelerden esinlenilerek araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Mevcut çalışmanın örneklemini anasınıfı ve ilkokul öğrencileri oluşturduğundan, paylaşma görevinde kullanılmak üzere bu yaş gruplarındaki çocuklar için değerli olduğu düşünülen *çıkartmalar* tercih edilmiştir. Daha önce okul öncesi ve ilkokul çocukları ile yapılmış birçok çalışmada da ödül olarak çıkartmanın tercih edildiği görülmektedir (örn. Benenson, vd., 2007; Gummerum, vd., 2010). Çocukların paylaştığı çıkartma sayısı bu çalışmanın bağımlı değişkeni olan olumlu sosyal davranışın çocuktan alınan ölçümüdür.

3.2.3.2. Güçler ve Güçlükler Ölçeği

Goodman (1977) tarafından geliştirilen Güçler ve Güçlükler Ölçeği (Strenght- Difficulties Questionnaire); duygusal sorunlar, davranış sorunları, hiperaktivite, akran sorunları ve olumlu sosyal davranış olmak üzere beş alt boyuttan oluşan bir ölçektir. Güçler ve Güçlükler Ölçeğinin Türkçe uyarlaması Güvenir vd. (2008) tarafından yapılmıştır. Söz konusu araç 4-17 yaş aralığındaki çocuk ve ergenler ile ilgili ölçüm almak için geliştirilmiştir. Bu çalışmada Güçler ve Güçlükler Ölçeği'nin anne ve öğretmenlerden bildirim alınan *olumlu sosyal davranış* alt ölçeği kullanılmıştır.

Güçler ve Güçlükler Ölçeği'nin olumlu sosyal davranış alt ölçeğinde "Diğer çocuklarla kolayca paylaşır (yiyecek, oyuncak, kalem vs)", "Sıkça başkalarına (anne baba, öğretmen, diğer çocuklar) yardım etmeye istekli olur" gibi maddeler yer almaktadır. Bu alt ölçek "doğru değil", "kısmen doğru" ve "kesinlikle doğru" olmak üzere üç derecede puanlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 15, en düşük puan ise 5'tir. Alınan yüksek puan çocuğun olumlu sosyal davranış eğiliminin yüksek olduğu anlamına gelmektedir (Detaylar için EK 5). Ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı anne bildirimleri için .71, öğretmen bildirimleri için .84 olarak hesaplanmıştır.

3.2.4. Ana Babalık Davranışları

Ebeveynlerin ana-babalık davranışlarını ölçmek için Çocuk Kukla Görüşmesi-Ebeveyn Ölçeği (Child Puppet Interview-Parent Scales; CPI-P) ve Ebeveyn Davranışları Ölçeği-Ebeveyn Formu kullanılmıştır.

3.2.4.1. Çocuk Kukla Görüşmesi: Çocuk Kukla Görüşmesi (ÇKG), küçük çocuklardan ebeveynleri ve ebeveynleri ile olan ilişkileri hakkında bilgi almak için kullanılan güvenilir ve geçerli bir araçtır (Sessa, vd., 2001; Silk, vd., 2004). Bu araç çocukların ebeveynleri ile olan öznel deneyimlerini değerlendirmelerine imkan sağlamaktadır. Çocuk Kukla Görüşmesi tekniği Eder'in (1989/1900) benlik-algısı kukla yönteminden uyarlanmış olup, Berkeley Kukla Görüşmesi

(Measelle, Ablow, Cowan & Cowan, 1998) ile de benzerdir (akt. Silk, vd., 2004). Bu çalışmada kullanılan Çocuk Kukla Görüşmesi ölçeği Sessa, Avenevoli, Steinberg ve Morris (2001) tarafından geliştirilmiş olup bu çalışma kapsamında Türkçe'ye çevrilmiştir.

Çocuk Kukla Görüşmesi-Ebeveyn Ölçeği (ÇKG-EÖ) orijinal formunda ebeveyn davranışları ile ilgili 3 alt ölçekten oluşmaktadır. Bunlar; *yapılandırma*, *sıcaklık-duyarlık ve düşmanlıktır*. Yapılandırma, ebeveynlerin çocuklarının günlük yaşantılarındaki kural ve rutinlerini ne derece kontrol edip planladığı ile ilgili bir boyuttur. Örneğin; çocuğun uyku ve yemek saati gibi rutinlerinin planlı olması, el yıkama, oyuncaklarını toplama gibi sorumluluklarının olması ebeveyn yapılandırmasının olduğunu gösterir. Sıcaklık ve duyarlık boyutu; kabul, cesaretlendirme, bakım, ilgi ve sevgi göstermeyi içeren çocuk odaklı duyarlığı yansıtmaktadır. Son boyut olan düşmanlık boyutu ise; ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkide saldırganlığı, öfkeli çatışmaları ve kavgacı tarzı ifade etmektedir (Sessa, vd., 2001).

Yapı alt ölçeği 5 madde ile ölçülmektedir ve “Akşamları istediğim saatte yatarım - Akşamları yatma saatim gelince annem bana söyler”, “Evde oyuncaklarımı toplamak zorunda değilim - Evde oyuncaklarımı toplamak zorundayım” gibi maddelerden oluşmaktadır. Bir diğer alt ölçek olan sıcaklık-duyarlık alt ölçeği 6 madde ile ölçülmekte olup, “Annem şakalarına güler - Annem şakalarına gülmez”, “Annem kucağına oturmama izin verir - Annem kucağına oturmama izin vermez” gibi maddeler içermektedir. Son olarak düşmanlık alt ölçeği ise 6 maddeden oluşmaktadır. İçerisinde “Annem bana vurur - Annem bana vurmaz”, “Annem bana çok bağırır - Annem bana azıcık bağırır” gibi maddeler yer almaktadır. Üç alt ölçeğin tüm maddeleri ekte belirtilmiştir (Detaylar için EK 6). Araştırmanın yürütüldüğü örnekleme ve kültüre uygun olacak şekilde düzenlemesi yapılarak kullanılan Çocuk Kukla Görüşmesi-Ebeveyn Ölçeği (ÇKG-EÖ) çocuklara aşağıda belirtilen şekilde uygulanmıştır.

Çocuk Kukla Görüşmesi Yöntemi: Ebeveyn-çocuk ilişkisi hakkında çocuktan bilgi alınan kukla görüşmesinde, görüşmecinin elinde iki karşıt durumu ifade eden iki adet kurbağa figürlü el kuklası kullanılmıştır. Örneğin; kuklalardan biri “Annem bana kitap okur”u temsil ederken, diğeri “Annem bana kitap okumaz”ı temsil etmiştir. Kuklaların temsil ettiği ifade araştırmacı tarafından çocuğa sesli olarak söylenmiştir. Daha sonra “Hangi kuklanın söylediği senin annene daha çok benziyor?” sorusu sorularak, çocuktan kendi annesine daha çok benzeyen ifadeyi söyleyen kuklayı seçmesi istenmiştir. Çocuk seçimini yaptıktan sonra, seçtiği kuklanın söylediği ifadeleri kendi sözcükleri ile tekrar ifade etmesi istenmiştir. Çocuğun verdiği cevap net değilse ya da iki kukladan biriyle de eşleşmiyorsa, tekrar kuklalar kullanılarak çocuğa “Hangimizin söylediği senin annene daha çok benziyor?” diye sorulmuştur. Bu yöntem daha önce Harter (1982) tarafından kullanılan yöntem ile çok benzerdir (akt. Silk, vd., 2004). Çocukların cevapları 3 dereceli bir ölçek üzerinden puanlanmıştır. Çocuk iki kukladan birisinin kendi annesine benzediğini düşünüyorsa, ilgili maddeden 1 ya da 3 puan almıştır. Örneğin, duyarlık-sıcaklık alt

boyutunda “Annem kucağına oturmama izin verir” diyen çocuk 3 puan alırken, “Annem kucağına oturmama izin vermez” diyen çocuk 1 puan almıştır. Düşmanlık alt boyutunda ise, “Annem bana vurur” diyen çocuk 3 puan alırken, “Annem bana vurmaz” diyen çocuk 1 puan almıştır. Bazen birine bazen diğerine benzediğini söylediğinde ya da her iki kuklanın da annesine benzediğini ifade ettiğinde ise ilgili maddeden 2 puan almıştır. Alınan yüksek puan annelerin o boyuta ait davranışlarının yüksek olduğunu göstermiştir. Çocuklarla yapılan kukla görüşmesi her çocuğa bireysel olarak uygulanmış olup, uygulamadan sonra kodlamanın yapılması için uygulamanın tamamı ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir.

Çocuk Kukla Görüşmesi-Ebeveyn Ölçeği (ÇKG-EÖ), bu ölçeği geliştiren yazarlardan izin alındıktan sonra, bu alanda çalışan bir öğretim üyesi ve bir doktora öğrencisi tarafından ayrı ayrı Türkçe’ye çevrilmiştir. Ardından çeviri işlemini yapan bu iki kişi maddeler üzerinde fikir birliğine vararak ölçek maddelerine son şeklini vermiştir. Ölçek maddelerinin anlaşılabilirliğini test etmek adına, esas çalışmaya başlamadan önce, dört-altı yaş aralığındaki 14 çocuk ile çocuk-kukla görüşmesi gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde tüm maddelerin çocuklar tarafından doğru bir şekilde anlaşıldığı gözlenmiş ve ölçek maddeleri üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

Çocukların algıladıkları ebeveyn davranışlarını ölçen 17 maddelik Çocuk Kukla Görüşmesi-Ebeveyn Ölçeği (CPI-P) öncelikle Açımlayıcı Faktör Analizi ile incelenmiştir. Maddelerin faktörlere dağılımının serbest bırakıldığı ve varimax döndürmesinin uygulandığı bu çözümlemede, öz değeri 1’in üzerinde olan ve toplamda varyansın %61.14’ünü açıklayan 6 faktörlü bir yapının olduğu gözlenmiştir. Orijinal ölçek yapısının 3 boyutlu olması sebebiyle, araştırmacılar tarafından 3 faktörlü bir çözümleme yapılmasına karar verilmiştir. Yürütülen bu çözümlemede öz değeri 1’in üzerinde olan bu 3 faktör toplamda varyansın %40.96’sını açıklamıştır. Maddelerin faktörlere dağılımı incelendiğinde, orijinal ölçekteki düşmanlık boyutunun maddelerinin (1,2,3,4,5,6) mevcut veri setinde de bir arada toplandığı görülmüştür. Ancak orijinal ölçekte duyarlık (7,8,9,10,11,12) ve yapı (13,14,15,16,17) olarak iki ayrı boyutta yer alan maddelerin söz konusu örneklemede iç içe geçtiği, yapı alt ölçeğine ait olan bazı maddelerin duyarlık alt ölçeğine, duyarlık alt ölçeğinde ait olan bazı maddelerin ise yapı alt ölçeğine yüklendiği görülmüştür. Ebeveynlik uygulamaların farklı kültürler içerisinde farklı şekillerde sergilenebileceği ve mevcut kültür göz önünde bulundurularak duyarlık ve yapı maddeleri tekrar incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, yapı alt ölçeğine ait olan bazı maddelerin duyarlık alt ölçeği için de uygun olabileceği kanısına varılmıştır. Buradan hareketle, ölçek maddelerine 2 faktörlü bir çözümleme uygulanmasına karar verilmiştir. Yürütülen bu 2 faktörlü çözümlemede, öz değeri 1’in üzerinde olan iki faktörün toplamda varyansın %32.64’ünü açıkladığı gözlenmiştir. Hiç bir alt boyuta yüklenmediği görülen 3 madde (7, 13, 15) çıkarılarak tekrar yürütülen 2 faktörlü çözümlemede, öz değeri 1’in üzerinde olan iki faktörün toplamda açıkladığı varyansın %38.81 olduğu görülmüştür. Faktörlerin ayrı ayrı toplam varyansın ne

kadarını açıkladığına ve öz değerlerine bakıldığında; birinci faktöre karşılık gelen düşmanlık alt ölçeğinin varyansın %23.52'sini açıkladığı ve öz değerinin 3.78 olduğu, ikinci faktöre karşılık gelen duyarlık-yapı alt ölçeğinin ise varyansın %15.28'ini açıkladığı ve öz değerinin 1.65 olduğu görülmüştür (Tablo 3.4.). Çocukların algıladıkları ebeveyn davranışlarını ölçen Çocuk Kukla Görüşmesi-Ebeveyn Ölçeği (CPI-P) açımlayıcı faktör analizinin sonucunda, 2 faktörden oluşan 14 maddeli bir ölçme aracı haline gelmiştir. Orijinal çalışmasında (Sessa, vd., 2001) düşmanlık, duyarlık ve yapı alt ölçeklerinin iç tutarlık katsayıları sırası ile; .77, .68 ve .74 olarak belirtilmiştir. Düşmanlık ve duyarlık-yapı alt ölçeklerinin bu örneklem için cronbach alfa iç tutarlık katsayıları ise sırasıyla .80 ve .53 olarak hesaplanmıştır. Bu güvenilirlik katsayılarından hareketle, düşmanlık boyutunun iç tutarlık katsayısının oldukça iyi olduğu, duyarlık-yapı alt boyutunun iç tutarlık katsayısının ise düşük olduğu görülmektedir. Aytaç, Pike ve Bond (2016) tarafından yapılan kültürlerarası bir çalışmada da ebeveyn sıcaklığı ve düşmanlığı, bu çalışmada kullanılan Çocuk Kukla Görüşmesi ile benzer olan Berkeley Kukla Görüşmesi ile ölçülmüştür. Bahsi geçen çalışmada, Türkiye örneklemini için küçük çocuklarda (yaş ort. 5.2) ebeveyn sıcaklığı alt ölçeğinin cronbach alfa iç tutarlık katsayısının .66 olduğu, büyük çocuklarda (yaş ort. 7.4) ise .53 olduğu belirtilmiştir. Mevcut örnekleimde sadece 72 ay ve altı çocuklar dahil edilerek yapılan güvenilirlik analizinde duyarlık alt ölçeğinin cronbach alfa iç tutarlık katsayısının .66'ya yükseldiği görülmüştür. Bu yükselmeden hareketle çocuk kukla görüşmesinin küçük çocuklar için daha elverişli bir araç olduğu söylenebilir. Fakat tekrar belirtmek gerekirse, bu araştırmanın örneklemini için anne duyarlığı alt ölçeğinin cronbach alfa iç tutarlık katsayısı .53 olarak hesaplanmıştır. Düşmanlık ve duyarlık-yapı arasındaki korelasyon ($r = -.37$) bu iki ebeveyn uygulamasının çocuklar tarafından kavramsal olarak ayrıştırıldığını göstermektedir.

3.2.4.2. Ebeveyn Davranışları Ölçeği -Ebeveyn Formu: Aile sosyalizasyonu ve ahlak gelişimi üzerine yapılmış çalışmaların büyük bir çoğunluğunda *ebeveyn-çocuk* arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla daha çok *anneve çocuk* arasındaki ilişki değerlendirilmektedir (Dunn, 2008:337). Mevcut çalışmada da ebeveyn davranışlarına ilişkin ölçüm sadece anne için alınmıştır. Bu çalışmada kullanılan Ebeveyn Davranışları Ölçeği-Ebeveyn Formu da Sessa, Avenevoli, Steinberg ve Morris (2001) tarafından geliştirilmiş olup, Türkçe uyarlaması yine bu çalışma kapsamında yapılmıştır. Bu ölçekte annelerin ebeveynlik davranışları duyarlık, düşmanlık ve yapı olmak üzere 3 boyutta incelenmiştir. Katılımcılar ilgili maddeleri 4 dereceli likert tipi bir ölçek (1= kesinlikle katılıyorum, 4= kesinlikle katılmıyorum) üzerinden yanıtladılmıştır. Ebeveyn duyarlığı 8 maddeli bir alt ölçek olup “Çocuğum bir şeyi başarmak için uğraşınca onu takdir edeceğimi bilir”, “İyi bir şey yaptığı zaman çocuğumu överim” gibi maddeler içermektedir. Bir diğer alt boyut olan ebeveyn düşmanlığı 5 madde ile ölçülmüştür. Bu alt boyutta “Beni sinirlendirdiği zaman çocuğumu terslerim” ve “Günde en az bir kez çocuğuma

bağırırım” şeklinde maddeler yer almaktadır. Son alt boyut olan yapı da 5 madde ile ölçülmüştür. “Evimizin alışveriş ve temizlik gibi işleri için haftalık bir program vardır” ve “Çocuğumun sabit bir uyku saati vardır ve nadiren değişime uğrar” bu alt boyutun maddelerinden bazılarıdır. Üç alt ölçeğin tüm maddeleri ekte belirtilmiştir (Detaylar için EK 7).

Annelerin kendi ebeveynlik davranışları ile ilgili bildirimlerini almak için kullanılan 18 maddelik Ebeveyn Davranışları Ölçeği-Ebeveyn Formu Açımlayıcı Faktör Analizi ile incelenmiştir. Varimax döndürmesinin yapıldığı ve maddelerin faktörlere dağılımının serbest bırakıldığı bu açımlayıcı analiz sonucunda, öz değeri 1’in üzerinde olan ve varyansın %65.03’ünü açıklayan 6 faktörlü bir yapının ortaya çıktığı görülmüştür. Daha önce Çocuk Kukla Görüşmesi-Ebeveyn Formu için yapılan faktör analizinde, hem yürütülen faktör analizi ışığında, hem de araştırmanın yürütüldüğü kültüre daha uygun olduğu gerekçesi ile duyarlık ve yapı alt ölçekleri birleştirilmişti. Aynı şekilde Ebeveyn Davranışları Ölçeği-Ebeveyn Formunda da bu iki alt ölçeğin birleştirilmesi ve bu ölçme aracının da düşmanlık ve duyarlık-yapı olarak iki boyutta kullanılmasının daha uygun olacağı düşünüldüğünden 2 faktörlü bir çözümlemede karar kılınmıştır. Yürütülen 2 faktörlü çözümlemede, öz değeri 1’in üzerinde olan bu iki faktörün birlikte varyansın %36.57’sini açıkladığı görülmüştür. Maddelerin faktörlere dağılımı incelendiğinde, bir madde (11. madde) öngörülen faktöre değil de diğer faktöre yüklendiği için, bir madde de (4. madde) hiçbir faktöre yüklenmediği için analizden çıkarılmıştır. Bu iki madde çıkarıldıktan sonra yürütülen yeni analizde, öz değeri 1’in üzerinde olan bu iki faktörün toplamda varyansın %39.48’ini açıkladığı görülmüştür. Faktörler ayrı ayrı incelendiği zaman, birinci faktörün (duyarlık-yapı) öz değerinin 4.24 olduğu ve varyansın %22.42’sini açıkladığı, ikinci faktörün (düşmanlık) öz değerinin ise 2.08 olduğu ve varyansın %17.05’ini açıkladığı görülmüştür (Tablo 3.5.). Annelerin kendi ebeveynlik davranışlarına ilişkin algılarını ölçen Ebeveyn Davranışları Ölçeği-Ebeveyn Formu açımlayıcı faktör analizinin sonucunda, 2 faktörden oluşan 16 maddeli bir ölçme aracı haline gelmiştir. Orijinal çalışmasında (Sessa, vd., 2001) anne bildirimine dayalı düşmanlık, duyarlık ve yapı alt ölçeklerinin iç tutarlık katsayılarının sırasıyla; .68, .74 ve .65 olduğu belirtilmiştir. Bu çalışma kapsamında düşmanlık ve duyarlık-yapı alt ölçeklerinin cronbach alfa iç tutarlık katsayıları ise sırasıyla; .78 ve .69 olarak hesaplanmıştır. Anne bildirimlerine dayalı düşmanlık ve duyarlık-yapı arasındaki korelasyon ($r = -.27$), annelerin bu iki boyutu ayırttığını göstermektedir.

Tablo 3.4. Çocukların Algıladığı Ebeveyn Düşmanlığı ve Duyarlık-Yapısına Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükleri

Madde No	Faktör 1: Düşmanlık	Faktör 2: Duyarlık-Yapı
1	.78	
2	.77	
3	.67	
4	.80	
5	.30	
6	.88	
7		
8		.48
9		.61
10		.38
11		.55
12		.48
13		.42
14		.41
		.59
Açıklanan Varyans	%23.52	%15.28
Öz Değer	3.78	1.65
α	.80	.53

Tablo 3.5. Annelerin Bildirdiği Ebeveyn Düşmanlığı ve Duyarlık-Yapısına Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükleri

Madde No	Faktör 1: Duyarlık-Yapı	Faktör 2: Düşmanlık
1	.39	
2	.43	
3	.39	
4		
5		.65
6		.72
7		.63
8		.65
9		.48
10	.31	
11	.56	
12	.45	
13	.45	
14	.71	
15	.79	
16	.80	
	.67	
Açıklanan Varyans	%22.42	%17.05
Öz Değer	4.24	2.08
α	.78	.69

3.2.5. Saldırgan Davranış

Bu çalışma kapsamında öğretmenlerden öğrencilerin saldırgan davranışlarına ilişkin de bir ölçüm alınmıştır. Bu amaçla öğretmenlere “Davranış Kontrol Listesi” verilerek öğrencilerin Reaktif ve Proaktif Saldırganlık eğilimlerini değerlendirmeleri istenmiştir. Reaktif ve proaktif saldırganlığı ölçmek için kullanılan davranış kontrol listesi Dodge ve Coie (1987) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe’ye uyarlaması Akgün, Araz ve Karadağ (2007) tarafından yapılmıştır. Çocukların reaktif ve proaktif saldırgan davranış eğilimini ölçek amacıyla kullanılan söz konusu araçta her çocuk için ayrı ayrı yanıtlanan üç tanesi reaktif saldırganlığı, üç tanesi proaktif saldırganlığı ölçen toplam altı madde yer almaktadır (Detaylar için EK 8). Bu ölçümde öğretmenlere “Bu çocuk diğer çocuklar üzerinde hakimiyet kurmak için kaba güç kullanır (proaktif saldırganlık maddesi)”, “Bu çocuğa sataşıldığında ya da tehdit edildiğinde kolayca öfkelenir ve tepki verir (reaktif saldırganlık maddesi)” şeklinde maddeler sunulmuştur. Her iki alt boyut için de, ölçekten alınabilecek en yüksek puan 15, en düşük puan ise 3’tür. Söz konusu ölçek reaktif ve proaktif saldırganlık olmak üzere iki alt boyutlu olarak kullanılabileceği gibi, toplam saldırganlık puanı hesaplanarak tek boyutlu olarak da kullanılabilir. Ölçekten alınan yüksek puan çocuğun saldırgan davranış eğiliminin yüksek olduğunu göstermektedir.

Çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerini ölçen altı maddelik ölçek faktör analizi ile incelenmiştir. Yürütülen faktör analizinde, maddelerin faktörlere dağılımı serbest bırakıldığında tek faktörlü bir yapının ortaya çıktığı görülmektedir. Öz değeri 4.57 olan bu faktör varyansın %76.19’unu açıklamıştır. Orijinal ölçeğin iki faktörlü de kullanılabilir olması nedeniyle iki faktörlü bir çözüm uygulamasına karar verilmiştir. Varimax döndürmesi ile yürütülen iki faktörlü çözümlemede ortaya çıkan iki faktör toplam varyansın %88.05’ini açıklamıştır. Birinci faktörün (proaktif saldırganlık) öz değerinin 4.57 olduğu ve varyansın %44.36’sını açıkladığı gözlenmiştir. İkinci faktörün (reaktif saldırganlık) öz değeri ise .7’dir ve varyansın %43.69’unu açıklamıştır. Mevcut örnekleme reaktif ve proaktif saldırganlığın cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı iki saldırganlık boyutu için de .93 olarak hesaplanmıştır (Tablo 3.6.). Ölçeğin orijinal makalesinde (Dodge & Coie, 1987) ve Türkçe uyarlamasında (Akgün, vd., 2007) belirtilen cronbach alfa iç tutarlık katsayılarının .90 ile .94 arasında olduğu görülmüştür. Ayrıca bu çalışma kapsamında reaktif ve proaktif saldırganlık arasındaki korelasyon .74 olarak hesaplanmıştır. Saldırgan davranışın bu iki türü arasındaki korelasyonun bu kadar güçlü olmasına literatürde de sıkça rastlanmaktadır (örn. Dodge & Coie, 1987 ($r = .76$)).

Tablo 3.6. Çocukların Reaktif ve Proaktif Saldırganlığına Ait Açıklanan Varyanslar, Özdeğerler, Alfa Katsayıları ve Faktör Yükleri

Madde No	Faktör 1: Proaktif Saldırganlık	Faktör 2: Reaktif Saldırganlık
1	.83	
2	.85	
3	.89	
4		.89
5		.84
6		.84
Açıklanan Varyans	%44.36	%43.69
Öz Değer	4.57	.7
α	.93	.93

3.3. İşlem

Öncelikle Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu heyetinden çalışmanın yapılmasının etik açıdan uygun olduğunu gösteren etik kurul izni alınmıştır. Araştırmacılar tarafından belirlenen anaokulu ve ilkokullarda araştırmayı yapmak üzere İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden gerekli izin alınmıştır. Gerekli olan tüm izinler alındıktan sonra belirlenen okullara gidilerek okul yönetimi ve rehber öğretmenler ile görüşmeler yapılmış, araştırmanın yapılması için uygun tarih ve saatler belirlenmiştir. Araştırmanın verileri okul yönetimleri ve rehber öğretmenler ile yapılan planlama sonucunda 2016-2017 eğitim ve öğretim dönemi içerisinde Nisan ve Haziran aylarında toplanmıştır. Uygulamanın yapılması için belirlenen gün ve saatlerde kullanılmak üzere okul yönetimleri tarafından araştırmacıya bir oda tahsis edilmiştir. Çalışmanın tüm okullarda rahat ve standart koşullarda yapılabilmesi için, uygulama odalarına çocuğun boyuna uygun bir sehpa ile uygulayıcı ve çocuğun karşılıklı olarak oturabileceği iki adet sandalye yerleştirilmiştir.

Çalışmaya katılacak çocukları belirlemek amacıyla, anne ve babalara çocukları aracılığı ile “Anne-Baba Onam Formu” gönderilmiştir. Velilere gönderilen onam formu ile anne babalara araştırma hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ailelerden gelen onam formları sınıf öğretmenleri aracılığıyla çocuklardan toplanmıştır. Çalışmaya katılmasına ailesi tarafından izin verilen çocuklar kendilerinin de isteği ile çalışmaya dahil edilmiştir. Onam formunu imzalamayarak çocuğunun araştırmaya katılmasına izin vermeyen ya da onam formunu boş bir şekilde geri gönderen velilerin çocukları araştırmaya dahil edilmemiştir.

Uygulamaya çocuğun olumlu sosyal davranış-paylaşma eğilimini ölçen diktatör oyunu ile başlanmıştır. Diktatör oyunu oynamaya başlamadan önce, çocuğun matematiksel hesaplama becerisinden emin olmak için çocuk ile sayma ve ikiye bölme gibi basit matematiksel

uygulamalar yapılmıştır. Sayma ve ikiye bölme performansını başarılı bir şekilde gerçekleştiremeyen çocuklar (4 çocuk) çalışmaya alınmamıştır. Ardından çocuğun ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme ile ilgili tepkilerini ölçmek amacıyla uygulayıcı tarafından çocuğa dört farklı senaryo sunulmuş ve bu senaryolar hakkında sorular sorulmuştur. Son olarak, çocuklardan annelerinin davranışları hakkında veri toplamak için kuklalar kullanılarak çocuk kukla görüşmesi gerçekleştirilmiştir. Belirtilen şekilde yapılan uygulamalar her çocuğa bireysel olarak yapılmış olup, her çocuk ile yapılan görüşme yaklaşık olarak 30 dakika sürmüştür.

Bu çalışmada, çalışmaya katılan çocuklar hakkında anne ve öğretmenlerinden de bazı bildirimler alınmıştır. Araştırmaya katılan çocukların anneleri, onam formu ile birlikte kendilerine gönderilen Ebeveyn Davranışları Ölçeği-Ebeveyn Formu ve çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimlerini değerlendirmeleri için Olumlu Sosyal Davranış Ölçeğini doldurmuşlardır. Bu ölçekleri nasıl dolduracaklarına ilişkin yönerge kendilerine gönderilen formlarda açık bir şekilde anlatılmıştır. Çalışma hakkında soru sormak isteyen ebeveynlere araştırmacıya ulaşabilecekleri iletişim adresleri verilmiştir ve bazı ebeveynler kendilerine verilen iletişim adreslerinden araştırmacıya ulaşarak sorularını yöneltmişlerdir. Bu çalışma kapsamında öğretmenden alınacak bildirimler oldukça önemlidir. Bu sebeple öğretmenlerin güvenilir veriler sağlaması adına, doldurmaları istenilen ölçekler kendilerine dağıtılmadan önce, uygulamanın gerçekleştirildiği okullarda öğretmenler odasında kendileri ile toplantılar yapılmış ve verdikleri bilgilerin ne kadar önemli olduğu, her öğrenciyi bireysel olarak değerlendirip bilgi vermeleri özellikle hatırlatılmıştır. Bu bilgilendirmenin ardından, araştırmacı tarafından her öğrenci için ayrı olarak düzenlenen ölçek formları bir dosya içerisinde öğretmenlere verilmiştir. Öğretmenler ölçekleri doldurduktan sonra dosyaları araştırmacıya teslim etmiştir.

Bu çalışmaya katılan çocuklara diktatör oyunu sonucunda seçtikleri çıkartmalar verilmiştir. Etik açıdan bir soruna sebep olmamak için çalışmaya katılmayan çocuklara da çıkartmalar verilmiştir.

4. BULGULAR

Bu araştırmanın genel amacı ebeveynlik davranışları, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri ile çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri ve saldırgan davranışları arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu çalışmanın bir diğer amacı ise ebeveynlik davranışlarının, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin, olumlu sosyal davranışlarının ve saldırgan davranışlarının çocuğun yaşına ve cinsiyetine bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını incelemektir.

Bu bölümde öncelikle veri temizleme işlemi ve veri setinin uygunluğundan bahsedilmiş olup, daha sonra yukarıda sözü edilen amaçlar doğrultusunda yürütülmüş analizler rapor edilmiştir. Bulgular bölümünün ilk kısmında betimsel istatistiklere yer verilmiştir. Değişkenlerin ortalama ve standart sapmaları Tablo 4.1.'de sunulmuştur. Öncelikle, değişkenler arası korelasyonlar incelenmiştir (Tablo 4.2.). Ardından, ebeveyn davranışlarına ilişkin anne ve çocuktan alınan veriler arasında anlamlı bir fark olup olmadığı bağımlı gruplar için t-testi (Paired Samples Test) analizi ile karşılaştırılmıştır. Bir diğer bağımlı gruplar için t-testi ise çocukların olumlu sosyal davranışlarına ilişkin anne ve öğretmenlerden alınan bildirimlerin karşılaştırılması için yürütülmüştür. Çocukların paylaşma davranışlarına ilişkin bulgular frekans dağılımı ile özetlenmiştir. Benzer şekilde, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin ve yaptıkları ahlaki duygu yüklemelerdeki “mutlu-haksız olgusu”nun oranları frekans dağılımlarının çıkartılması ile incelenmiştir. Bir diğer bağımlı gruplar için t-testi analizinde çocukların diğeri ve kendisi üzerinden yaptıkları ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin farklılaşıp farklılaşmadığı test edilmiştir. Çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin ve saldırgan davranışlarının, ebeveynlerinin davranışlarının, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin çocuğun yaşına ve cinsiyetine bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek amacıyla verilere 3 (yaş) x 2 (cinsiyet) faktörlü çok değişkenli varyans analizi (MANOVA) uygulanmıştır.

Bulguların daha sonraki bölümünde çalışmanın amacı ve hipotezleri doğrultusunda test edilen modellere yer verilmiştir. Öncelikle yaş ve paylaşma davranışı arasında çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin aracı bir rolünün olup olmadığı yapısal eşitlik modellemesi ile incelenmiştir. Ardından, ebeveyn davranışları ve çocuğun olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkide çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin aracı rolü yine yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak test edilmiştir.

Son olarak, ebeveyn davranışlarının çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri, anne ve öğretmen bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimleri üzerindeki yordayıcı rolünü görmek amacıyla dört ayrı hiyerarşik regresyon analizi yürütülmüştür.

Tablo 4.1. Değişkenlerin Ortalama ve Standart Sapma Puanları

	Ort.	SS.
Yaş (ay cinsinden)	84.27 (ay)	16.87
Düşmanlık - Ç.B.	9.16	3.57
Duyarlık-yapı - Ç.B.	21.29	2.60
Düşmanlık - A.B.	10.26	3.02
Duyarlık-yapı - A. B.	40.39	4.71
Ahlaki Muhakeme – Davranış	4.56	1.85
Ahlaki Muhakeme – Z. D.	3.33	2.20
Ahlaki Muhakeme – K. D.	4.23	2.27
Ahlaki Duygu- Zorba	2.99	1.48
Ahlaki Duygu- Kurban	3.77	.60
Ahlaki Duygu- K. D.	3.61	.99
Paylaşma	3.34	2.50
Olumlu Sosyal Davranış – A.B.	13.28	1.84
Olumlu Sosyal Davranış – Ö.B.	12.71	2.20
Reaktif Saldırganlık	6.96	3.37
Proaktif Saldırganlık	4.92	2.86

N=206

Ç.B.: Çocuk Bildirimi, A. B.:Anne Bildirimi, Ö. B.: Öğretmen Bildirimi, Z. D.: Zorbanın Duygusu,
K. D.: Kendi Duygusu

Tablo 4.2. Değişkenler Arası Korelasyon Katsayıları (N=206)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
1. Yaş	-															
2. Düşmanlık (Ç.B.)	-.27**	-														
3. Duyarlılık-yapı (Ç.B.)	.08	-.33**	-													
4. Düşmanlık (A.B.)	-.13	.17*	-.04	-												
5. Duyarlılık-yapı (A.B.)	.03	-.14*	.01	-.27**	-											
6. Ahlakî Muh.-Dav.	.38**	.01	-.02	-.07	.02	-										
7. Ahlakî Muh. - Z. D.	.28**	-.11	.06	-.11	-.01	.41**	-									
8. Ahlakî Muh.- K D.	.54**	-.17*	.09	-.11	.05	.50**	.58**	-								
9. Ahlakî Duygu- Zorba	.03	.10	.01	-.01	-.02	.13	.73**	.29**	-							
10. Ahlakî Duygu- Kur.	.08	-.05	-.02	-.05	-.00	.17*	.17*	.14*	.22**	-						
11. Ahlakî Duygu- K.D.	.31**	-.08	.04	-.04	.02	.17*	.48**	.52**	.60**	.25**	-					
12. Paylaşma	.46**	-.15*	.14*	-.09	-.01	.29**	.05	.33**	-.15	.10	.09	-				
13. Anne OSD	.24**	-.25**	.01	-.25**	.23**	.15*	.08	.19**	.04	.04	.04	.06	-			
14. Öğretmen OSD	-.18*	.02	.03	-.12	.10	-.07	.06	.05	.11	-.10	.06	-.11	.03	-		
15. Reaktif Saldırganlık	.08	.03	.03	.17*	.00	-.00	-.06	-.09	-.12	-.03	-.08	.09	-.17**	-.53**	-	
16. Proaktif Saldırganlık	.13	.04	.08	.09	-.02	-.01	-.05	-.02	-.12	.12	-.03	.07	-.05	-.55**	.74**	-

OSD: Olumlu Sosyal Davranış, Ç. B.: Çocuk Bildirimi, Ahlakî Muh. Dav.: Ahlakî Muhakeme Davranış, Z.D.: Zorba Duygu, K.D.: Zorba Olarak Kendi Duygusu, Kur.: Kurban

4.1. Veri Temizleme İşlemi ve Veri Setinin Uygunluğu

Araştırmanın belirtilen amaçları doğrultusunda 4-9 yaş aralığındaki çocuklardan, bu çocukların annelerinden ve öğretmenlerinden ölçümler alınmıştır. Araştırmanın ilk örneklemini 233 çocuk ile bu çocukların anne ve öğretmenleri oluşturmuştur. Veri setinde yapılan incelemelerde bazı kayıp değerlerin olduğu gözlenmiştir. Bu kayıp değerlerden bazıları çocukların paylaşma davranışları ile ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerine ait iken, bazıları da anne ve öğretmenlerden alınan ölçümlere aittir. Diktatör oyununa ait kayıp değerlerden dolayı 3, Çocuk kukla görüşmesine ait kayıp değerlerden dolayı 5, ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme ölçümlerine ait kayıp değerlerden dolayı 17, ebeveynlerden alınan ölçümlere ait kayıp değerden dolayı 1 ve öğretmenlerden alınan ölçümlere ait kayıp değerden dolayı 1 olmak üzere toplamda 27 katılımcının veri setinden çıkarılması sonucu araştırmanın örneklemini 206 olarak belirlenmiştir. Bu 206 katılımcının çok az sayıda olan (%5'in altında) kayıp değerleri yerine grubun ortalaması atanmıştır. Tüm analizler 206 kişi üzerinden yürütülmüştür.

Değişkenlerin normallik sayıltısını karşılayıp karşılayamadığını test etmek için basıklık (kurtosis) ve çarpıklık (skewness) değerleri incelenmiştir. Kline (2005), genel olarak normallik sayıltısının karşılanması için basıklık ve çarpıklık değerlerinin +/-3 aralığında olmasını önermektedir. Aynı zamanda, basıklığın referans değerleri konusunda araştırmacılar arasında fikir ayrılıkları olsa da, basıklık değerinin 8'den yüksek olmasının problem olarak tanımlandığını belirtmiştir. Bu çalışmanın analiz sonuçları incelendiğinde, yalnızca, kurbanın duygusuna yapılan yüklemelerin basıklık (15.08) ve çarpıklık (-3.47) değerlerinin kabul gören değer aralıklarının dışında olduğu görülmüş ve bu değişken analizlere dahil edilmemiştir. Ahlaki olmayan hareketi kendilerinin yaptığını düşündükleri koşulda (self as victimizer) çocukların kendi duygularına yaptıkları yüklemelerin basıklık (6.39) ve çarpıklık (-2.71) değerlerinin kabul edilir düzeyde olsa da sınıra yakın olduğu dikkat çekmektedir. Diğer tüm değişkenlerin basıklık ve çarpıklık değerleri kabul edilir düzeydedir.

4.2. Değişkenler Arası Korelasyon Katsayıları

Araştırma kapsamında ele alınan değişkenlerin birbirleri ile olan ilişkileri hakkında bilgi edinmek amacıyla, araştırmada yer alan tüm değişkenlerin birbiri ile olan korelasyonları incelenmiştir. Bütün değişkenler arasındaki ilişkilere ait korelasyon katsayıları Tablo 4.2.'de ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Yürütülen korelasyon analizinin sonuçlarına göre, yaş ve paylaşma davranışı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır ($r = .46$, $p < .01$). Yaş ve olumlu sosyal davranış arasındaki

ilişki incelendiğinde; yaş ve anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki varken ($r = .24, p < .01$), yaş ve öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır ($r = -.18, p < .01$). Diğer bir deyişle, çocukların yaşı ile birlikte paylaştıkları çıkartma sayısı ve anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri artarken, öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri azalmaktadır. Ayrıca, yaş ile reaktif saldırganlık ve proaktif saldırganlık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Çocuğun yaşı ile ahlaki muhakeme becerisi arasında yürütülen korelasyon analizinin sonuçlarına göre, yaş ile davranış muhakemesi ($r = .38$), zorbanın duygusuna yapılan ahlaki muhakeme ($r = .28$) ve zorba olan kendisi olduğunda (self as victimizer) kendi duygusuna yaptığı ahlaki muhakeme ($r = .54$) arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Bu bulgular çocukların yaşı ile birlikte ahlaki muhakeme becerilerinin de arttığını göstermektedir. Yaş ve ahlaki duygu arasında yürütülen korelasyon analizinin sonuçlarına göre ise, yalnızca yaş ve zorba olan kendisi olduğunda kendi duygusuna yaptığı yükleme arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r = .31, p < .01$). Öte yandan, çocuğun yaşı ile zorbanın ve kurbanın duygusuna yapılan duygu yükleme becerisi arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Ebeveyn uygulamalarına ilişkin korelasyon analizinin sonuçlarına göre, çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır ($r = -.33, p < .01$). Benzer şekilde anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı arasında da negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır ($r = -.27, p < .01$). Diğer taraftan, ebeveyn düşmanlığında anne ve çocuk bildirimleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki varken ($r = .17$), ebeveyn duyarlılığında anne ve çocuk bildirimleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur ($r = .01, p > .05$).

Çocukların paylaşma davranışları ve olumlu sosyal davranış eğilimleri ile ebeveynlik uygulamaları arasındaki korelatif ilişkiler incelendiğinde, hem paylaşma davranışının hem de anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışın çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ile negatif yönde anlamlı bir ilişkiye (sırasıyla korelasyon katsayıları; $r = -.15, r = -.25$) sahip olduğu görülmüştür. Paylaşma davranışı ayrıca çocuk bildirimine dayalı ebeveyn duyarlılığı ile pozitif yönde anlamlı bir ilişkiye ($r = .14, p < .01$) sahiptir. Öte yandan, çocukların paylaşma davranışı ile anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Fakat, çocukların anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri, anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ile negatif ($r = -.25$), anne bildirimine dayalı ebeveyn duyarlılığı ile ise pozitif ($r = .23$) yönde anlamlı bir ilişki göstermiştir.

Çocukların paylaşma davranışları ile ahlaki muhakeme becerileri arasındaki ilişki incelendiğinde, çocukların paylaşma davranışının hem davranış muhakeme becerisi ile ($r = .29$)

hem de zorba olan kendisi olduğunda (self as victimizer) kendi duygusuna yaptığı ahlaki muhakeme becerisi ile ($r = .33$) pozitif yönde anlamlı bir ilişki içerisinde olduğu görülmüştür. Diğer taraftan, anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış ile de zorba olan kendisi olduğunda (self as victimizer) kendi duygusuna yaptığı ahlaki muhakeme becerisi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki görülmüştür ($r = .19, p < .01$).

Son olarak, çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri ile paylaşma davranışları ve olumlu sosyal davranış eğilimleri arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Çocukların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri ile hem reaktif saldırganlık ($r = -.53$) hem de proaktif saldırganlık ($r = -.55$) eğilimleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki varken, anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri ile yalnızca reaktif saldırganlık ($r = -.17$) eğilimleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Diğer taraftan, çocukların paylaşma davranışı ne saldırganlık eğilimleri ile ne de olumlu sosyal davranış eğilimleri ile ilişki bulunmuştur.

4.3. Olumlu Sosyal Davranışa İlişkin Anne ve Öğretmen Bildirimlerinin Karşılaştırılması

Çocukların olumlu sosyal davranışlarına ilişkin anne ve öğretmenden gelen bildirimlerin farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için verilere bağımlı gruplar için t-testi uygulanmıştır. Bulgular, çocukların olumlu sosyal davranışlarına ilişkin anne ve öğretmen bildirimleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir ($t(205) = 2.88, p < .01$). Anneler çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimlerini öğretmenlere kıyasla daha yüksek olarak değerlendirmişlerdir (Tablo 4.3.).

Tablo 4.3. Anne-Çocuk ve Öğretmen-Anne Bildirimlerine Ait Ortalama, Standart Sapma ve t Değerleri

	Anne Bildirimi (N=206)		Öğretmen Bildirimi (N=206)		t
	Ort.	SS.	Ort.	SS.	
OSD	13.28	1.84	12.71	2.20	2.88**

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

4.4. Çocukların Paylaşma Davranışına İlişkin Bulgular

Diktatör oyunu ile çocukların bu oyunu oynamayan çocuklarla kaç tane çıkartma paylaştığına bakılmıştır. Çocukların bu oyunda paylaşabileceği en fazla çıkartma sayısı 10, en az ise 0'dır. Mevcut örnekleimde çocukların %26'sı ($n = 55$) hiç çıkartma paylaşmazken, %3'ü ($n = 6$) tüm çıkartmalarını çıkartma oyunu oynamayan diğer çocuklara vermiştir. Örneklemin %25'i

(n=51) ise çıkartmalarının yarısını çıkartma oyunu oynamayan çocuklarla paylaşmıştır. Bu çocukların yaş gruplarına bakıldığı zaman, hiç çıkartma paylaşmayan çocukların %56'sının (n=31) 4-5 yaş grubundan, %35'inin (n=19) 6-7 yaş grubundan, %9'unun ise (n=5) 8-9 yaş grubundan olduğu görülmektedir. Tüm çıkartmalarını çıkartma oyunu oynamayan çocuklara veren çocukların %17'si (n=1) 4-5 yaş grubundan, %43'ü (n=2) 6-7 yaş grubundan, %50'si ise (n=3) 8-9 yaş grubundandır. Çocukların yaşına ve paylaştığı çıkartma sayısına ilişkin detaylı bilgiler Tablo 4.4.'te sunulmuştur.

Tablo 4.4. Yaşa Bağlı Olarak Paylaşılan Çıkartma Sayısı

Paylaşılan çıkartma sayısı	4-5 yaş	6-7 yaş	8-9 yaş	Toplam
0	%56 (31)	%35 (19)	%9 (5)	%26 (55)
1	%25 (1)	%75 (3)	%0 (0)	%2 (4)
2	%38 (3)	%62 (5)	%0 (0)	%4 (8)
3	%11 (2)	%42 (8)	%47 (9)	%9 (19)
4	%24 (11)	%43 (20)	%33 (15)	%22 (46)
5	%12 (6)	%47 (24)	%41 (21)	%25 (51)
6	%11 (1)	%22 (2)	%77 (6)	%4 (9)
7	%33 (2)	%17 (1)	%50 (3)	%3 (6)
8	%0 (0)	%0 (0)	%100 (1)	%1 (1)
9	%0 (0)	%0 (0)	%100 (1)	%1 (1)
10	%17 (1)	%43 (2)	%50 (3)	%3 (6)

4.5. Çocukların Ahlaki Muhakeme Becerilerine İlişkin Bulgular

Bu çalışmada çocukların ahlaki muhakeme becerileri; hak ve adalet temelli muhakeme, empatik muhakeme, norm ve kural temelli muhakeme, sosyal onay odaklı muhakeme, hedonistik muhakeme, cezadan kaçınma odaklı muhakeme ve diğer muhakemeler (hiçbir kategoriye dahil edilemeyen muhakemeler) olmak üzere 7 kategoride sınıflandırılmıştır. Bu bölümde 4-5, 6-7 ve 8-9 yaş gruplarındaki çocukların yaptıkları ahlaki muhakemelerin sözü edilen kategoriler içerisindeki dağılımı özetlenmiştir. Dağılımların grafik ile gösterimi EK 9'da yer almaktadır.

4.5.1. Başka bir çocuğun çikolatasını alma

Araştırmaya katılan çocukların tamamı (n=206), başka bir çocuğun çikolatasını alma senaryosunda ahlaki kural ihlali yapan çocuğun davranışının yanlış olduğunu belirtmiştir. Bu davranışın neden yanlış olduğu konusunda yapılan muhakemelerde; çocukların %2'sinin (n=3) hak ve adalet temelli muhakeme, %3'ünün (n=6) empatik muhakeme, %87'sinin (n=180) norm ve kural temelli muhakeme, %1'inin (n=2) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %7'sinin (n=15) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptıkları görülmüştür. Çocuklardan bu davranışı yapan çocuğun duygusuna yönelik muhakeme yapmaları istendiğinde; çocukların %10'unun (n=21) empatik muhakeme, %53'ünün (n=110) norm ve kural temelli muhakeme, %3'ünün (n=7) sosyal onay odaklı muhakeme, %22'sinin (n=46) hedonistik muhakeme, %2'sinin (n=3) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %9'unun (n=19) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptıkları görülmüştür. Son olarak, çocukların ahlaki olmayan hareketi eğer kendileri yapsaydı, bu durumda hissedecekleri duyguya ilişkin yaptıkları muhakemeler incelendiğinde; çocukların %4'ünün (n=8) hak ve adalet temelli muhakeme, %11'inin (n=23) empatik muhakeme, %62'sinin (n=127) norm ve kural temelli muhakeme, %4'ünün (n=8) sosyal onay odaklı muhakeme, %6'sının (n=13) hedonistik muhakeme, %3'ünün (n=7) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %9'unun (n=18) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptığı görülmüştür.

4.5.2. Bir çocuğu salıncaktan ittirip onun yerine binme

Mevcut çalışmada, çocukların %99.5'i (n=205) bir çocuğu salıncaktan ittirip onun yerine binme senaryosundaki kural ihlali yapan çocuğun davranışının yanlış olduğunu söylerken, %0.5'i (n=1) doğru olduğunu söylemiştir. Ahlaki kural ihlali içeren davranışın neden yanlış ya da neden doğru olduğu konusunda yapılan muhakemelerde; çocukların %5'inin (n=11) hak ve adalet temelli muhakeme, %50'sinin (n=102) empatik muhakeme, %28'inin (n=58) norm ve kural temelli muhakeme, %0.05'inin (n=1) sosyal onay odaklı muhakeme, %0.05'inin (n=1) hedonistik muhakeme, %2'sinin (n=3) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %14'ünün (n=30) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptıkları görülmüştür. Çocuklardan bu davranışı yapan çocuğun duygusuna yönelik muhakeme yapmaları istendiğinde; çocukların %2'sinin (n=5) hak ve adalet temelli muhakeme, %26'sının (n=54) empatik muhakeme, %30'unun (n=61) norm ve kural temelli muhakeme, %4'ünün (n=8) sosyal onay odaklı muhakeme, %22'sinin (n=45) hedonistik muhakeme, %2'sinin (n=5) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %14'ünün (n=28) ise diğer kategorisinde muhakeme yaptığı görülmüştür. Son olarak, çocukların ahlaki olmayan hareketi eğer kendileri yapsaydı, bu durumda hissedecekleri

duyguya ilişkin yaptıkları muhakemeler incelendiğinde; çocukların %7'sinin (n=14) hak ve adalet temelli muhakeme, %37'sinin (n=76) empatik muhakeme, %33'ünün (n=67) norm ve kural temelli muhakeme, %4'ünün (n=8) sosyal onay odaklı muhakeme, %6'sının (n=12) hedonistik muhakeme, %43'ünün (n=7) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %11'inin (n=22) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptığı görülmüştür.

4.5.3. Paylaşmama

Arkadaşı ile şekerini paylaşmama senaryosunda, çocukların %98'i (n=202) şeker paylaşmayan çocuğun davranışını yanlış olarak değerlendirirken, %1.5'i (n=3) doğru değerlendirmiştir. %0.5'i (n=1) ise bilmiyorum demiştir. Bu davranışın neden yanlış ya da neden doğru olduğu hakkında yapılan muhakemelerde; çocukların %14'ünün (n=29) hak ve adalet temelli muhakeme, %24'ünün (n=49) empatik muhakeme, %40'ının (n=82) norm ve kural temelli muhakeme, %2'sinin (n=4) sosyal onay odaklı muhakeme, %3'ünün (n=6) hedonistik muhakeme, %3'ünün (n=7) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %14'ünün (n=29) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptıkları görülmüştür. Çocuklardan bu davranışı yapan çocuğun duygusuna yönelik muhakeme yapmaları istendiğinde; çocukların %3'ünün (n=7) hak ve adalet temelli muhakeme, %21'inin (n=43) empatik muhakeme, %36'sının (n=75) norm ve kural temelli muhakeme, %4'ünün (n=9) sosyal onay odaklı muhakeme, %17'sinin (n=35) hedonistik muhakeme, %5'inin (n=11) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %12'sinin (n=25) ise diğer kategorisinde muhakeme yaptığı görülmüştür. Son olarak, çocukların ahlaki olmayan hareketi eğer kendileri yapsaydı, bu durumda hissedecekleri duyguya ilişkin yaptıkları muhakemeler incelendiğinde; çocukların %4'ünün (n=8) hak ve adalet temelli muhakeme, %28'inin (n=57) empatik muhakeme, %35'inin (n=72) norm ve kural temelli muhakeme, %7'sinin (n=14) sosyal onay odaklı muhakeme, %5'inin (n=11) hedonistik muhakeme, %4'ünün (n=8) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %17'sinin (n=34) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptığı görülmüştür.

4.5.4. Akran reddi

Bu araştırmaya katılan çocukların tamamı (n=206), arkadaşını oyuna almama senaryosundaki ahlaki kural ihlali yapan çocuğun davranışını yanlış olarak değerlendirmiştir. Bu davranışın neden yanlış ya da neden doğru olduğu hakkında yapılan muhakemelerde; çocukların %7'sinin (n=15) hak ve adalet temelli muhakeme, %30'unun (n=62) empatik muhakeme, %28'inin (n=57) norm ve kural temelli muhakeme, %2'sinin (n=4) sosyal onay odaklı muhakeme, %6'sının (n=12) hedonistik muhakeme, %3'ünün (n=7) cezadan kaçma yönelimli

muhakeme ve %24'ünün (n=49) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptıkları görülmüştür. Çocuklardan bu davranışı yapan çocuğun duygusuna yönelik muhakeme yapmaları istendiğinde; çocukların %2'sinin (n=3) hak ve adalet temelli muhakeme, %19'unun (n=39) empatik muhakeme, %32'sinin (n=65) norm ve kural temelli muhakeme, %2'sinin (n=5) sosyal onay odaklı muhakeme, %26'sının (n=54) hedonistik muhakeme, %6'sının (n=13) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %13'ünün (n=27) ise diğer kategorisinde muhakeme yaptığı görülmüştür. Son olarak, çocukların ahlaki olmayan hareketi eğer kendileri yapsaydı, bu durumda hissedecekleri duyguya ilişkin yaptıkları muhakemeler incelendiğinde; çocukların %3'ünün (n=6) hak ve adalet temelli muhakeme, %30'unun (n=61) empatik muhakeme, %26'sının (n=54) norm ve kural temelli muhakeme, %6'sının (n=12) sosyal onay odaklı muhakeme, %9'unun (n=18) hedonistik muhakeme, %6'sının (n=13) cezadan kaçma yönelimli muhakeme ve %20'sinin (n=42) diğer kategorisine girecek şekilde muhakeme yaptığı görülmüştür. Yaşa bağlı olarak çocuklar tarafından yapılan muhakeme Tablo 4.5. ile detaylı olarak sunulmuştur.

4.6. Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yüklemede “Ben ve Diğeri” Karşılaştırması

Ahlaki duygu yükleme üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla **mutlu-haksız olgusu** (*happy-victimizer phenomenon*) test edilmiştir (örn; Krettenauer, Malti & Sokol, 2008; Keller, vd., 2003; Gummerum, vd., 2010). Çocukların diğeri ve kendisi üzerinden yaptıkları duygu yüklemelerin farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için verilere bağımlı gruplar için t-testi uygulanmıştır. Bu testin sonucuna göre, çocukların diğeri ve kendisi üzerinden yaptığı duygu yüklemeler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur ($t(205)=-7,49$, $p<.001$). Bulgular, çocukların kendi duygularına (sen nasıl hissederdin?) yaptığı yüklemelerin ($Ort.=3.61$) diğerinin duygusuna yaptığı yüklemelere ($Ort.=2.99$) oranla daha olumsuz olduğunu göstermektedir. Ahlaki muhakeme konusunda benzer farklılaşmanın olup olmadığını test etmek için yürütülen ikinci bağımlı gruplar için t-testi analizinin sonucuna göre de, çocukların kendisi ve diğeri üzerinden yaptığı duygu yüklemelere ilişkin muhakemeleri arasında da istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur ($t(205)=-6,28$, $p<.001$). Çocukların kendileri üzerinden yaptıkları muhakemeler ($Ort.=4.23$) diğeri üzerinden yaptıkları muhakemelere ($Ort.=3.33$) kıyasla daha gelişmiştir (Tablo 4.6.). Çocukların kendisi ile ilgili duygu yükleme ve muhakeme becerilerinin daha gelişmiş olması mutlu-haksız olgusuna dikkat çekmiştir. Söz konusu bulgulardan hareketle, çocukların kendileri üzerinden yaptıkları muhakemelerin gerçek muhakeme becerilerini daha iyi temsil ettiği düşünüldüğünden bu çalışmanın analizlerinde diğerine (zorba çocuğa) yönelik duygu yükleme ve muhakeme puanları kullanılmamıştır.

Tablo 4.5. Yaşa Bağlı Olarak Çocuklar Tarafından Yapılan Ahlaki Muhakeme Oranları

Öykü	Muhakeme	4-5 yaş			6-7 yaş			8-9 yaş			Toplam		
		2. soru	4. soru	7. soru	2. soru	4. soru	7. soru	2. soru	4. soru	7. soru	2. soru	4. soru	7. soru
1. öykü (çikolata çalma)	Hak ve adalet temelli muhakeme	%0 (0)	%0 (0)	%3 (2)	%2 (2)	%0 (0)	%1 (1)	%2 (1)	%0 (0)	%8 (5)	%2 (3)	%0 (0)	%4 (8)
	Empatik muhakeme	%2 (1)	%2 (1)	%5 (3)	%0 (0)	%8 (7)	%8 (7)	%8 (5)	%20 (13)	%20 (13)	%3 (6)	%10 (21)	%11 (23)
	Norm ve kural temelli muhakeme	%79 (46)	%50 (29)	%55 (32)	%92 (77)	%62 (52)	%72 (60)	%89 (57)	%45 (29)	%55 (35)	%87 (180)	%53 (110)	%62 (127)
	Sosyal onay odaklı muhakeme	%0 (0)	%0 (0)	%0 (0)	%0 (0)	%6 (5)	%6 (5)	%0 (0)	%3 (2)	%5 (3)	%0 (0)	%3 (7)	%4 (8)
	Hedonistik muhakeme	%0 (0)	%31 (18)	%12 (7)	%0 (0)	%12 (10)	%5 (4)	%0 (0)	%28 (18)	%3 (2)	%0 (0)	%22 (46)	%6 (13)
	Cezadan kaçınma	%3 (2)	%2 (1)	%2 (1)	%0 (0)	%1 (1)	%1 (1)	%0 (0)	%2 (1)	%8 (5)	%1 (2)	%2 (3)	%3 (7)
	Diğer	%16 (9)	%15 (9)	%23 (13)	%6 (5)	%11 (9)	%5 (4)	%2 (1)	%2 (1)	%2 (1)	%7 (15)	%9 (19)	%9 (18)
2. öykü (salıncaktan itirme)	Hak ve adalet temelli muhakeme	%5 (3)	%0 (0)	%3 (2)	%2 (2)	%4 (3)	%6 (5)	%9 (6)	%3 (2)	%11 (7)	%5 (11)	%2 (5)	%7 (14)
	Empatik muhakeme	%40 (23)	%14 (8)	%19 (11)	%57 (48)	%27 (23)	%30 (25)	%48 (31)	%36 (23)	%63 (40)	%50 (102)	%26 (54)	%37 (76)
	Norm ve kural temelli muhakeme	%22 (13)	%33 (19)	%33 (19)	%27 (23)	%37 (31)	%44 (37)	%34 (22)	%17 (11)	%17 (11)	%28 (58)	%30 (61)	%33 (67)
	Sosyal onay odaklı muhakeme	%0 (0)	%2 (1)	%5 (3)	%1 (1)	%4 (3)	%4 (3)	%0 (0)	%6 (4)	%3 (2)	%0.05 (1)	%4 (8)	%4 (8)
	Hedonistik muhakeme	%2 (1)	%29 (17)	%12 (7)	%0 (0)	%11 (9)	%5 (4)	%0 (0)	%30 (19)	%2 (1)	%0.05 (1)	%22 (45)	%6 (12)
	Cezadan kaçınma	%2 (1)	%2 (1)	%3 (2)	%1 (1)	%2 (2)	%4 (3)	%2 (1)	%3 (2)	%3 (2)	%2 (3)	%2 (5)	%3 (7)
	Diğer	%29 (17)	%20 (12)	%24 (14)	%11 (9)	%16 (13)	%8 (7)	%6 (4)	%5 (3)	%2 (1)	%14 (30)	%14 (28)	%11 (22)

2. soru: Peki bu davranış neden doğru/yanlış?

4. soru: Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) neden böyle hissetmiş olabilir?

7. soru: Peki neden kötü/iyi hissederdin?

Tablo 4.5. Devamı

Öykü	Muhakeme	4-5 yaş			6-7 yaş			8-9 yaş			Toplam		
		2. soru	4. soru	7. soru	2. soru	4. soru	7. soru	2. soru	4. soru	7. soru	2. soru	4. soru	7. soru
3. öykü (paylaşmama)	Hak ve adalet temelli muhakeme	%9 (5)	%2 (1)	%2 (1)	%10 (8)	%4 (3)	%5 (4)	%25 (16)	%5 (3)	%5 (3)	%14 (29)	%3 (7)	%4 (8)
	Empatik muhakeme	%14 (8)	%10 (6)	%12 (7)	%30 (25)	%17 (14)	%27 (23)	%25 (16)	%36 (23)	%42 (27)	%24 (49)	%21 (43)	%28 (57)
	Norm ve kural temelli muhakeme	%43 (25)	%38 (22)	%40 (23)	%39 (33)	%48 (40)	%36 (30)	%38 (24)	%20 (13)	%30 (19)	%40 (82)	%36 (75)	%35 (72)
	Sosyal onay odaklı muhakeme	%3 (2)	%2 (1)	%2 (1)	%1 (1)	%2 (2)	%6 (5)	%2 (1)	%9 (6)	%13 (8)	%2 (4)	%4 (9)	%7 (14)
	Hedonistik muhakeme	%2 (1)	%22 (13)	%12 (7)	%1 (1)	%13 (11)	%4 (3)	%6 (4)	%17 (11)	%2 (1)	%3 (6)	%17 (35)	%5 (11)
	Cezadan kaçınma	%0 (0)	%3 (2)	%3 (2)	%7 (6)	%5 (4)	%5 (4)	%2 (1)	%8 (5)	%3 (2)	%3 (7)	%5 (11)	%4 (8)
	Diğer	%29 (17)	%21 (12)	%29 (17)	%12 (10)	%12 (10)	%18 (15)	%3 (2)	%5 (3)	%3 (2)	%14 (29)	%12 (25)	%17 (34)
4. öykü (akran reddi)	Hak ve adalet temelli muhakeme	%2 (1)	%0 (0)	%0 (0)	%4 (3)	%1 (1)	%4 (3)	%17 (11)	%3 (2)	%5 (3)	%7 (15)	%2 (3)	%3 (6)
	Empatik muhakeme	%22 (13)	%10 (6)	%12 (7)	%35 (29)	%19 (16)	%24 (20)	%31 (20)	%27 (17)	%53 (34)	%30 (62)	%19 (39)	%30 (61)
	Norm ve kural temelli muhakeme	%40 (23)	%45 (26)	%33 (19)	%23 (19)	%36 (30)	%31 (26)	%23 (15)	%14 (9)	%14 (9)	%28 (57)	%32 (65)	%26 (54)
	Sosyal onay odaklı muhakeme	%2 (1)	%2 (1)	%5 (3)	%1 (1)	%2 (2)	%5 (4)	%3 (2)	%3 (2)	%8 (5)	%2 (4)	%2 (5)	%6 (12)
	Hedonistik muhakeme	%3 (2)	%19 (11)	%19 (11)	%5 (4)	%21 (18)	%5 (4)	%9 (6)	%39 (25)	%5 (3)	%6 (12)	%26 (54)	%9 (18)
	Cezadan kaçınma	%2 (1)	%3 (2)	%2 (1)	%2 (2)	%5 (4)	%7 (6)	%6 (4)	%11 (7)	%9 (6)	%3 (7)	%6 (13)	%6 (13)
	Diğer	%29 (17)	%21 (12)	%29 (17)	%31 (26)	%16 (13)	%25 (21)	%9 (6)	%3 (2)	%6 (4)	%24 (49)	%13 (27)	%20 (42)
N											%100 (206)	%100 (206)	%100 (206)

2. soru: Peki bu davranış neden doğru/yanlış?

4. soru: Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) neden böyle hissetmiş olabilir?

7. soru: Peki neden kötü/iyi hissederdin?

Tablo 4.6. Çocukların Kendileri ve Diğer Çocuk Üzerinden Yaptıkları Duygu Yükleme ve Muhakemeye İlişkin Ortalama, Standart Sapma ve t Değerleri

	Diğeri (N=206)		Kendisi (N=206)		t
	Ort.	SS.	Ort.	SS.	
Duygu yükleme	2.99	1.48	3.61	.99	-7.49***
Muhakeme	3.33	2.20	4.23	2.27	-6.28***

*p<.05, **p<.01, ***p<.001

4.7. Çocukların Ahlaki Duygu Yüklemelerinde ‘Mutlu-Haksız’ Olgusuna İlişkin Bulgular

Bu bölümde çocukların yaş gruplarına göre, ahlaki duygu yüklemelerindeki ‘mutlu-haksız olgusu’na ilişkin dağılımlara yer verilmiştir (Tablo 4.7.- Tablo 4.8.). Çocukların zorbaya ve zorba olarak kendilerini düşündüklerinde kendi duygularına yaptıkları yüklemeler ile ilgili detaylı bilgiler EK 10’da sunulmuştur. Literatürde çocuklarla yürütülmüş çalışmaların bazılarında mutlu-haksız olgusu sadece ahlaki kural ihlali yapan çocuğun ne hissettiği sorularak çalışılırken (örn. Lourenço, 1997), bazılarında ise tıpkı bu çalışmada olduğu gibi hem ahlaki kural ihlali yapan çocuğun ne hissettiği hem de ahlaki kural ihlalini yapan çocuğun kendileri olduklarını düşündüklerinde (self as victimizer) kendilerinin ne hissedeceği sorularak çalışılmıştır (örn. Gummerum, Hanoch & Keller, 2010). Tablo 4.7.’de dört öykü için ahlaki kural ihlalini yapan çocuğun duygusuna ve ahlaki kural ihlalini yapan kişinin kendileri olduklarını düşündüklerinde kendi duygularına olumlu yükleme yapan çocukların yaş gruplarına göre dağılımları detaylı olarak gösterilmiştir. Tablo 4.8.’de ise, kural ihlali yapan çocuğun duygusuna olumlu yükleme yaparken, kural ihlali yapan kişinin kendileri olduklarını düşündüklerinde kendi duygularına olumsuz yükleme yapan çocukların oranları detaylı olarak gösterilmiştir.

Tablo 4.7. Yaşa Bağlı Olarak Çocuklar Tarafından Yapılan ‘Mutlu haksız-olgusu’ Oranları

	1. öykü		2. öykü		3. öykü		4. öykü	
	Zorbaya olumlu	Kendine olumlu	Zorbaya olumlu	Kendine olumlu	Zorbaya olumlu	Kendine olumlu	Zorbaya olumlu	Kendine olumlu
4-5 yaş (N=58)	%33 (19)	%14 (8)	%31 (18)	%21 (12)	%16 (9)	%10 (6)	%28 (16)	%21 (12)
6-7 yaş (N=84)	%11 (9)	%6 (5)	%13 (11)	%5 (4)	%10 (8)	%1 (1)	%15 (13)	%2 (2)
8-9 yaş (N=64)	%28 (18)	%3 (2)	%33 (21)	%2 (1)	%13 (8)	%2 (1)	%31 (20)	%2 (1)
Toplam	%22 (46)	%7 (15)	%24 (50)	%8 (17)	%12 (25)	%4 (8)	%24 (49)	%7 (15)

Tablo 4.8. Yaşa Bağlı Olarak Kendine Olumsuz Zorba Çocuğa Olumlu Duygu Yükleme Yapan Çocukların Oranı

Kendine olumsuz zorbaya olumlu duygu yükleyen çocuk				
	1.öykü (Çikolata çalma)	2.öykü (Salıncaktan ittirme)	3.öykü (Paylaşmama)	4.öykü (Akran Reddi)
4-5 yaş (N=58)	%19 (11)	%12 (7)	%5 (3)	%9 (5)
6-7 yaş (N=84)	%6 (5)	%8 (7)	%8 (7)	%13 (11)
8-9 yaş (N=64)	%23 (15)	%28 (18)	%13 (8)	%22 (14)
Toplam	(31)	(32)	(18)	(30)

4.8. Yaş ve Cinsiyete Bağlı Olarak Paylaşma Davranışı, Olumlu Sosyal Davranış, Saldırgan Davranış, Ebeveyn Davranışları, Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yükleme

Çocukların paylaşma davranışının, olumlu sosyal ve saldırgan davranışlarının, ebeveynlerinin davranışlarının, ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin cinsiyetlerine ve yaşlarına bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek amacıyla verilere 2 (çocuğun cinsiyeti) x 3 (yaş grubu; 4-5 yaş, 6-7 yaş, 8-9 yaş) faktörlü çok değişkenli varyans analizi (MANOVA) uygulanmıştır. Çok değişkenli varyans analizinin izleyen varyans analizi sonuçları Tablo 4.9.'da sunulmuştur. Ayrıca, değişkenlerin yaş ve cinsiyete bağlı olarak ortalama ve standart sapmaları Tablo 4.10.'da sunulmuştur.

Çok değişkenli varyans analizi sonuçları çocukların paylaşma davranışları, anne ve öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışları ve reaktif saldırganlıkları üzerinde cinsiyet (Wilk's $\lambda = .85$, $F(16,185) = 2.11$, $p \leq .01$, partial $\eta^2 = .15$) temel etkisinin; çocuğun paylaşma davranışı, anne ve öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışı, reaktif ve proaktif saldırganlığı, çocuğun algıladığı annenin düşmanlığı, ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri üzerinde ise yaş grubu (Wilk's $\lambda = .51$, $F(32,370) = 4.59$, $p < .001$, partial $\eta^2 = .28$) temel etkisinin anlamlı olduğunu, ancak cinsiyet ve yaş grubu ortak etkisinin anlamlı olmadığını göstermiştir.

Bu çalışmada çocukların olumlu sosyal davranışları kendileri ile oynanan paylaşma oyunu ve anne ve öğretmen bildirimleriyle ölçülmüştür. Bulgular, çocukların paylaşma davranışının cinsiyete bağlı olarak farklılaştığını göstermiştir ($F(1,200) = 5.65$, $p < .05$, $\eta^2 = .03$). Erkek çocukların paylaşma davranışı ($Ort. = 3.77$; $SS = 2.64$) kız çocuklarından ($Ort. = 3.01$; $SS =$

2.33) daha yüksektir. Anne ve öğretmen bildirimlerine dayalı sonuçlara bakıldığında; anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışın cinsiyete bağlı olarak farklılaştığı görülmüştür ($F(1,200) = 4.53, p < .05, \eta^2 = .02$). Kız çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimleri ($Ort. = 13.53; SS = 1.56$) erkek çocuklarından ($Ort. = 12.96; SS = 2.10$) daha yüksektir. Benzer şekilde, kız ve erkek çocukların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışları arasında da anlamlı bir fark bulunmuştur ($F(1,200) = 6.72, p < .01, \eta^2 = .03$). Kızların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri de ($Ort. = 13.04; SS = 2.11$) erkeklerin olumlu sosyal davranış eğilimlerinden ($Ort. = 12.30; SS = 2.24$) daha yüksektir.

Varyans analizi sonuçlarına göre, reaktif saldırganlık konusunda cinsiyete bağlı farklar vardır ($F(1,200) = 13.19, p < .001, \eta^2 = .06$). Erkek çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerinin ($Ort. = 7.87; SS = 3.77$) kızlardan ($Ort. = 6.24; SS = 2.82$) daha yüksek olduğu bulunmuştur. Proaktif saldırganlık eğiliminde ise cinsiyetler arası bir fark yoktur.

Yürütülen varyans analizi sonucunda çocukların yaşının, paylaşma davranışı ($F(2,200) = 19.91, p < .001, \eta^2 = .17$), anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış ($F(2,200) = 5.24, p < .01, \eta^2 = .05$) ve öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış ($F(2,200) = 4.29, p < .01, \eta^2 = .04$) düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Hangi gruplar arasında fark olduğunu görmek amacıyla grup ortalamaları Bonferroni testi ile karşılaştırılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre; 6-7 yaş grubu ($Ort. = 3.29; SS = 2.27$) çocuklarının paylaşma davranışı, 4-5 yaş grubu ($Ort. = 2.02; SS = 2.50$) çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunmuştur (Ortalamalar arası fark = 1.27, $p < .05$). Ayrıca, 8-9 yaş grubu çocuklarının paylaşma davranışı ($Ort. = 4.63; SS = 2.13$) hem 4-5 yaş grubu ($Ort. = 2.02; SS = 2.50$) hem 6-7 yaş grubu ($Ort. = 3.29; SS = 2.27$) çocuklarının paylaşma davranışından daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, ortalamalar arası fark = 2.61, $p < .01$ ve 1.34, $p < .01$). Anne bildirimine dayalı olan farklılıkların hangi gruplar arasında olduğu incelendiğinde; 8-9 yaş grubu ($Ort. = 13.84; SS = 1.29$) çocuklarının anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimlerinin 4-5 yaş grubu ($Ort. = 12.84; SS = 1.76$) çocuklarından daha yüksek olduğu görülmüştür (Ortalamalar arası fark = 1.00, $p < .01$). Son olarak çocukların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimi bulgularında ise; 4-5 yaş grubu ($Ort. = 12.97; SS = 2.40$) ve 6-7 yaş grubu ($Ort. = 13.05; SS = 2.11$) çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimleri, 8-9 yaş grubu ($Ort. = 12.04; SS = 1.99$) çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimlerinden daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, ortalamalar arası fark = .93, $p < .01$ ve 1.01, $p < .01$).

Varyans analizi sonuçları çocukların yaşının, reaktif saldırganlık ($F(2,200) = 3.19, p < .05, \eta^2 = .03$) ve proaktif saldırganlık ($F(2,200) = 4.40, p < .01, \eta^2 = .04$) düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Bonferroni testinin sonuçlarına göre, 8-9 yaş grubu çocuklarının hem reaktif ($Ort. = 7.77; SS = 3.49$) hem de proaktif ($Ort. = 5.77; SS = 3.25$) saldırganlık eğilimleri, 6-7 yaş grubu (sırasıyla, $Ort. = 6.44; SS = 2.93$; $Ort. = 4.38; SS = 2.18$) çocuklarından daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, ortalamalar arası fark = 1.33, $p < .01$ ve 1.38, $p < .01$).

Ebeveyn davranışları konusunda yaş grupları arasındaki farklılaşmaları görmek için yürütülen varyans analizi sonucunda, sadece çocuğun bildirdiği annenin düşmanlığı ($F(2,200) = 8.15, p<.001, \eta^2=.08$) alt boyutunda gruplar arasında anlamlı farklılaşmaların olduğu görülmüştür. 4-5 yaş grubu ($Ort.=9.98; SS=4.38$) çocuklarının bildirdiği annenin düşmanlığı, 8-9 yaş grubu ($Ort.=7.67; SS=2.22$) çocuklarının bildirdiği annenin düşmanlığından daha yüksek bulunmuştur (Ortalamalar arası fark = 2.31, $p<.01$). Ayrıca, 6-7 yaş grubu ($Ort.=9.71; SS=3.47$) çocukları da 8-9 yaş grubu ($Ort.=7.67; SS=2.22$) çocuklarına kıyasla daha yüksek anne düşmanlığı belirtmişlerdir (Ortalamalar arası fark = 2.04, $p<.01$).

Varyans analizi sonucunda çocukların yaşının, çocukların ahlaki olmayan davranışa yönelik yaptıkları ahlaki muhakeme ($F(2,200) = 9.89, p<.001, \eta^2=.09$), ahlaki olmayan hareketi yapan zorba çocuğun duygusuna yaptıkları muhakeme ($F(2,200) = 6.20, p<.001, \eta^2=.06$) ve ahlaki olmayan hareketi kendileri yapsaydı bu durumda kendilerinin duygularına yaptıkları muhakeme ($F(2,200) = 27.17, p<.001, \eta^2=.21$) düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Ahlaki muhakeme açısından gruplar arası farklılaşmalar incelendiğinde; 6-7 yaş grubu ($Ort.=4.63; SS=1.66$) ve 8-9 yaş grubu ($Ort.=5.20; SS=1.63$) çocuklarının ahlaki olmayan davranışa yönelik yaptıkları ahlaki muhakeme düzeyleri 4-5 yaş grubu ($Ort.=3.76; SS=2.07$) çocuklarının muhakeme düzeylerinden daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, ortalamalar arası fark = .87, $p<.01$ ve 1.44, $p<.01$). Ahlaki kural ihlali yapan zorba çocuğun duygusuna yapılan ahlaki muhakemelerde de benzer şekilde 6-7 yaş grubu ($Ort.=3.56; SS=1.85$) ve 8-9 yaş grubu ($Ort.=3.78; SS=2.48$) çocuklarının ahlaki muhakeme düzeylerinin 4-5 yaş grubu ($Ort.=2.49; SS=2.15$) çocuklarının muhakeme düzeylerinden daha yüksek olduğu görülmüştür (sırasıyla, ortalamalar arası fark = 1.07, $p<.01$ ve 1.29, $p<.01$). Son olarak ahlaki olmayan hareketi kendileri yapsaydı bu durumda kendilerinin duygularına yaptıkları muhakemelerde ise, 6-7 yaş grubu ($Ort.=4.13; SS=1.91$) çocuklarının ahlaki muhakeme düzeyleri 4-5 yaş grubu ($Ort.=2.86; SS=2.20$) çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunurken; 8-9 yaş grubu ($Ort.=5.60; SS=1.97$) çocuklarının ahlaki muhakeme düzeyleri de hem 4-5 yaş ($Ort.=2.86; SS=2.20$) hem de 6-7 yaş grubu ($Ort.=4.13; SS=1.91$) çocuklarının muhakeme düzeylerinden daha yüksek bulunmuştur (sırasıyla, ortalamalar arası fark = 1.27, $p<.01$, 2.74, $p<.01$ ve 1.47, $p<.01$).

Son olarak, varyans analizi sonucunda çocukların yaşının, ahlaki kural ihlali yapan zorba çocuğun duygusuna yaptıkları duygu yükleme ($F(2,200) = 6.86, p<.001, \eta^2=.06$) ve ahlaki kural ihlali yapan zorba çocuğun kendileri olduklarını düşündüklerinde kendi duygularına yaptıkları duygu yükleme ($F(2,200) = 9.59, p<.001, \eta^2=.09$) düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Ahlaki duygu yüklemede hangi gruplar arasında farklılaşma olduğunu gösteren Bonferroni testinin sonuçları incelendiğinde; zorbanın duygusuna yaptıkları duygu yüklemede 6-7 yaş grubu ($Ort.=3.45; SS=1.10$) çocuklarının hem 4-5 yaş ($Ort.=2.61; SS=1.65$) hem de 8-9 yaş ($Ort.=2.72; SS=1.62$) grubu çocuklarına kıyasla daha iyi olduğu görülmektedir (sırasıyla,

ortalamalar arası fark = .83, $p<.01$ ve .73, $p<.01$). Son olarak, kendilerini zorba olarak düşündüklerinde kendi duygularına yaptıkları duygu yükleme konusunda, 6-7 yaş grubu ($Ort.=3.79$; $SS=.62$) ve 8-9 yaş grubu ($Ort.=3.80$; $SS=.69$) çocuklarının yaptığı duygu yükleme 4-5 yaş grubu ($Ort.=3.13$; $SS=1.46$) çocuklarından daha iyidir (sırasıyla, ortalamalar arası fark = .66, $p<.01$ ve .66, $p<.01$).

Tablo 4.9. Cinsiyet ve Yaşın Çocukların Paylaşma, Olumlu Sosyal Davranış, Reaktif Saldırganlık, Proaktif Saldırganlık, Ebeveyn Davranışları, Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yükleme Becerileri Üzerindeki Etkisine İlişkin Varyans Analizi Sonuçları

Varyansın Bağımlı Değişkenler Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Ortalama Kare	F	P	Partial η^2
Cinsiyet						
Paylaşma	29,318	1	29,318	5,65	.018	.027
Anne OSD	14,465	1	14,465	4,53	.035	.022
Öğretmen OSD	30,499	1	30,499	6,72	.010	.033
Reaktif Saldırganlık	139,415	1	139,415	13,19	.000	.062
Proaktif Saldırganlık	4,994	1	4,994	.63	.430	.003
Düşmanlık (Ç. B.)	1,061	1	1,061	.09	.766	.000
Duyarlık (Ç. B.)	5,170	1	5,170	.78	.378	.004
Düşmanlık (A. B.)	1,298	1	1,298	.14	.705	.001
Duyarlık (A. B.)	6,610	1	6,610	.32	.573	.002
Ahlaki Muh. -Dav.	.996	1	.996	.31	.576	.002
Ahlaki Muh. -Zor. Duy	1,146	1	1,146	.25	.621	.001
Ahlaki Muh.-K. Duy	2,203	1	2,203	.54	.464	.003
Ahlaki Duygu- Zorba	.009	1	.009	.00	.947	.000
Ahlaki Duygu- Kurban	.015	1	.015	.04	.840	.000
Ahlaki Duygu- K. Duy	.000	1	.000	.00	.984	.000
Yaş grup						
Paylaşma	206,799	2	103,399	19,91	.000	.166
Anne OSD	33,504	2	16,752	5,24	.006	.050
Öğretmen OSD	38,930	2	19,465	4,39	.015	.041
Reaktif Saldırganlık	67,382	2	33,691	3,19	.043	.031
Proaktif Saldırganlık	70,273	2	35,137	4,40	.013	.042
Düşmanlık (Ç. B.)	194,584	2	97,292	8,15	.000	.075
Duyarlık (Ç. B.)	7,084	2	3,542	.54	.586	.005
Düşmanlık (A. B.)	29,051	2	14,525	1,61	.203	.016
Duyarlık (A. B.)	4,704	2	2,352	.11	.893	.001
Ahlaki Muh. -Dav.	62,764	2	31,382	9,89	.000	.090
Ahlaki Muh. -Zor. Duy	57,874	2	28,937	6,20	.002	.058
Ahlaki Muh.-K. Duy	222,080	2	111,040	27,17	.000	.214
Ahlaki Duygu- Zorba	28,785	2	14,393	6,86	.001	.064
Ahlaki Duygu- Kurban	.914	2	.457	1,24	.290	.012
Ahlaki Duygu- K. Duy	17,567	2	8,783	9,59	.000	.088
CinsiyetX Yaş grup						
Paylaşma	1,673	2	.836	.16	.851	.002
Anne OSD	2,724	2	1,362	.43	.654	.004
Öğretmen OSD	13,080	2	6,540	1,44	.239	.014
Reaktif Saldırganlık	11,726	2	5,863	.56	.575	.006
Proaktif Saldırganlık	6,149	2	3,074	.39	.681	.004
Düşmanlık (Ç. B.)	13,890	2	6,945	.58	.560	.006
Duyarlık (Ç. B.)	13,688	2	6,844	1,03	.357	.010
Düşmanlık (A. B.)	36,183	2	18,092	2,00	.138	.020
Duyarlık (A. B.)	11,323	2	5,662	.27	.761	.003
Ahlaki Muh. -Dav.	3,981	2	1,990	.63	.535	.006
Ahlaki Muh. -Zor. Duy	1,683	2	.842	.18	.835	.002
Ahlaki Muh.-K. Duy	5,916	2	2,958	.72	.486	.007
Ahlaki Duygu- Zorba	.924	2	.462	.22	.802	.002
Ahlaki Duygu- Kurban	.261	2	.131	.36	.701	.004
Ahlaki Duygu- K. Duy	.607	2	.303	.33	.718	.003

OSD: Olumlu Sosyal Davranış, Ç. B.: Çocuk Bildirimi, A. B.: Anne Bildirimi, Ahlaki Muh. Dav.: Ahlaki Muhakeme Davranış, Zor. Duy.: Zorba Duygu, K. Duy.: Zorba Olarak Kendi Duygusu

4.10. Yaş ve Cinsiyete Bağlı Olarak Değişkenlerin Ortalama ve Standart Sapmaları

	4-5 yaş grubu						6-7 yaş grubu						8-9 yaş grubu					
	K			E			T			K			E			T		
	O	SS	O	SS	O	SS	O	SS	O	SS	O	SS	O	SS	O	SS	O	SS
Paylaşma	1.69	2.36	2.42	2.64	2.02	2.50	3.04	2.03	3.61	2.56	3.29	2.27	4.17	2.11	5.17	2.05	4.63	2.13
Anne OSD	13.00	1.57	12.64	1.99	12.84	1.76	13.52	1.82	12.67	2.43	13.15	2.13	14.03	.92	13.62	1.61	13.84	1.29
Öğretmen OSD	13.66	2.10	12.12	2.51	12.97	2.40	13.25	2.06	12.78	2.19	13.05	2.11	12.20	1.98	11.85	2.01	12.04	1.99
Reaktif Saldırganlık	5.94	2.22	7.88	3.98	6.81	3.68	6.00	2.42	7.03	3.45	6.44	2.93	6.94	2.94	8.90	3.82	7.77	3.49
Proaktif Saldırganlık	4.41	2.91	5.23	3.31	4.78	3.10	4.38	2.09	4.39	2.33	4.38	2.18	5.71	3.36	5.83	3.17	5.77	3.25
Düşmanlık (Ç. B.)	10.00	4.23	9.96	4.65	9.98	4.38	9.88	3.35	9.50	3.65	9.71	3.47	7.29	1.86	8.14	2.55	7.67	2.22
Duyarlık (Ç. B.)	21.16	3.19	21.35	3.19	21.24	3.16	21.73	2.25	21.64	20.71	21.69	2.44	22.17	1.84	21.10	2.27	21.69	2.10
Düşmanlık (A. B.)	10.25	2.87	11.50	2.35	10.81	2.70	9.96	3.07	10.13	3.07	10.03	3.05	10.49	3.05	9.55	3.41	10.07	2.23
Duyarlık (A. B.)	37.13	4.21	37.38	3.71	37.24	3.96	37.21	4.39	36.84	5.79	37.05	5.01	37.87	3.55	36.89	5.17	37.43	4.35
Ahlaki Muh. -Dav.	3.72	1.90	3.81	2.30	3.76	2.07	4.85	1.66	4.33	1.64	4.63	1.66	5.20	1.81	5.21	1.40	5.20	1.63
Ahlaki Muh. -Zor. Duy	2.58	2.16	2.38	2.17	2.49	2.15	3.71	1.86	3.36	1.85	3.56	1.85	3.74	2.51	3.83	2.49	3.78	2.48
Ahlaki Muh.-K. Duy	2.88	2.23	2.85	2.22	2.86	2.20	4.09	1.83	4.18	2.04	4.13	1.91	5.91	1.76	5.22	2.18	5.60	1.97
Ahlaki Duygu- Zorba	2.53	1.59	2.71	1.76	2.61	1.65	3.51	1.00	3.36	1.22	3.45	1.10	2.71	1.61	2.72	1.66	2.72	1.62
Ahlaki Duygu- Kurban	3.63	.91	3.73	.83	3.67	.87	3.88	.39	3.81	.40	3.85	.40	3.74	.51	3.76	.58	3.75	.53
Ahlaki Duygu- K. Duy	3.06	1.56	3.21	1.36	3.13	1.46	3.80	.53	3.78	.72	3.79	.62	3.86	.49	3.72	.87	3.80	.69

OSD: Olumlu Sosyal Davranış, Ç. B.: Çocuk Bildirimi, A. B.: Anne Bildirimi, Ahlaki Muh. Dav.: Ahlaki Muhakeme Davranış, Zor. Duy.: Zorba Duygu, K. Duy.: Zorba Olarak

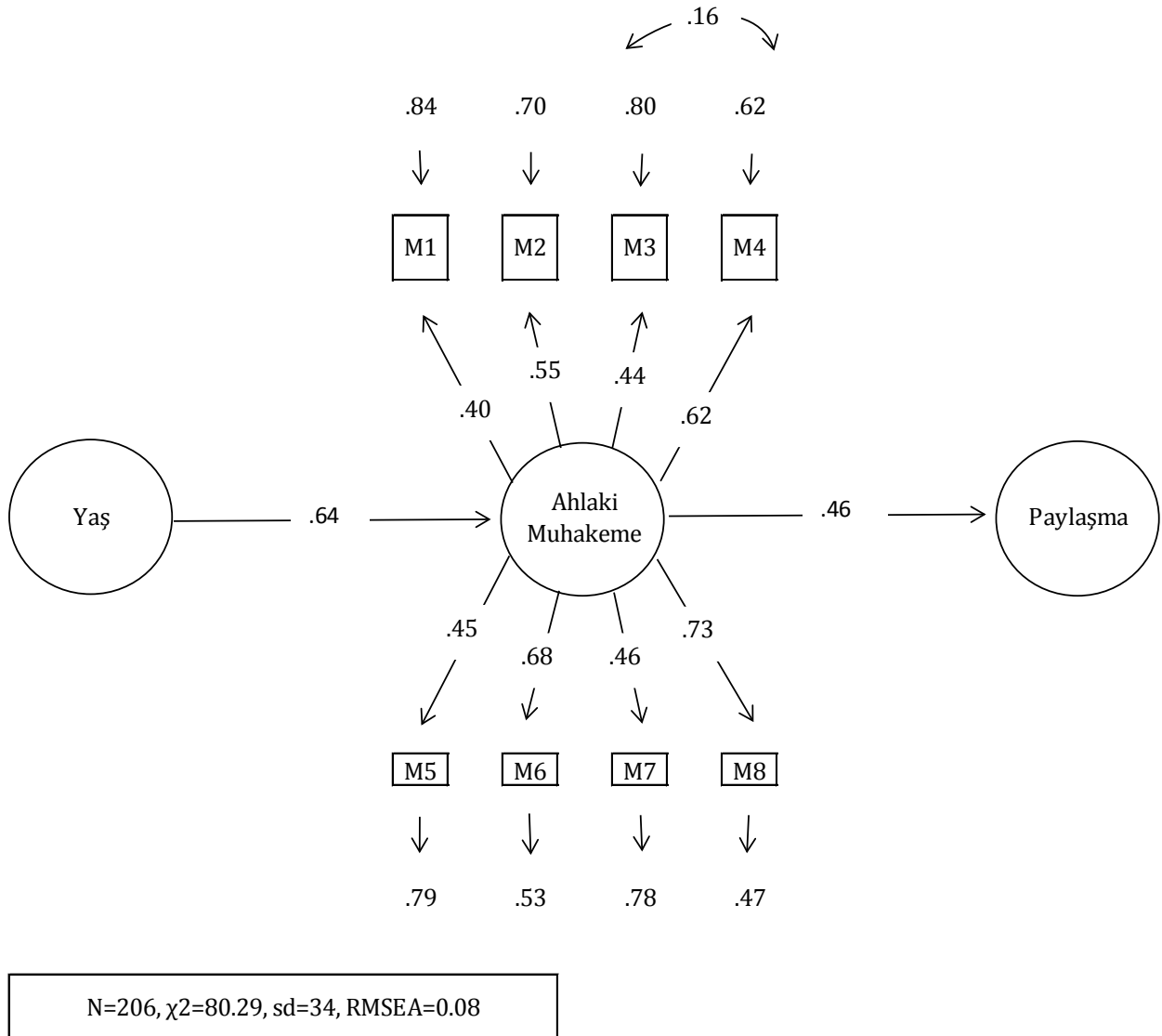
Kendi Duygusu

4.9. Yaş ve Paylaşma Davranışı Arasında Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolü

Yaş ve paylaşma davranışı arasındaki ilişkide ahlaki muhakemenin aracı rolünü test etmek için yürütülen analizlerde LISREL 8.51 programı (Jöreskog & Sörbom, 1993) ve En Büyük Olabilirlik Kestirimi (Maximum Likelihood Estimation) kullanılmıştır. Modellerin uyumunun test edilmesi için Kestirim Hatalarının Ortalamalarının Karekökü (Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA), Düzeltilmiş Uyum Derecesi İndeksi (Adjusted Goodness of Fit Index (AGFI), Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index, CFI) ve Uyum Derecesi İndeksi (Goodness of Fit Index (GFI) kullanılmıştır. Genel olarak, kabul edilebilir bir uyum için GFI ve CFI'nın .90 üzeri bir değer, AGFI'nin .85 üzeri bir değer, RMSEA'nın ise .08'den küçük bir değer ve ayrıca χ^2/sd değerinin 3'ten küçük bir değer olması gerekmektedir.

Yaş ve paylaşma davranışı arasındaki ilişkide ahlaki muhakemenin aracı rolünü incelemek amacıyla yürütülen analizler iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada 10 gözlenen ve 3 örtük değişkenin (yaş, ahlaki muhakeme ve paylaşma) yer aldığı ölçme modeli test edilmiştir. Bu ölçme modelinin uyum indeksi değerleri; $\chi^2(34, N = 206) = 75.97, p < .001, RMSEA = .078, GFI = .93, AGFI = .89, CFI = .91$ ve $\chi^2/sd = 75.97/34 = 2.23$ olarak hesaplanmıştır. Uyum indeksi değerleri incelendiği zaman, ölçme modelinin veri ile iyi uyum gösterdiği ve uyum indeksi değerlerinin tümünün kabul sınırları içerisinde olduğu görülmektedir. İkinci aşamada, gizil değişkenler arasındaki yapısal ilişkileri açıklayan bir yapısal eşitlik modeli oluşturulmuştur. İlk olarak tam aracılık test edilmiş olup, modelin uyum indeksleri incelenmiştir [$\chi^2(35, N = 206) = 90.11, p < .001, RMSEA = .088, GFI = .92, AGFI = .87, CFI = .88, \chi^2/sd = 90.11/35 = 2.57$].

Modelin uyum indeksi değerleri iyiye yakın olsa da, program tarafından önerilen modifikasyonlar incelenmiştir. Modelde ahlaki muhakeme ile ilgili iki indikatörün hata korelasyonlarının bağlanması önerilmektedir. İndikatörler incelendiğinde, bu iki indikatörün hata korelasyonunun bağlanmasının uygun olduğu düşünüldüğünden bu işlem yapılarak yapısal eşitlik modeli tekrar sınanmıştır. Yeni yapısal eşitlik modelinin uyum indeksi değerleri $\chi^2(34, N = 206) = 80.29, p < .001, RMSEA = .081, GFI = .93, AGFI = .88, CFI = .89$ ve $\chi^2/sd = 80.29/34 = 2.36$ olarak hesaplanmıştır. Uyum indeksi değerleri incelendiği zaman, yapısal eşitlik modelinin veri ile iyi uyum gösterdiği ve anlamlı olduğu görülmektedir. Modelin standart katsayıları Şekil 4.1.'de sunulmuştur.

Şekil 4.1. Muhakemenin Yaş ve Paylaşma Arasındaki İlişkide Tam Aracılık Ettiği Model

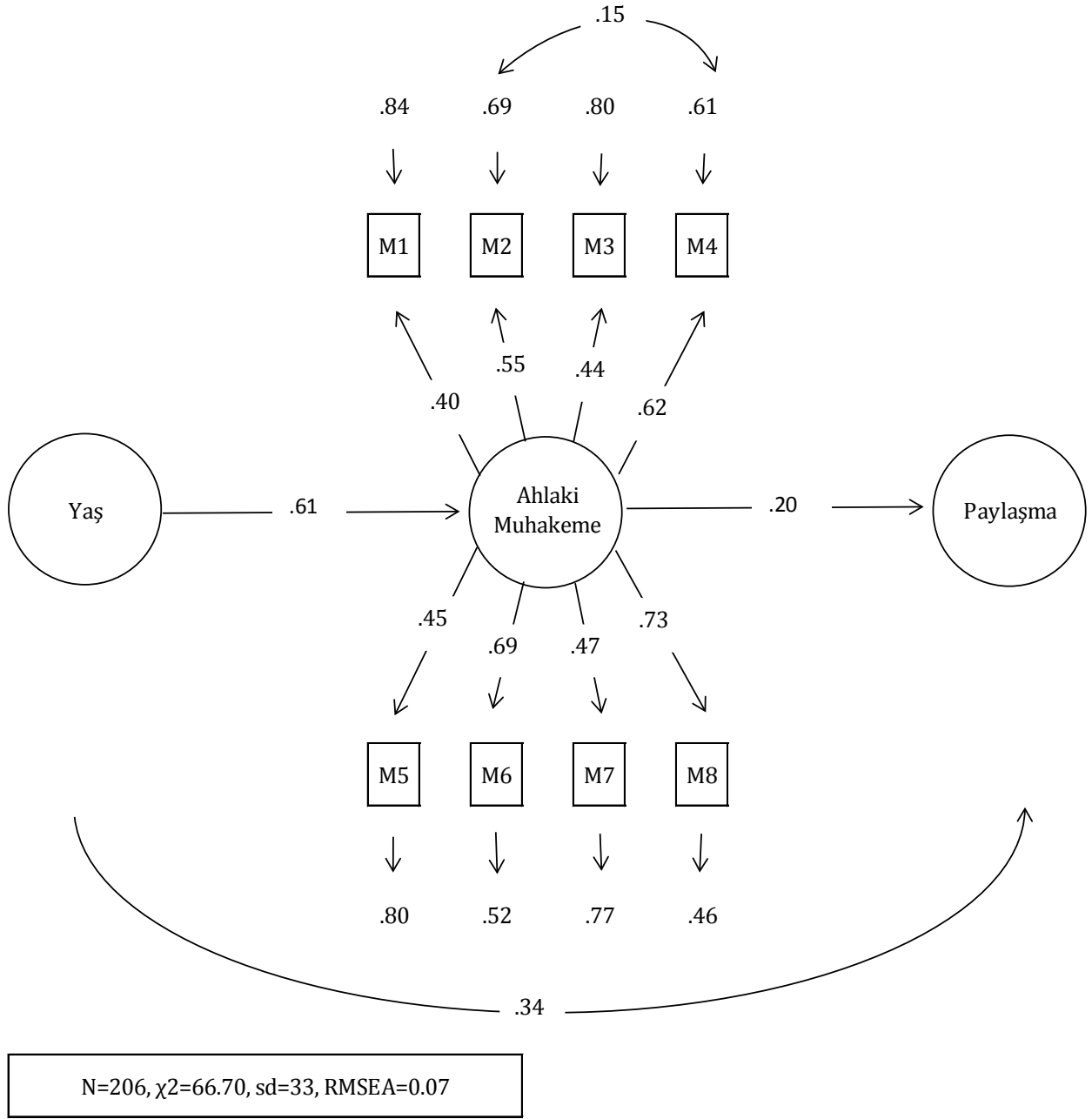
Değişkenlerin açıklanan varyanslarına bakıldığında (R^2), yaş ahlaki muhakemenin %41'ini açıklarken, ahlaki muhakeme çocuğun paylaşma davranışının %21'ini açıklamaktadır. Çocuğun yaşının ahlaki muhakemesini pozitif yönde ($t=5.05$, $p<.05$) yordadığı, çocuğun ahlaki muhakeme becerisinin de paylaşma davranışını pozitif yönde ($t=4.34$, $p<.05$) yordadığı bulunmuştur.

Test edilen tam aracılık modelinin uyum indekslerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğunun görülmesinin ardından, modelde yaştan paylaşma davranışına doğrudan bir yol eklenerek kısmi aracılık test edilmiştir. Bu yol eklendikten sonra modelin uyum indeksi değerleri; $\chi^2(33, N = 206) = 66.70$, $p<.001$, $RMSEA = .071$, $GFI=.94$, $AGFI=.90$, $CFI =.92$ ve $\chi^2/sd= 66.70/33= 2.02$ olarak hesaplanmıştır. Çocuğun yaşı ve paylaşma davranışı arasına eklenen ve

kısmi aracılığı yordayan yola ait regresyon katsayısı ($t=4.13$, $p<.05$) istatistiksel olarak anlamlıdır ve χ^2 değerinde anlamlı bir düşüşe yol açmıştır. ($\chi^2 (1) = 13.59$, $p < .05$). Diğer bir deyişle çocuğun yaşı paylaşma davranışını hem doğrudan hem de muhakeme üzerinden dolaylı olarak yordamaktadır. Kısmi aracılık modeline ilişkin bilgiler Şekil 4.2.'de sunulmuştur.

Açıklanan varyanslar (R^2) incelendiğinde, çocuğun yaşı ahlaki muhakemesinin %37'sini açıklarken, yaş ve ahlaki muhakeme birlikte çocuğun paylaşma davranışının %24'ünü açıklamaktadır. Çocuğun yaşı, ahlaki muhakemesini ($t=4.92$, $p<.05$) ve paylaşma davranışını ($t=4.13$, $p<.05$) pozitif yönde yordamaktadır.

Şekil 4.2. Muhakemenin Yaş ve Paylaşma Arasındaki İlişkide Kısmi Aracılık Ettiği Model

4.10. Çocuk Bildirimine Dayalı Annenin Düşmanlığı ile Paylaşma ve Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkide Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolü

Bu araştırmanın öncelikli amaçlarından birisi anne ve çocuk bildirimine dayalı ebeveyn davranışları (düşmanlık ve duyarlık) ile çocuğun olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkide, çocuğun ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerisinin aracı rolünü test etmektir. Bu amaçla başlangıçta iki farklı model sınanması hedeflenmişti (bkz. sayfa 51, Şekil 2.1-2.2.). Fakat, değişkenler arası ilişkilerin görülmesini sağlayan korelasyon analizinin sonuçları (bkz. sayfa 76, Tablo 4.2.) incelendiğinde, modellerin başlangıçta hedeflendiği şekliyle sınanmasının uygun olmadığı görülmüştür. Şöyle ki; anne bildirimi ile ölçülen annenin düşmanlığı ve duyarlığı ile çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri, paylaşma davranışları ve öğretmen bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranışları arasında anlamlı bir korelasyon bulunamamıştır. Bu sebeple korelasyon ilişkisinin anlamlı olmadığı değişkenler arasında aracılığın test edilmesi uygun görülmemiştir. Benzer şekilde, çocuk bildirimi ile ölçülen annenin duyarlığının, çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerinin ve öğretmen bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranışlarının önerilen modeldeki diğer değişkenlerle anlamlı bir ilişki içerisinde olmaması, sınanması hedeflenen ikinci modelin de (Şekil 2.1. ve Şekil 2.2.) başlangıçtaki şekliyle sınanmasının uygun olmadığını göstermiştir. Bu sebeple, bu çalışma kapsamında ‘annenin düşmanlığı ile çocuğun paylaşma ve olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkide çocuğun ahlaki muhakeme becerisinin aracı rolü’ sınanmıştır.

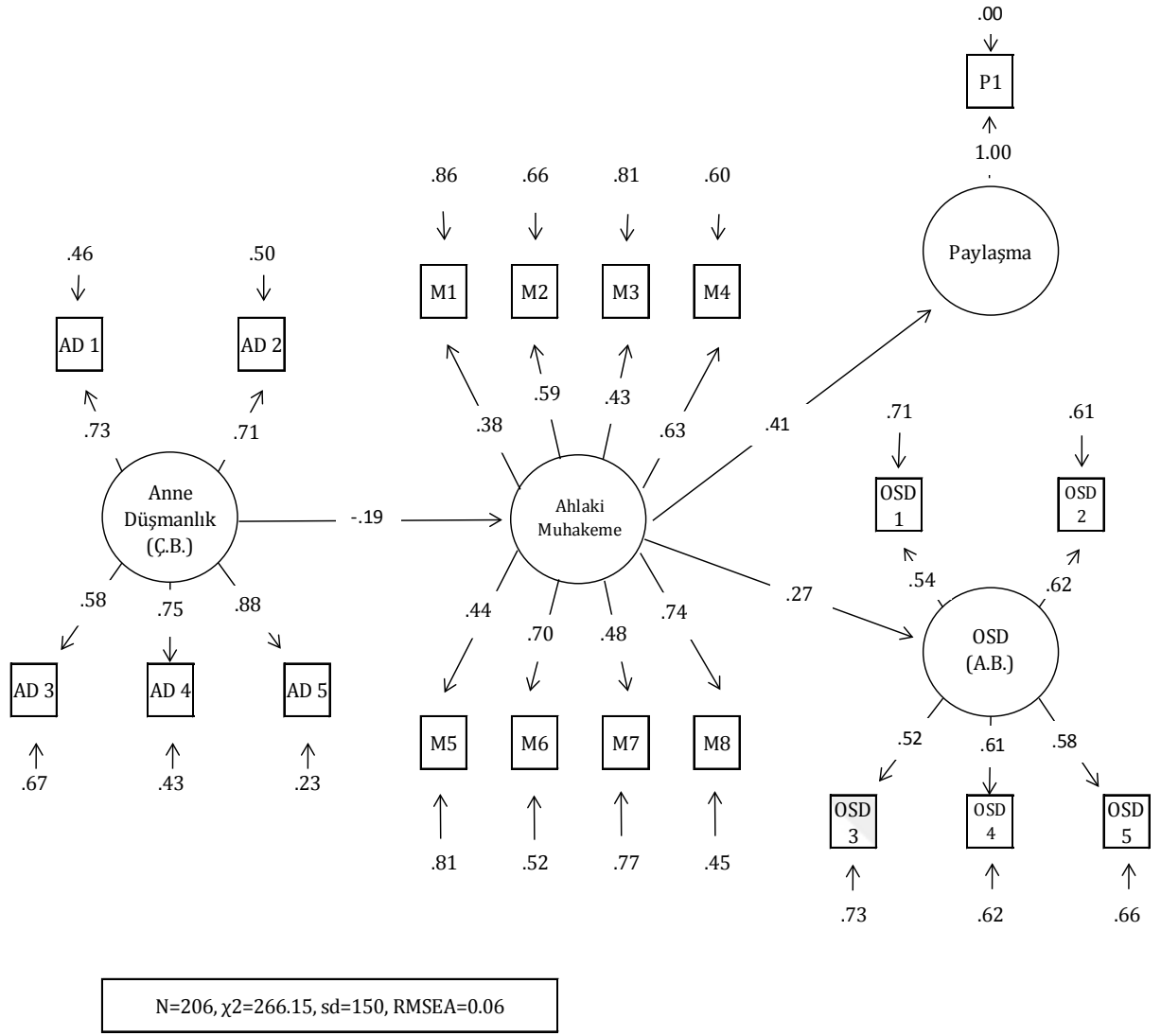
Annenin düşmanlığı ile çocuğun paylaşma davranışı ve anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkide ahlaki muhakemenin aracı rolünü incelemek amacıyla iki aşamada gerçekleştirilen analizlerde, ilk aşamada 20 gözlenen ve 4 örtük değişkenin yer aldığı ölçüm modeli test edilmiştir. Söz konusu ölçüm modelinin uyum indeksi değerleri; $\chi^2(165, N = 206) = 302.56$, $p < .000$, RMSEA = .064, GFI=.87, AGFI=.84, CFI =.87 ve $\chi^2/sd = 302.56/165 = 1.83$ olarak hesaplanmıştır. Modelin uyum indeksi değerleri iyiye yakın olsa da; annenin düşmanlığı gizil değişkenine ait olan ve faktör yükü düşük olan bir maddenin (5. maddenin) modelden çıkarılması ile daha iyi uyum indeksi değerlerine ulaşılacağı düşünülmüştür. Sözü edilen maddenin çıkarılması sonucunda test edilen yeni ölçüm modelinin uyum indeksi değerleri $\chi^2(147, N = 206) = 254.79$, $p < .000$, RMSEA = .060, GFI=.88, AGFI=.85, CFI = .89 ve $\chi^2/sd = 254.79/147 = 1.73$ olarak hesaplanmıştır. Uyum indeksi değerleri incelendiği zaman, ölçme modelinin veri ile iyi uyum gösterdiği ve anlamlı olduğu görülmektedir. İkinci aşamada, gizil değişkenler arasındaki yapısal ilişkileri açıklayan yapısal eşitlik modeli oluşturulmuştur. İlk olarak tam aracılık test edilmiş olup, modelin uyum indekslerinin anlamlı olduğu görülmüştür [$\chi^2(150, N = 206) = 266.15$, $p < .000$, RMSEA = .061, GFI=.88, AGFI=.85, CFI = .89, $\chi^2/sd = 266.15/150 = 1.77$]. Tam aracılık modeline ilişkin bilgiler Şekil 4.3’te sunulmuştur.

Değişkenlerin açıklanan varyanslarına (R^2) bakıldığında, çocuk bildirimine dayalı annenin düşmanlığının çocuğun ahlaki muhakeme becerisinin yaklaşık olarak %4'ünü, ahlaki muhakemenin çocuğun paylaşma davranışının %16'sını ve son olarak ahlaki muhakemenin anne bildirimine dayalı çocuğun olumlu sosyal davranışının yaklaşık olarak %1'ini açıkladığı görülmektedir. Annenin düşmanlığının çocuğun ahlaki muhakeme becerisini negatif yönde ($t=-2.12$, $p<.05$), çocuğun ahlaki muhakeme becerisinin çocuğun paylaşma davranışını ($t=3.86$, $p<.05$) ve anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışı ($t=2.47$, $p<.05$) pozitif yönde yordadığı bulunmuştur.

Test edilen tam aracılık modelinin uyum indekslerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğunun görülmesinin ardından kısmi aracılık test edilmiştir. Bu amaçla, annenin düşmanlığından çocuğun paylaşma davranışına ve anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışına doğrudan yollar sırasıyla modele eklenmiştir.

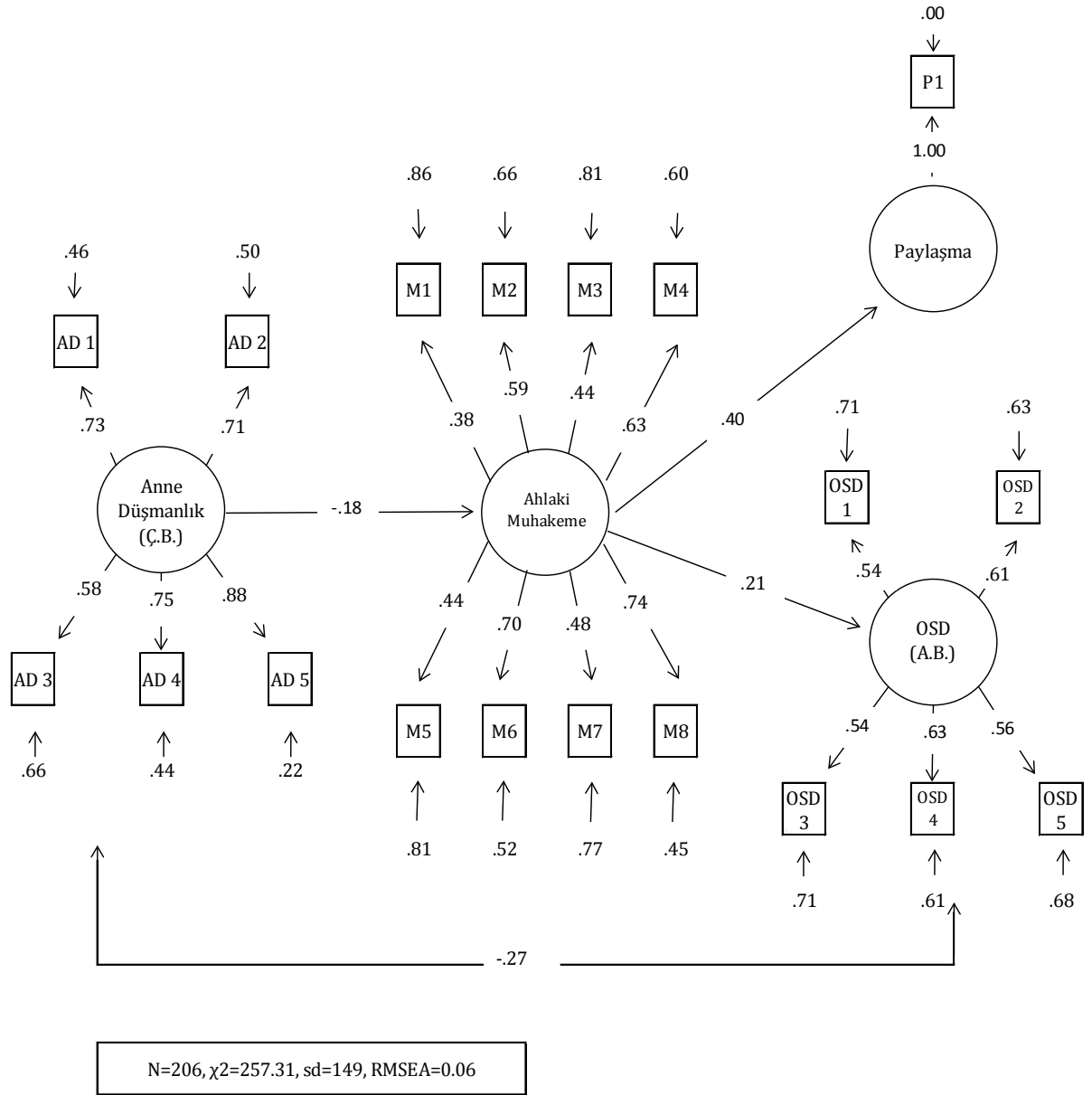
Annenin düşmanlığı ve çocuğun paylaşma davranışı arasındaki yol modele eklendiğinde, söz konusu yolun istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ($t=-1.45$, $p>.05$) ve modele eklenmesinin ki kare değerinde anlamlı bir düşüşe yol açmadığı görülmüştür ($\chi^2 (1) = 1.66$, $p > .05$). Diğer bir deyişle annenin düşmanlığı çocuğun paylaşma davranışını *tamamen* ahlaki muhakeme aracılığı ile yordamaktadır. Diğer taraftan, annenin düşmanlığı ve çocuğun anne bildirimine dayalı ölçülen olumlu sosyal davranışı arasına eklenen ve kısmi aracılığı test eden yola ait regresyon katsayısı ise istatistiksel olarak anlamlıdır ($t=-2.90$, $p<.05$) ve χ^2 değerinde anlamlı bir düşüşe yol açmıştır. ($\chi^2 (1) = 8.84$, $p < .05$). Annenin düşmanlığı çocuğun anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışını hem *doğrudan* hem de ahlaki muhakeme üzerinden *dolaylı* olarak yordamaktadır. Çocukların ahlaki muhakeme becerisinin, annenin düşmanlığı ve çocuğun paylaşma davranışına tam aracılık; annenin düşmanlığı ve çocuğun anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışına kısmi aracılık ettiği modelin uyum indeksi değerleri; $\chi^2(149, N = 206) = 257.31$, $p<.000$, $RMSEA = .060$, $GFI=.88$, $AGFI=.85$, $CFI = .89$ ve $\chi^2/sd= 257.31/149= 1.73$ olarak hesaplanmıştır. Söz konusu değerlerin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir. Modele ilişkin bilgiler Şekil 4.4.'te sunulmuştur.

Açıklanan varyanslar (R^2) incelendiğinde, annenin düşmanlığı çocuğun ahlaki muhakeme becerisinin yaklaşık olarak %3'ünü açıklarken, annenin düşmanlığı ve çocuğun ahlaki muhakeme becerisi birlikte çocuğun paylaşma davranışının %16'sını açıklamaktadır. Son olarak annenin düşmanlığı ve çocuğun ahlaki muhakemesi birlikte çocuğun anne bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranışının %14'ünü açıklamaktadır.

Şekil 4.3. Muhakemenin Annenin Düşmanlığı ve Paylaşma ve Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkide Tam Aracılık Ettiği Model

Ç.B.: Çocuk Bildirimi, A. B.:Anne Bildirimi

Şekil 4.4. Muhakemenin Annenin Düşmanlığı ile Paylaşma Arasındaki İlişkiye Tam Aracılık; Annenin Düşmanlığı ile Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranış Arasındaki İlişkiye Kısmi Aracılık Ettiği Model

Ç.B.: Çocuk Bildirimi, A. B.:Anne Bildirimi

4.11. Reaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Anne ve çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenlerinin reaktif saldırganlığı ne derece yordadığını test etmek amacı ile verilere hiyerarşik regresyon analizi uygulanmıştır (Tablo 4.11.). Cinsiyet ve yaş değişkenlerinin karıştırıcı etkisini kontrol etmek amacıyla bu değişkenler denkleme birinci aşamada girilmiştir. Cinsiyet ve yaş değişkenleri reaktif saldırganlıktaki varyansın % 6'sını açıklamıştır ($F(2,203) = 6.81, p < .01$). Cinsiyet ve yaşı denkleme katkıları ayrı ayrı incelendiğinde yalnızca cinsiyet ($\beta = .24, p < .01$) değişkeninin reaktif saldırganlığı anlamlı düzeyde yordadığı saptanmıştır. Bu bulgu, çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerinin çocuğun cinsiyetine göre değiştiğini, erkek çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerinin kız çocuklarından daha yüksek olduğunu göstermiştir.

İkinci aşamada anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenleri denkleme dahil edilmiştir. Anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı reaktif saldırganlıktaki varyansa ek olarak % 3'lük anlamlı bir katkı yapmıştır ($F(2,201) = 3.63, p < .05$). Değişkenlerin denkleme katkıları ayrı ayrı incelendiğinde, yalnızca anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığının ($\beta = .19, p < .01$) reaktif saldırganlığı anlamlı düzeyde yordadığı bulunmuştur. Bu bulgu ebeveynlerin çocuklarına karşı düşmanlıkları arttıkça, çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerinin de arttığına işaret etmektedir.

Son aşama olan üçüncü aşamada denkleme dahil edilen çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenlerinin, reaktif saldırganlıktaki varyansa ek olarak % 1 bir katkı yaptığı, ancak bu katkının anlamlı olmadığı bulunmuştur ($F(2,199) = .43, p > .05$). Çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ($\beta = .05, p > .05$) ve ebeveyn duyarlılığı ($\beta = .06, p < .05$) değişkenlerinin beta katsayılarının da oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu bulgu çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığının, çocuklarının reaktif saldırganlık eğilimlerinin bir yordayıcısı olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, tüm değişkenler hep birlikte çocuğun reaktif saldırganlık eğilimindeki varyansın yaklaşık olarak %10'unu açıklamıştır ($F(6,199) = 3.66, p < .01$).

Tablo 4.11. Reaktif Saldırganlığın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi

Değişkenler	R ²	R ² Değişim	F Değişim	Beta	t
I.Aşama	.06	.06	6.81**		
1.Cinsiyet				.07**	1.03
2.Yaş				.24	3.52
II.Aşama	.09	.03	3.63*		
3.Ebeveyn Düşmanlığı (A.B.)				.19**	2.69
4.Ebeveyn Duyarlılığı (A.B.)				.06	.85
III.Aşama	.10	.01	.43		
5.Ebeveyn Düşmanlığı (Ç.B.)				.05	.72
6.Ebeveyn Duyarlılığı (Ç.B.)				.06	.78

Not. A.B.= Anne Bildirimi, Ç.B.= Çocuk Bildirimi. * $p < .05$, ** $p < .01$

4.12. Proaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Proaktif saldırganlığın anne ve çocuk bildirimine dayalı olarak ölçülen ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı tarafından ne derece yordandığı verilere uygulanan hiyerarşik regresyon analizi ile test edilmiştir (Tablo 4.12.). Cinsiyet ve yaş değişkenlerinin karıştırıcı etkisini kontrol etmek amacıyla denkleme birinci aşamada dahil edilmiştir. Cinsiyet ve yaş değişkenleri proaktif saldırganlıktaki varyansın % .02'sini açıklamıştır ($F(2,203) = 2.04$, $p > .05$). Cinsiyet ve yaşı denkleme katkıları incelendiğinde her iki değişkenin de katkısının anlamlı olmadığı görülmüştür. Diğer bir deyişle, çocukların proaktif saldırganlık eğilimleri cinsiyet ve yaşları ile ilişkili değildir.

İkinci aşamada denkleme, anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenleri dahil edilmiştir. Anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı proaktif saldırganlıktaki varyansa % .01'lik anlamlı olmayan ek bir katkı yapmıştır ($F(2,201) = 1.29$, $p > .05$). Bu bulgu anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığının, çocukların proaktif saldırganlık eğilimlerinin bir yordayıcısı olmadığını göstermektedir.

Üçüncü aşamada denkleme çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenleri dahil edilmiştir. Bu iki değişkenin proaktif saldırganlıktaki varyansa ek olarak % 2'lik ek bir katkı yaptığı, ancak bu katkının anlamlı olmadığı bulunmuştur ($F(2,199) = 1.57$, $p > .05$). Bu bulgu da çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığının, çocukların proaktif saldırganlık eğilimlerinin bir yordayıcısı olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, tüm değişkenler hep birlikte çocuğun proaktif saldırganlık eğilimindeki varyansın yaklaşık olarak %5'ini açıklasa da, açıklanan bu varyans anlamlı değildir ($F(6,199) = 1.64$, $p > .05$).

Tablo 4.12. Proaktif Saldırganlığın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi

Değişkenler	R ²	R ² Değişim	F Değişim	Beta	t
I.Aşama	.02	.02	2.04		
1.Cinsiyet				.13	1.88
2.Yaş				.05	.69
II.Aşama	.03	.01	1.29		
3.Ebeveyn Düşmanlığı (A.B.)				.11	1.57
4.Ebeveyn Duyarlılığı (A.B.)				.01	.12
III.Aşama	.05	.02	1.57		
5.Ebeveyn Düşmanlığı (Ç.B.)				.10	1.35
6.Ebeveyn Duyarlılığı (Ç.B.)				.11	1.52

Not. A.B.= Anne Bildirimi, Ç.B.= Çocuk Bildirimi. * $p < .05$, ** $p < .01$

4.13. Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Anne ve çocuk bildirimine dayalı olarak ölçülen ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenlerinin, çocukların anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimlerini ne derece yordadığını test etmek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yürütülmüştür (Tablo 4.13.). Cinsiyet ve yaş değişkenlerinin karıştırıcı etkisini kontrol etmek amacıyla modele birinci aşamada dahil edilmiştir. Cinsiyet ve yaş değişkenleri anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimindeki varyansın % 8'ini açıklamıştır ($F(2,203) = 8.99, p < .01$). Cinsiyet ve yaşı denkleme katkıları ayrı ayrı incelendiğinde, hem cinsiyetin ($\beta = -.16, p < .01$) hem de yaşı ($\beta = .24, p < .01$) modele katkılarının anlamlı olduğu görülmüştür. Bu bulgular kız çocuklarının anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimlerinin erkek çocuklarına kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yaşla birlikte çocukların olumlu sosyal davranış eğilimi de artmaktadır.

İkinci aşamada modele anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenleri dahil edilmiştir. Anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı olumlu sosyal davranıştaki varyansa ek olarak % 7'lik anlamlı bir katkı yapmıştır ($F(2,201) = 8.38, p < .01$). Ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenlerinin modele katkıları ayrı ayrı incelendiğinde, hem ebeveyn düşmanlığının ($\beta = -.17, p < .01$) hem de ebeveyn duyarlılığının ($\beta = .16, p < .01$) çocukların olumlu sosyal davranış eğiliminin bir yordayıcısı olduğu görülmüştür. Bu bulgular, ebeveynlerin çocuklarına yönelik düşmanlıklarının çocukların olumlu sosyal davranış eğilimini azalttığına, ebeveynlerin duyarlıklarının ise çocukların olumlu sosyal davranış eğilimini arttırdığına işaret etmektedir.

Üçüncü ve son aşamada denkleme çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı eklenmiştir. Bu iki değişkenin olumlu sosyal davranıştaki varyansa ek olarak

% 3'lük anlamlı bir katkı yaptığı bulunmuştur ($F(2,199) = 3.24, p < .05$). Değişkenlerin katkıları ayrı ayrı incelendiğinde, çocuk bildirimine dayalı ebeveyn duyarlılığının ($\beta = -.08, p > .05$) değil ama, ebeveyn düşmanlığının ($\beta = -.18, p < .01$) çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin bir yordayıcısı olduğu, ebeveyn düşmanlığı arttıkça çocukların olumlu sosyal davranışlarının azaldığı görülmüştür. Sonuç olarak, tüm değişkenler hep birlikte çocuğun olumlu sosyal davranış eğilimindeki varyansın yaklaşık olarak %18'ini açıklamıştır ($F(6,199) = 7.22, p < .01$).

Tablo 4.13. Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi

Değişkenler	R ²	R ² Değişim	F Değişim	Beta	t
I.Aşama	.08	.08	8.99**		
1.Cinsiyet				-.16**	-2.38
2.Yaş				.24**	3.57
II.Aşama	.15	.07	8.38**		
3.Ebeveyn Düşmanlığı (A.B.)				-.17**	-2.50
4.Ebeveyn Duyarlılığı (A.B.)				.17*	2.46
III.Aşama	.18	.03	3.24*		
5.Ebeveyn Düşmanlığı (Ç.B.)				-.18**	-2.51
6.Ebeveyn Duyarlılığı (Ç.B.)				-.08	-1.21

Not. A.B.= Anne Bildirimi, Ç.B.= Çocuk Bildirimi. * $p < .05$, ** $p < .01$

4.14. Öğretmen Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Anne ve çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığının çocukların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimlerini ne derece yordadığını test etmek amacıyla verilere hiyerarşik regresyon analizi uygulanmıştır (Tablo 4.14.). Cinsiyet ve yaş değişkenlerinin etkilerini kontrol etmek amacıyla modele birinci aşamada dahil edilmiştir. Cinsiyet ve yaş değişkenleri öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimindeki varyansın % 6'sını açıklamıştır ($F(2,203) = 6.26, p < .01$). Cinsiyet ve yaşı modele katkıları ayrı ayrı incelendiğinde, hem cinsiyetin ($\beta = -.16, p < .05$) hem de yaşı ($\beta = -.17, p < .01$) modele katkısının anlamlı olduğu görülmüştür. Bu bulgular kız çocuklarının öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimlerinin erkek çocuklarına kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yaşla birlikte çocukların olumlu sosyal davranış eğilimi de azalmaktadır.

İkinci aşamada modele anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenleri dahil edilmiştir. Anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı olumlu sosyal davranıştaki varyansa ek olarak % 2'lik anlamlı olmayan bir katkı yapmıştır ($F(2,201) = 2.42, p > .05$). Bu bulgular anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ($\beta = -.12,$

$p>.05$) ve ebeveyn duyarlılığının ($\beta = .06$, $p>.05$) çocuğun olumlu sosyal davranış eğiliminin bir yordayıcısı olmadığını göstermektedir.

Üçüncü ve son aşamada modele çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı eklenmiştir. Bu iki değişkenin olumlu sosyal davranıştaki varyansa ek olarak % .01'lik anlamlı olmayan bir katkı yaptığı bulunmuştur ($F(2,199) = .11$, $p>.05$). Bu bulgu çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ($\beta = .03$, $p>.05$) ve ebeveyn duyarlılığının ($\beta = .03$, $p>.01$) çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin bir yordayıcısı olmadığını göstermiştir. Sonuç olarak, tüm değişkenler hep birlikte çocuğun öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimindeki varyansın yaklaşık olarak %8'ini açıklamıştır ($F(6,199) = 2.93$, $p<.01$).

Tablo 4.14. Öğretmen Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordanmasına İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analizi

Değişkenler	R ²	R ² Değişim	F Değişim	Beta	T
I.Aşama	.06	.06	6.26**		
1.Cinsiyet				-.16*	-2.41
2.Yaş				-.17**	-2.52
II.Aşama	.08	.02	2.42		
3.Ebeveyn Düşmanlığı (A.B.)				-.12	-1.71
4.Ebeveyn Duyarlılığı (A.B.)				.06	.88
III.Aşama	.08	.001	.11		
5.Ebeveyn Düşmanlığı (Ç.B.)				.01	.08
6.Ebeveyn Duyarlılığı (Ç.B.)				.03	.46

Not. A.B.= Anne Bildirimi, Ç.B.= Çocuk Bildirimi. * $p<.05$, ** $p<.01$

5. TARTIŞMA

Bu çalışmanın temel amacı; ilk ve orta çocukluk dönemindeki çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin ebeveynlerinin davranışları, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri ile olan ilişkilerini incelemektir. Ayrıca, çocukların paylaşma davranışlarının yaş ile birlikte artıp artmadığı ve çocukların cinsiyetine bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı sorularına da yanıt arandı. Bu araştırmanın bir diğer amacı ise, ebeveynlerin davranışlarının çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerini yordamadaki rolünü incelemektir.

Bu bölümde araştırmanın amacı ve hipotezleri doğrultusunda yürütülmüş analizlerin sonuçları tartışılmıştır. Bu amaçla öncelikle değişkenler arasındaki korelasyon ilişkilerinden dikkat çekici olan bulgular değerlendirilmiştir. Ardından, annenin ebeveynlik davranışlarına ilişkin çocuktan ve anneden alınan bildirimlerin farklılaşıp farklılaşmadığı tartışılmıştır. Daha sonra, çocukların olumlu sosyal davranışlarına ilişkin anne ve öğretmenden alınan verilerin sonuçlarının karşılaştırılmasına yer verilmiştir. Bu bölümde tartışılan bir diğer nokta ise, çocukların paylaşma davranışlarına, ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerine ilişkin betimleyici analizlerdir. Ayrıca, çocukların ahlaki kural ihlali yapan çocuğun başkası ve kendileri (self as victimizer) olduğu koşulda yaptıkları ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yüklemeler de ilgili literatür ışığında tartışılmıştır.

Bu bölümün ilerleyen kısımlarında çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin, saldırgan davranışlarının, ebeveynlerinin davranışlarının, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin çocuğun yaşına ve cinsiyetine bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için yürütülen varyans analizinin sonuçları tartışılmıştır.

Yukarıda sözü edilen tartışma noktalarına değinildikten sonra, araştırmanın temel amaç ve hipotezleri ışığında test edilmiş modellerin sonuçları tartışılmıştır. Bu amaçla, öncelikle çocuğun yaşının ilerlemesinin bir sonucu olarak ahlaki muhakeme becerilerinin geliştiğini buna bağlı olarak da paylaşma davranışının arttığını öneren modelin sonuçları tartışılmıştır. Ardından, ebeveyn davranışları ve çocuğun genel olumlu sosyal davranışı ile bir tür olumlu sosyal davranış olan paylaşma davranışı arasındaki ilişkide çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin aracı rolüne ilişkin yürütülen modelin sonuçları değerlendirilmiştir.

Son olarak, çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerinin, anne ve öğretmen bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimlerinin ebeveyn davranışları ile olan ilişkisini incelemek amacıyla yürütülen hiyerarşik regresyon analizlerinin sonuçları tartışılmıştır.

5.1. Korelasyonel Bulguların Tartışılması

Değişkenler arası temel ilişkilerin görülmesi için yürütülen korelasyon analizine göre bazı sonuçların dikkat çekici olduğu görülmüştür. Alanyazında ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı birbirinden ayrı ve birbiri ile tersine ilişkili iki farklı yapı olarak ele alınmaktadır (örn. Gülseven vd., 2018; Laible, vd., 2004; Sentse, Lindenberg, Omvlee, Ormel & Veenstra, 2010; Xing & Wang, 2017). Bu tez çalışmasında yürütülen faktör analizi sonucunda anne düşmanlığı ve anne duyarlılığı değişkenlerinin iki ayrı faktörü oluşturduğu; korelasyon analizi sonucunda ise bu iki değişken arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Söz konusu bulguların daha önceki araştırma bulgularıyla tutarlı olduğu görülmektedir.

Bu çalışma için yürütülen korelasyon analizlerinde çocukların ahlaki muhakeme becerileri ile ahlaki duygu yükleme becerileri arasında olumlu yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yüklemenin ahlak gelişiminin iki önemli bileşeni olduğu literatürde sıklıkla belirtilmektedir (Malti & Ongley, 2014). Bu alanda yapılmış çalışmalar da çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin ahlaki duygu yükleme becerileri ile uyumlu olduğuna işaret etmektedir (örn. Lourenço, 1997; Malti, vd., 2010). Başka bir ifadeyle, kural ihlalinin yapıldığı koşulda kural ihlali yapan çocuğun duygusuna doğru yükleme (üzgünlük, suçluluk gibi) yapan çocukların yaptıkları muhakemeler de gelişmiş düzeyde (empatik muhakeme gibi) muhakemelerdir. Alanyazında çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerileri arasında ilişki bulamayan bir çalışmaya rastlansa da (örn. Smetana, Campione-Bar & Yell, 2003) genel olarak bu iki becerinin birbiri ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bizim çalışmamızda elde edilen bulguların literatür ile uyumlu olduğu söylenebilir.

Hem ahlaki muhakemenin (örn. Krebs & Van Hesteren, 1994; Ongley, vd., 2014) hem de ahlaki duygu yüklemenin (örn. Gummerum, vd., 2010; Ongley & Malti, 2014) ahlakla ilgili bir kavram ve bir tür olumlu sosyal davranış olan *paylaşma* davranışı için önemli bir motivasyon olduğu bazı çalışmalarda gösterilmiştir. Bizim çalışmamızın bulguları sözü edilen çalışmaların bulguları ile kısmen uyumludur. Şöyle ki; bizim çalışmamızda çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin (çocukların zorbanın duygusuna yaptıkları muhakemeler hariç) paylaşma davranışları ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülürken, ahlaki duygu yükleme becerileri ve paylaşma davranışları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ongley, Nola ve Malti (2014) tarafından 4 ve 8 yaş gruplarındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada da benzer şekilde çocukların ahlaki muhakeme becerileri paylaştıkları çıkartma sayısı ile olumlu yönde ilişkili iken, ahlaki duygu yükleme becerileri ve paylaştıkları çıkartma sayısı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı bulunmuştur. Çocukların paylaşma davranışları, suçluluk duygusu gibi ahlaki bir duyguya kıyasla, paylaşmaya karar verirken diğerinin ihtiyacının düşünüldüğü bilişsel

süreçlerle daha yakından ilişkili olabilir (Ongley, vd., 2014:6). Teorik olarak, ahlaki norm ve bilgilerin içselleştirilmesiyle ahlaki olmayan bir hareket sergilemenin neden yanlış olduğu bilinir. Dolayısıyla, ahlaki içselleştirme ve olumlu sosyal davranışın ilişkili olması da muhtemeldir (Malti vd., 2016). Öte yandan, çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri ile paylaşma davranışları arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu ortaya koyan çalışmaların da olduğu görülmektedir. Örneğin; Gummerum, Hanoch, Keller, Parsons ve Hummel (2010) tarafından yapılmış bir çalışmada çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri paylaştıkları çıkartma sayısını yordamıştır. Başka bir ifadeyle, ahlaki bir ihlalin duygusal sonuçlarını anlayan çocuklar diktatör oyununda çıkartma dağıtırken daha cömert davranmışlardır. Ahlaki bir ihlalin duygusal sonuçlarının anlaşılması, ahlaki normların içselleştirildiğini gösterir (Gummerum, vd., 2010). Dolayısıyla ahlaki duygu yüklemenin paylaşma davranışı ile pozitif yönde ilişkili bulunması teorik açıdan uygundur.

Çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerinin ebeveynlerinin düşmanca ve duyarlı davranışları, anne ve öğretmen bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranışları ve saldırgan davranışları ile de ilişkili bulunamaması dikkat çekici diğer bulgulardır. Bu çalışmada çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerinin ebeveynlerinin davranışları, kendilerinin saldırgan, olumlu sosyal ve paylaşma davranışları ile ilişkili bulunamamasının olası sebeplerinden biri, ahlaki duygu yüklemenin değerlendirilme şekli olabilir. Çocukların yaptıkları duygu yüklemeler kodlayıcılar tarafından olumlu, olumsuz ve karma olmak üzere üç farklı kategoriden birine yerleştirilmiştir. Ahlaki duygu yüklemenin daha detaylı kategorilerde (örn. suçluluk, utanç, üzgünlük, mutluluk gibi) değerlendirilmesi resmin daha iyi görülmesini sağlayabilir. Ayrıca, bu tez çalışmasında çocukların ahlaki duygu yüklemeden aldıkları puanların genel olarak yüksek olması dikkat çekmektedir. Hatırlanacağı gibi, çocukların üç farklı ahlaki duygu yükleme becerisi değerlendirilmişti. Bunlardan birincisi ahlaki kural ihlali yapan zorba çocuğun duygusuna yaptıkları yüklemeler, ikincisi kural ihlalinin kurbanı olan çocuğun duygusuna yaptıkları yüklemeler ve sonuncusu da kural ihlali yapan kişinin kendileri oldukları koşulda kendi duygularına yaptıkları yüklemelerdi. Çocukların bu yüklemelerden elde ettikleri puanlar ise 0 ile 4 arasında değişmekteydi. Dört öyküde de olumsuz duygu yükleme yapan bir çocuk tam puan (4 puan) almıştı. Bizim örneklemimizde çocukların ahlaki duygu yükleme puanları incelenince; ahlaki kural ihlali yapan zorba çocuğun duygusuna yaptıkları yüklemelerden çocukların %62'sinin (127 çocuk), kural ihlalinin kurbanı olan çocuğun duygusuna yaptıkları yüklemelerden çocukların %83'ünün (171 çocuk) ve kural ihlali yapan kişinin kendileri oldukları koşulda kendi duygularına yaptıkları yüklemelerden çocukların %82'sinin (168 çocuk) tam puan aldığı görülmüştür. Çocukların ahlaki duygu yükleme becerisi puanlarının genel olarak çok yüksek olması çalışmamızın sonuçlarını etkilemiş olabilir. Çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerine ilişkin ölçümlerin ve puanlamaların daha detaylı yapılması söz konusu ilişkiler ile

ilgili daha kapsamlı bilgilere ulaşılmasını sağlayabilir.

Literatürdeki bulgulara bakıldığında zaman öncelikle, anne babaların çocukların gelişimi üzerinde önemli rollerinin olduğunu gösteren çalışmalarda, ebeveynlerin duyarlı ve olumlu davranışlarının çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri için bir avantaj olduğu (örn. Malti, vd., 2013), düşmanca ve olumsuz davranışlarının ise çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerini olumsuz yönde etkilediği (örn. Kochanska, vd., 2005) belirtilmektedir. Bizim çalışmamızda ebeveynlerin davranışları ile çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri arasında ilişki bulunamaması literatürdeki bulgular ile çelişmektedir.

Çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri ve anne ya da öğretmen bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimleri arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların sonuçları tutarsızdır. Örneğin; Malti, Gummerum, Keller ve Buchmann (2009) tarafından yapılmış bir çalışmada çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri öğretmen ve anne bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimleri ile pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. Öte yandan literatürde farklı yönde bulguların da olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin; Malti, Gasser ve Gutzwiller-Helfenfinger (2010) tarafından 5, 7 ve 9 yaşındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada ise, tıpkı bizim çalışmamızdaki gibi, çocukların ahlaki duygu (üzgünlük) yükleme becerileri öğretmen bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimleri ile ilişkili bulunamamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi ahlaki duygu yüklemenin ahlaki davranışlar için (paylaşma, yardım etme gibi) önemli bir motivasyon olduğu (Malti & Krettenauer, 2013); ahlaki kurallar konusunda farkındalıkları olan bireylerin bu kurallara uygun davranmak isteme yönünde arzularının olduğu (Blasi, 2004) sıklıkla dile getirilmektedir. Bizim çalışmamızda bu görüş ile uyumlu sonuçlara ulaşılamamıştır.

Son olarak bu tez çalışmasında çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerinin reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimleri ile de ilişkili olmadığı görülmüştür. Ahlaki duygu yüklemenin saldırgan davranışların sergilenmesini engellediği sıklıkla belirtilmektedir (Malti & Krettenauer, 2013). Yedi-13 yaş aralığındaki erkek çocukları ile yürütülmüş bir çalışmada (Castro, Merk, Koops, Veerman & Bosch, 2005), çocuklara bir akranı tarafından provoke edilen çocukların olduğu öyküler sunulmuştur. Bu çalışmanın sonucunda, saldırgan çocukların saldırgan olmayan çocuklara kıyasla provokasyon durumunda zorba çocuğun duygusuna daha fazla mutluluk ve daha az suçluluk veya utanç duygusu yükledikleri bulunmuştur. Alanyazında ahlaki duygu yükleme ve saldırgan davranış arasındaki ilişkinin, kural ihlali yapan kişinin çocuğun kendisi ve diğeri (başka bir çocuk) olduğu durumlarda farklılaştığını gösteren çalışmalar yer almaktadır (örn. Malti, 2007; Malti & Keller, 2009). Örneğin; Malti (2007) tarafından anaokuluna giden çocuklar ile yapılmış bir çalışmanın sonucunda, ahlaki kural ihlallerinin olduğu durumlarda çocukların kendi duygularına yaptıkları olumsuz (doğru) duygu yüklemeler ile saldırgan davranışları arasında negatif yönde bir ilişkinin olduğu belirtilmiştir. Fakat ahlaki duygu yükleme ve saldırgan davranış arasında bulunan negatif yöndeki bu ilişki kural ihlalini yapan

çocuğun *başkası* olduğu koşulda bulunamamıştır. Benzer şekilde, daha sonraki yıllarda Malti, Gasser ve Gutzwiller-Helfenfinger (2010) tarafından 5, 7 ve 9 yaşındaki çocuklarla yapılmış başka bir çalışmada da, çocukların saldırgan davranışları ile ahlaki kural ihlali yapan çocuğun *başkası* olduğu koşulda yaptıkları olumsuz duygu yüklemeler (üzgünlük) arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Fakat, sözü edilen çalışmada, çocukların yaptıkları olumlu yüklemeler (mutluluk) ve saldırgan davranışları arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Bu tez çalışmasında ne kural ihlali yapan kişinin çocuğun kendisi olduğu koşulda ne de diğeri (başka bir çocuk) olduğu koşulda çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri ve saldırgan davranışları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi bu çalışmada çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri üç farklı şekilde ölçülmüştür; çocuklarla oynanan diktatör oyununda anonim olan bir akranı ile paylaştıkları çıkartma sayısı, anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış ölçeği ve öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış ölçeği. Korelasyon analizinin sonuçları incelendiğinde, çocukların davranışsal ölçüm yoluyla alınan paylaşma davranışlarının anne ve öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri ile anlamlı bir ilişki içerisinde olmadığı görülmüştür. Farklı kaynaklardan alınan olumlu sosyal davranış ölçümleri ile bir tür olumlu sosyal davranış olan paylaşma davranışı arasında anlamlı bir ilişkinin bulunamaması şaşırtıcı olsa da akla bazı olası nedenleri getirmektedir. Öncelikle bu tez çalışmasında anne ve öğretmenler çocukların *genel olumlu sosyal davranış* eğilimlerini değerlendirmiştir. Ölçek maddeleri incelendiğinde anne ve öğretmenlerden çocukların yardım etme, paylaşma ve rahatlatma gibi olumlu sosyal davranışlarına yönelik sözel ölçümlerin alındığı görülmektedir. Çocuklara davranışsal ölçüm yoluyla yapılan değerlendirmelerde ise, bir tür olumlu sosyal davranış olan *paylaşma* davranışı ölçülmüştür. Bir çocuk farklı türdeki olumlu sosyal davranışları sergileme konusunda aynı motivasyona sahip olmayabilir. Örneğin, çıkartma paylaşma konusunda cömert olan bir çocuk, yardım etme ya da rahatlatma konusunda daha çekimser davranabilir ya da hemen harekete geçemeyebilir. Dolayısıyla bu çocuk annesi ya da öğretmeni tarafından daha az yardım sever olarak algılanabilir. İleri dönemde yürütülecek çalışmalarda anne ve öğretmenlerden çocuğun sadece paylaşma davranışına yönelik değerlendirme yapmaları istenebilir ya da çocuklardan paylaşmanın yanında diğer olumlu sosyal davranış türlerinden olan yardım etme ve rahatlatma davranışları ile ilgili de ölçüm alınabilir.

5.2. Çocuğun Olumlu Sosyal Davranışlarına İlişkin Anne ve Öğretmen Bildirimlerinin Karşılaştırılması

Çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri konusunda anne ve öğretmen

bildirimlerinin karşılaştırıldığı analizin bulguları, annelerin çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimlerini daha yüksek rapor ettiklerine dikkat çekmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi, bireyler kendilerini olumlu bir şekilde tanımlama (Bornstein vd., 2015), geçerli olan kural ve normlara uygun olarak sunma (Zerbe & Paulhus, 1987) eğilimindedir. Anneler benzer şekilde kendi çocuklarını da olumlu bir şekilde tanımlama ve algılama eğiliminde olabilirler. Anne ve öğretmenlerin çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerini farklı bağlamlarda değerlendirmeleri bu farklılığın olası bir diğer nedeni olabilir. Anneler çocuklarının evde ya da birlikte bulundukları farklı ortamlardaki davranışlarını değerlendirirken, öğretmenler çocukları sadece okuldaki arkadaşları ile olan davranışları temelinde değerlendirmektedir. Ayrıca, annenin çocuğunu karşılaştırdığı çok kimse yoktur. Öğretmen ise sınıf ortamında çocuğu çok sayıda akranı ile karşılaştırabilir. Yeni çalışmalarda çocuğun olumlu sosyal davranışına ilişkin anne ve öğretmenden alınacak bildirimlerde hipotetik öyküler kullanılabilir. Böylelikle anne ve öğretmenin çocuğun olumlu sosyal davranışını aynı bağlamda değerlendirmesi sağlanabilir.

5.3. Çocukların Ahlaki Muhakeme Becerilerine İlişkin Bulguların Tartışılması

Bu çalışmada çocukların yapılan ahlaki kural ihlalinin farkında olup olmadıkları dört öykü ile ilgili kendilerine yöneltilen “Sence bu davranış doğru mu yanlış mı?” sorusu ile değerlendirilmiştir. Çocukların bu soruya verdikleri yanıtlar incelendiğinde; bir çocuğun çikolatasını alma ve arkadaşını oyuna almama senaryolarında çocukların tamamının (n=206), bir çocuğu salıncaktan ittirip onun yerine binme senaryosunda çocukların %99.5’inin (n=205) ve arkadaş ile şekerini paylaşmama senaryosunda ise çocukların %98’inin (n=202) bu davranışları yanlış olarak değerlendirdiği bulunmuştur. Bu bulgular çalışmaya katılan çocukların neredeyse tamamının doğru ve yanlış davranış arasında ayırım yapabildiğini göstermektedir. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, Lourenço’nun (1997) 4, 6 ve 8 yaşındaki çocuklarla yaptığı bir çalışmada da benzer sonuçların ortaya çıktığı ve çalışmaya katılan çocukların tamamının (n=90) ahlaki kural ihlalinin yapıldığı davranışı yanlış olarak değerlendirdiği bulunmuştur. Başka bir çalışmada (Gummerum, vd., 2010) ise, 3 yaş çocuklarının ahlaki kural ihlali yapılan davranışı 4 ve 5 yaş çocuklarına kıyasla daha çok doğru olarak değerlendirdikleri bulunmuştur. Bu bulgular, 4 yaşında doğru ve yanlış arasındaki ayırımın çocuklar tarafından yapılabildiğini göstermekle birlikte, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin okulöncesi yıllarda gelişmeye başladığı görüşünü (Smetana & Killen, 2008) de desteklemektedir. Fakat, 4 yaşından önce çocukların doğru ve yanlış davranış arasındaki ayırımı yapıp yapamadıkları güncel çalışmalarda da araştırılması gereken bir nokta olarak görülmektedir.

Hatırlanacağı gibi bu çalışmada 4-9 yaş arası çocukların öykülerde anlatılan dört farklı ahlaki norm ihlali (çikolata alma, salıncaktan itirme, paylaşmama ve akran reddi) için yaptıkları

muhakemeler yedi farklı kategoriye yerleştirilmiştir. Bu kategoriler; *hak ve adalet temelli muhakeme*, *diğerinin iyiliği-empati temelli muhakeme*, *norm ve kural temelli muhakeme*, *sosyal onay odaklı muhakeme*, *hedonistik muhakeme*, *cezadan kaçınma odaklı muhakeme* ve *diğer nedenler* şeklindedir. Başka bir çocuğun çikolatasını alma öyküsünde çocukların en çok *norm ve kural temelli muhakeme* yaptıkları dikkat çekmiştir. Diğer üç öyküde ise (bir çocuğu salıncaktan itirme, arkadaşı ile şekerini paylaşmama ve akranını oyuna almama) çocuklar tarafından en çok tercih edilen muhakeme türleri *empatik muhakeme* ile *norm ve kural temelli muhakemedir*. Çocuklar tarafından dört öyküde de sıklıkla tercih edilen bir diğer muhakeme kategorisi ise *hedonistik muhakemedir*. Fakat hedonistik muhakemenin daha çok ahlaki kural ihlalini yapan kişinin başka çocuk olduğunda çocuklar tarafından daha çok yapıldığı görülmüştür. Öte yandan, bu çalışmada kullanılan muhakeme kategorilerinden en gelişmiş olan *hak ve adalet temelli muhakemenin* genel olarak dört öyküde de çok az çocuk tarafından yapıldığı dikkat çekmiştir. *Sosyal onay odaklı muhakeme* ile *cezadan kaçınma odaklı muhakeme* de çocuklar tarafından çok sık yapılmayan diğer muhakeme türleridir.

Dört öyküde de *hedonistik muhakemenin*, çocuklar zorba davranışı yapan kişinin kendileri olduklarını düşündükleri koşulda zorba davranışı yapan kişinin başka çocuk olduğu koşula kıyasla daha düşük oranda yapıldığı görülmüştür. Başka bir deyişle, çocuklar kendilerinin değil ama diğer çocukların ahlaki olmayan bir hareket sonucunda çıkar elde edeceklerini daha çok düşünmüşlerdir. Tam tersi bir şekilde, *empatik muhakemenin* ise zorba davranışı yapan kişinin kendileri olduklarını düşündükleri koşulda daha yüksek oranda yapıldığı görülmüştür. Çocuklar kendilerinin diğer çocuklara kıyasla mağdurun içinde bulunduğu durumu daha çok dikkate alacaklarını belirtmişlerdir.

Çocukların yaptıkları muhakemelerin yaş gruplarına göre dağılımı genel olarak incelendiğinde, hak ve adalet temelli muhakeme ile empatik muhakemenin 8-9 yaş grubundaki çocuklar tarafından daha yüksek oranda yapıldığı göze çarpmıştır. Büyük çocukların ahlaki olmayan bir hareketi adil olma, diğerlerine zarar vermeme, adalet ve diğerinin içinde bulunduğu durumu düşünme gibi yollarla muhakeme etmeye daha yatkın olduğu söylenebilir. Bu bulgu, çocukların yaşı ile birlikte gelişen bilişsel becerilerinin ahlaki olmayan bir durumda daha doğru ve daha gelişmiş muhakemeler yapmalarını sağladığını göstermektedir. Çocukların yaşı ile birlikte muhakeme becerilerinin geliştiğini gösteren araştırma bulgularının (örn. Eisenberg, 1979; Eisenberg, vd., 1983; Lourenço, 1997) da olması, bu çalışmada kullanılan en gelişmiş muhakeme türleri olan hak ve adalet temelli muhakeme ile empatik muhakemenin büyük yaş grubundaki çocuklar tarafından daha çok yapılmasının literatür ile uyumlu bir bulgu olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada norm ve kural temelli muhakeme 6-7 yaş grubundaki çocuklar arasında daha yaygın olarak tercih edilmiştir. En gelişmiş muhakeme türlerinin 8-9 yaş grubundaki

çocuklar arasında daha yaygınken, gelişmişlik olarak onları takip eden norm ve kural temelli muhakemenin 6-7 yaş grubunda daha yaygın olması yaşı'n çocukların ahlaki muhakeme becerileri için önemli bir faktör olduğunu göstermiştir.

Genel olarak tüm çocuklar tarafından çok sık tercih edilmeyen sosyal onay odaklı muhakeme ile cezadan kaçınma odaklı muhakemenin 4-5 yaş grubundaki çocuklar arasında çok düşük oranlarda yapıldığı görülmüştür. Eisenberg ve Neal (1979) tarafından 4-5 yaşındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada onay odaklı muhakemenin yaklaşık olarak çocukların %5'i tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Bizim çalışmamızda da sosyal onay odaklı muhakemenin yaklaşık olarak çocukların %1'i ile %7'si (dört öyküde de farklı oranlarda yapılmıştır) arasında bir oranda yapıldığı görülmüştür. Eisenberg (1979) tarafından 7-17 yaş aralığındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada da otorite ve ceza odaklı muhakemenin hiçbir çocuk tarafından yapılmadığı belirtilmiştir. Eisenberg (1979) bu bulgudan yola çıkarak, otorite ve ceza odaklı muhakemenin çok küçük çocuklar tarafından yapıp, hemen ardından yerini daha gelişmiş muhakeme türlerine bırakıyor olabileceğini belirtmiştir. Ancak 4-5 yaş aralığındaki çocuklarla yapılmış başka bir çalışmada (Eisenberg & Neal, 1979) da ceza ve otorite odaklı muhakemenin yine hiçbir çocuk tarafından yapılmadığı görülmüştür. Bizim çalışmamızda cezadan kaçınma odaklı muhakemenin dört farklı öyküde de çocuklar tarafından %1 ile %6 oranları arasında yapılması bu durumun kültürel pratikler ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir. Kültürümüzde ebeveynler tarafından cezanın bir disiplin yöntemi olarak kullanıldığı bilinmektedir (Kutlu, Batmaz, Bozkurt, Gençtürk & Gül, 2007). Ebeveynlerinin ceza içeren pratiklerine maruz kalan çocukların cezadan kaçınma odaklı muhakeme yapma olasılıkları artacaktır.

Son olarak bu çalışmada hedonistik muhakemenin genel olarak en çok 4-5 yaş grubundaki çocuklar tarafından yapılan bir muhakeme türü olduğu görülmüştür. Çıkar temelli olan ve olumlu bir sonuç beklentisini yansıtan hedonistik muhakemenin küçük çocuklar tarafından daha çok tercih edilmesi beklendik bir bulgudur. Henüz gelişmiş düzeyde muhakeme yapma becerisine sahip olmayan küçük çocuklar, davranışın sonucunda elde ettikleri kazanca odaklanarak ahlaki olmayan bir davranışı doğru bir davranış olarak değerlendirebilir. Eisenberg ve Neal (1979) tarafından 4-5 yaşındaki çocuklarla yapılmış çalışmada da çocukların pragmatik düşüncelerle davranışlarını açıklama eğilimlerinin yüksek olduğu bulunmuştur. Bu sonuçlar hedonistik muhakemenin küçük çocuklar tarafından yaygın bir şekilde tercih edildiğini göstermektedir.

Bizim çalışmamızda altı farklı ahlaki muhakeme kategorisi kullanılmıştır. Bu alanda yürütülmüş ilk ve önemli çalışmalardan olan Eisenberg'in 1979 yılında yaptığı çalışmada çok daha detaylı ahlaki muhakeme kategorilerinin kullanıldığı görülmüştür. Eisenberg'in daha detaylı kategorilendirme kullanmasının olası bir sebebi çalıştığı yaş aralığı olabilir. Şöyle ki; Eisenberg (1979) çalışmasını yaklaşık olarak 7-17 yaş aralığındaki çocuk ve ergenlerle

yürütmüştür. Bizim çalışmamız ise 4-9 yaş aralığındaki okulöncesi ve ilkokul dönemindeki çocuklarla yürütülmüştür. Dolayısıyla daha detaylı ahlaki muhakeme kategorilerinin 4-9 yaş aralığındaki çocuklarla yürütülmüş bir çalışmada kullanılmasının çok fazla işlevsel olmayacağı düşünülmüştür. Kategori sayısı fazla olsa da çocuklar tarafından daha sınırlı muhakemelerin yapılacağı öngörülmüştür. Ayrıca hiçbir kategoriye yerleştirilemeyen muhakeme sayısının yok denecek kadar az olduğu görülmüştür.

5.4. Çocukların Kendi ve Diğeri Üzerlerinden Yaptıkları Ahlaki Muhakeme ve Ahlaki Duygu Yüklemelerin Karşılaştırılması

Çocukların diğeri ve kendisi üzerinden yaptığı ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin farklılaşıp farklılaşmadığını görmek amacıyla yürütülen t-testinin sonucuna göre, çocukların kendileri üzerinden yaptıkları muhakeme ve duygu yüklemelerin daha gelişmiş olduğu görülmüştür. Diğer bir deyişle, çocuklar ahlaki kural ihlalini yapan kişinin kendileri olduklarını düşündükleri koşulda, kural ihlalini yapan kişinin başkası olduğu koşula kıyasla daha gelişmiş ahlaki muhakemeler yapmışlardır. Aynı koşulda çocukların yaptıkları ahlaki duygu yüklemeler de daha doğrudur. Benzer şekilde (Keller, vd., 2003) 4-9 yaş arasındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada da çocukların kendileri üzerinden yaptıkları duygu yüklemelerin daha doğru olduğu görülmüştür. Çocuklardan kural ihlali yapan kişinin kendisi olduğunu düşünüp kendi duygusuna yükleme yapmaları istenince, bu muhakemeler çocukların birinci-kişî deneyimlerini (first-person experience) yansıtıyor olabilir (Malti & Krettenauer, 2013). Bu çalışma ile çocukların diğeri üzerinden yaptıkları duygu yüklemelerde aynı zamanda daha çok “mutlu-haksız” değerlendirmesi yaptıkları da desteklenmiştir.

5.5. “Mutlu-Haksız” Olgusuna İlişkin Bulguların Tartışılması

Bizim çalışmamızda literatürdeki bulgular ile tutarlı şekilde (örn. Gummerum, vd., 2010; Keller, vd., 2003) çocukların kendileri üzerinden yaptıkları ahlaki duygu yüklemelerin diğeri üzerinden yaptıkları ahlaki duygu yüklemelere kıyasla daha gelişmiş olduğu belirtilmişti. Bu bölümde ise çocukların kendileri ve diğeri üzerinden yaptıkları duygu yüklemelerdeki “mutlu-haksız” olgusuna ilişkin betimleyici analizler yaş gruplarına bağlı olarak tartışılmıştır.

Nunner-Winkler ve Sodian (1988) tarafından 4, 6 ve 8 yaşındaki çocuklarla yapılmış bir çalışmada 4 yaşındaki çocukların %74’ünün, 6 yaşındaki çocukların %40’ının, 8 yaşındaki çocukların ise %10’unun ahlaki kural ihlali yapan kişiye mutluluk gibi olumlu duygular yükledikleri belirtilmiştir. Başka bir ifadeyle, 4 yaştan 8 yaşa ahlaki kural ihlali yapan çocuğa olumlu duygu yüklemede bir düşüşün olduğu göze çarpmıştır. Bizim çalışmamızda ise benzer

şekilde bir düşüşe rastlanmadığı görülmüştür. Örneğin, çikolata çalma öyküsünde 4-5 yaş grubu çocukların %33'ü, 6-7 yaş grubu çocukların %11'i, 8-9 yaş grubu çocukların ise %28'i ahlaki olmayan hareketi yapan çocuğun duygusuna olumlu yükleme yapmıştır. Diğer üç öyküde de benzer oranların olduğu görülmüştür. Ancak, bizim çalışmamızda ahlaki kural ihlali yapan kişinin kendileri olduklarını düşündüklerinde kendi duygularına olumlu yükleme yapan çocukların oranının yaşla birlikte düşmeye daha meyilli olduğu dikkat çekmiştir. Örneğin, çikolata çalma öyküsünde 4-5 yaş grubu çocukların %14'ü, 6-7 yaş grubu çocukların %6'sı, 8-9 yaş grubu çocukların ise %3'ü ahlaki olmayan hareketi kendileri yaptıklarında mutluluk gibi olumlu duygular hissedeceklerini belirtmişlerdir. Bu düşüş akıllara bu durumun yöntemsel bir farklılıktan kaynaklanıyor olabileceğini getirmektedir. Sorunun çocuklara sorulma şekli çocukların yanıtlarını etkiliyor olabilir. Çocuklara "Sen ne hissederdin?" diye sorulunca büyük çocuklar daha az olumlu duygu bildiriyor olabilirler. "Böyle bir davranışı yapan çocuk kötü bir çocuktur. Kötü bir çocuk bu davranışı yapınca mutlu olur. Ama ben öyle değilim, iyi biriyim. O yüzden böyle bir davranışı ben yapsam üzülürüm" şeklinde yapılan bir muhakeme, bilişsel becerileri daha gelişmiş olan büyük çocuklar tarafından daha kolay yapılıyor olabilir. Arsenio, Gold ve Adams (2006) büyük ve küçük çocuklar arasındaki bu farklılığı küçük çocukların ahlakla ilişkisi olmayan bilişsel sınırlılıkları ile açıklamıştır. Şöyle ki; küçük çocuklar ahlaki olmayan davranışı sergileyen kişinin bu davranış sonucunda elde ettiği kazançtan dolayı olumlu duygular hissedeceğini, ahlaki olmayan bu davranışa maruz kalan mağdur çocuğun ise kayıplarından dolayı olumsuz duygular hissedeceğini düşünürler. Fakat, büyük çocuklarda bu durum değişmektedir. Büyük çocuklar ahlaki olmayan davranışa maruz kalan mağdur çocuğun yaşadığı olumsuz duyguların, zorba çocuğun yaşadığı olumlu duyguyu azaltacağını düşünürler.

Bu alanda yürütülmüş çalışmalar incelendiğinde, büyük çocukların her iki koşulda da küçük çocuklara kıyasla daha doğru duygu yüklemeler yaptığını ortaya koyan bulgulara da rastlanmıştır. Örneğin, Keller, Lourenço, Malti ve Saalbach (2003), 5-6 ve 8-9 yaş gruplarındaki çocuklarla yaptıkları çalışmalarında, büyük çocukların hem ahlaki kural ihlali yapan kişinin başka çocuk olduğu koşulda, hem de kendileri olduğu koşulda küçük çocuklara kıyasla daha fazla olumsuz duygu yükleme yaptıklarını bulmuşlardır. Ayrıca, sözü edilen çalışmada tüm çocukların %48'i ahlaki kural ihlali yapan kişinin başka çocuk olduğu koşulda olumsuz duygu yükleme yaparken, kural ihlali yapan kişinin kendileri olduğu koşulda bu oran %76'ya çıkmıştır. Öte yandan, Lourenço (1997) çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerindeki olumlu duygu yüklemeden olumsuz duygu yüklemeye doğru görülen yaşa bağlı geçişin çok keskin olmadığını belirtmiştir. Eğer böyle bir geçiş ya da değişim varsa da bunun çocukların ilk yanıtlarında değil, onlara sorulan detaylandırıcı sorulara verdikleri yanıtlarında görülebileceğini belirtmiştir. Özetle, çocukların ahlaki olmayan davranışı sergileyenin kendileri olduğu koşulda yaşla birlikte daha doğru duygu yüklemeler yaptığı yönündeki görüş bu tez çalışmasında desteklenmiştir.

5.6. Çocukların Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu Yükleme, Paylaşma, Olumlu Sosyal Davranış ve Saldırganlık Eğilimlerinde Yaşa ve Cinsiyete Bağlı Farklılıklar

Bu tez çalışmasının araştırma sorularından biri de çocukların paylaşma davranışları arasında yaşa ve cinsiyete bağlı farklar olup olmadığıdır. Bu araştırma sorusuna yanıt bulmak için yürütülen varyans analizinin sonuçlarına göre, bu çalışmaya katılan erkek çocukları kız çocuklarına kıyasla daha fazla sayıda çıkartma paylaşmıştır. Literatürde cinsiyet ve çocukların paylaşma davranışları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara bakıldığında araştırma bulgularının farklılaştığı görülmektedir. Araştırmaların önemli bir kısmı kız çocukların paylaşma davranışlarının erkek çocuklarından daha yüksek olduğunu gösterirken (örn. Gummerum, vd., 2010; Gummerum, Keller, Takezawa & Mata, 2008; Ongley, vd., 2014); paylaşma davranışı konusunda kız ve erkek çocukları arasında anlamlı bir fark olmadığını gösteren çalışmaların da olduğu görülmektedir (örn. Benenson, vd., 2007; Cowell vd., 2017; Eisenberg-Berg & Hand, 1979; Sunar & Fidancı, 2016). Bu tez çalışması için yapılan taramalarda erkek çocukların kız çocuklarına kıyasla daha fazla paylaşma davranışı sergilediği bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bizim çalışmamızla birlikte bu yönde bir bulgu ilk kez görülürken, bu bulgu literatürdeki diğer çalışmaların sonuçları ile de çelişmektedir.

Bu tez çalışmasında çocukların genel olumlu sosyal davranış eğilimi anne ve öğretmen bildirimleri ile değerlendirilmişti. Çocukların olumlu sosyal davranış eğilimindeki cinsiyete dayalı farklılıkları inceleyen çalışmalarda genel olarak kız çocukların olumlu sosyal davranış eğiliminin daha yüksek bulunduğu belirtilmektedir (örn. Altay & Güre, 2012; Kirschner & Tomasello, 2010; Malti, vd., 2009; Şen, 2009). Bununla birlikte, literatürde olumlu sosyal davranış konusunda kız ve erkek çocukları arasında anlamlı bir farkın olmadığını gösteren bazı çalışmalar da yer almaktadır (örn. Aydın, 2015; Kakavoulis, 1998). Bizim bulgularımızın, kız çocukların olumlu sosyal davranış eğiliminin erkek çocuklarından daha yüksek olduğu yönündeki bulgular ile uyumlu olduğu görülmektedir. Çocukların olumlu sosyal davranış eğiliminde cinsiyete dayalı olarak görülen bu yönde bir farklılaşmanın olası sebeplerinden birisi cinsiyet rollerine yönelik kalıpyargılar olabilir. Kız çocukları sevecen, şefkatli ve yardımsever olmaları gerektiği yönündeki toplumsal düşüncelere ve uygulamalara çok küçük yaşlardan itibaren daha çok maruz kalmaktadır (Altay & Güre, 2012; Zahn-Waxler, vd., 1992). Örneğin, eğer küçük bir kardeşi varsa ona bakım verme konusunda anneye yardımcı olma rolü erkek çocuklarından çok kız çocuklarına verilmektedir. Erkek çocukların ise sosyalleşme sürecinde daha hareketli, daha aktif ve daha özgür olmasına izin verilir (Altay & Güre, 2012). Bu yöndeki toplumsal kalıpyargılar ve beklentiler ile bireylere yüklenen cinsiyet rolleri, anne ve öğretmenlerin kız çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerini daha yüksek olarak değerlendirmelerine sebep olabilir. Bununla birlikte, sosyal öğrenme kuramına göre bireyler diğerlerini gözleyerek, model

arak ya da taklit yoluyla davranışlarını şekillendirebilirler (Bandura, 1973). Çocuklar küçük yaşlardan itibaren sosyalleşme sürecinde, ailelerindeki ya da çevrelerindeki kadın ve erkeklerin davranışlarını gözleyerek cinsiyete uygun davranışları sergilemeyi öğrenirler (Aydın, 2015). Ayrıca sosyalleşme sürecinde aileler, kendilerinin ve toplumun değerlerini çocuklarına aktarmaya çalışırlar (Aydın, 2015). Örneğin, ev işlerini genellikle annesinin daha çok yaptığını gözlemleyen bir kız çocuğu erkek kardeşine göre annesine daha çok yardım etmeye çalışabilir. Çocukların sosyal ortamlardaki bu tarz öğrenmeleri, kız çocukların olumlu sosyal davranışları daha çok sergilemesine imkan sağlayabilir. Kız çocukların olumlu sosyal davranış eğiliminin erkek çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunmasını sosyokültürel bakış açısı ile de açıklamak mümkündür. Kadınların daha çok toplum yönelimli olup, daha çok genelin çıkarını düşünmeleri ve daha az birey yönelimli olmaları erkeklere kıyasla daha çok yardımsever ve daha az bencil olmalarını sağlayabilir (Balliet, Li, Macfarlan & Van Vugt, 2011).

Özetle; bizim çalışmamızla birlikte, çocukların anne ve öğretmen bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranış eğiliminde kız çocukların olumlu sosyal davranış eğiliminin erkek çocuklarına kıyasla daha yüksek olduğu yönündeki bulgulara bir yenisi eklenmiştir. Öte yandan, literatürdeki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada 4-9 yaş aralığındaki erkek çocukların paylaşma davranışlarının kız çocuklarından daha yüksek olduğu bulunmuştur. Paylaşma davranışını şekillendirmek cinsiyet ve paylaşma davranışı arasındaki ilişkiyi etkileyebilir. Yeni çalışmalarda paylaşma davranışının farklı şekillerde ölçülmesi söz konusu ilişki ile ilgili yeni bilgiler sağlayabilir.

Literatürdeki çok sayıda araştırma (örn. Malti, vd., 2010; Stone vd., 2014; Xu, Farver & Zhang, 2009) erkek çocukların saldırganlık eğilimlerinin kız çocuklarına kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada erkek çocukların reaktif saldırganlık eğilimleri kız çocuklarından daha yüksek bulunurken proaktif saldırganlık açısından kızlar ve erkekler arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Benzer olarak, Brendgen, Vitaro, Boivin, Dionne ve Perusse (2006) tarafından 6 yaşındaki ikiz çocuklarla yapılmış bir çalışmada da erkek çocuklarının proaktif değil ama reaktif saldırganlık eğilimleri kız çocuklarına kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Xu, Farver ve Zhang (2009) ise ilkokul üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencileri (ortalama 9 yaş) ile yürüttükleri çalışmalarında, erkek çocuklarının hem reaktif hem de proaktif saldırganlık eğilimlerinin kız çocuklarından daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Fite, Colder ve Pelham (2006) ise 9-12 yaş aralığındaki çocuklarla yaptıkları çalışmalarında, erkek çocuklarının reaktif saldırganlık eğilimlerinin kız çocuklarına kıyasla daha yüksek, kız çocuklarının ise proaktif saldırganlık eğilimlerinin erkek çocuklarına kıyasla daha yüksek olduğunu bulmuşlardır. Görüldüğü gibi, literatürdeki bazı çalışmalarda (örn. Fite, vd., 2006; Xu, vd., 2009) proaktif saldırgan davranış konusunda cinsiyete bağlı farklılık bulunsa da, sözü edilen çalışmalardaki çocuklar 9-12 yaş civarındadır. Bizim örneklemimizdeki çocuklar ise daha

küçüktür. Toplumsal olarak erkek çocuklarının daha haylaz ve yaramaz olduğuna ilişkin inanışlar erkek çocukların daha fazla saldırgan davranış sergilemesine sebep olabilir. Ayrıca, erkek çocukların saldırgan davranışlarının normal karşılandığı, saldırganlığın erkek olmanın doğasında olan bir davranış kalıbı olarak görüldüğü pratikler (Serpemen, 1999), erkek çocuklarının tepkisel bir şekilde sergilenen ve misilleme niteliğinde bir davranış olan reaktif saldırgan davranışları kızlara kıyasla okulöncesi yıllardan itibaren daha fazla sergilemelerine yol açıyor olabilir. Özetle, araştırma bulguları tutarlı bir biçimde erkek çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerinin kız çocuklarından daha yüksek olduğunu göstermektedir. Öte yandan proaktif saldırganlık ve cinsiyet ilişkisi konusunda farklı bulgular söz konusudur.

Bu çalışmada “erken çocukluktan orta çocukluğa doğru çocukların paylaşma davranışı artar” hipotezi desteklenmiştir. Öncelikle, çocukların paylaştığı çıkartma sayısına ilişkin betimleyici analizler incelendiğinde, çocukların %26’sının (n=55) hiç çıkartma paylaşmadığı ve bu çocukların yarısından fazlasının (n=31) 4-5 yaş grubundan olduğu dikkat çekmektedir. Arkadaşı ile hiç çıkartma paylaşmayan çocukların oranı yaş ile birlikte azalma eğilimindedir (Hiç çıkartma paylaşmayan çocukların %56’sı (31 çocuk) 4-5 yaş, %35’i (19 çocuk) 6-7 yaş, %9’u (5 çocuk) 8-9 yaş grubundadır). Genel olarak çocukların paylaştıkları çıkartma sayıları incelendiğinde, 4-5 yaş grubu çocukların en az çıkartma paylaşan grup olduğu, elindeki çıkartmalardan yarısından fazlasını en çok paylaşan yaş grubunun 8-9 yaş olduğu görülmektedir. Benzer şekilde, yürütülen varyans analizinin sonuçları da yaşla birlikte çocukların paylaşma davranışının arttığını göstermiştir. Şöyle ki, 6-7 yaş grubu çocuklarının 4-5 yaş grubu çocuklarına kıyasla, 8-9 yaş grubu çocuklarının ise hem 4-5 hem de 6-7 yaş grubu çocuklarına kıyasla daha fazla sayıda çıkartma paylaştıkları görülmüştür.

Paylaşma davranışında yaşa bağlı farklılıkları araştıran çalışmaların bulguları (örn. Benenson, vd., 2007; Fehr, Bernhard & Rockenbach, 2008; Sunar & Fidancı, 2016) genel olarak büyük çocukların paylaşma davranışlarının küçük çocuklara kıyasla daha yüksek olduğuna işaret etmektedir. Örneğin; Fehr, Bernhard ve Rockenbach (2008) tarafından 3-8 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan bir çalışmada, 3 yaştan 8 yaşa çocukların paylaştığı kaynak miktarının arttığı bulunmuştur. Benzer şekilde, Benenson, Pascoe ve Radmore (2007) da, 9 yaşındaki çocukların paylaştığı çıkartma sayısının 4 yaşındaki çocuklara kıyasla daha fazla olduğunu bulmuştur. Sözü edilen çalışmada 6 yaşındaki çocuklar 4 yaşındaki çocuklardan daha fazla sayıda, 9 yaşındaki çocuklardan daha az sayıda çıkartma paylaşmış olsa da aradaki bu fark anlamlı değildir. Özetle, bizim bulgularımız ile yaşı büyük olan çocukların ellerindeki kaynakları paylaşma eğilimlerinin küçük çocuklara kıyasla daha yüksek olduğu görüşünün desteklendiği görülmüştür.

Anne bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranıştaki yaşa bağlı farklılıklar incelendiğinde, 8-9 yaş grubundaki çocukların 4-5 yaş grubundaki çocuklara kıyasla daha çok

olumlu sosyal davranış sergiledikleri bulunmuştur. Bu bulgu çocukların paylaşma davranışlarının yaşla birlikte arttığı yönündeki bulgumuz ile tutarlıdır. Bilişsel ve empatik becerilerinin daha gelişmiş olması büyük çocukların daha fazla olumlu sosyal davranış sergilemesini sağlıyor olabilir. Öte yandan, öğretmen bildirimleri ile ölçülen olumlu sosyal davranışta yaşa bağlı farklılıkların tersine bir örüntü gösterdiği gözlenmiştir. Dört-5 yaş grubundaki çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerinin 8-9 yaş grubuna kıyasla daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu farkın olası nedenlerinden biri anne ve öğretmenin çocuğu farklı ortamlarda görüp değerlendirmeleri olabilir.

Çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerinin yaş gruplarına göre farklılaşp farklılaşmadığını test etmek için yürütülen varyans analizinin sonuçlarına göre, 8-9 yaş grubundaki çocukların hem reaktif hem de proaktif saldırgan davranışları 6-7 yaş grubundaki çocuklara kıyasla öğretmenleri tarafından daha yüksek bildirilmiştir. Literatürdeki yaş ve saldırgan davranış arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların bulguları çelişkili bir tablo sunmaktadır. Bazı çalışmalarda yaş ile birlikte saldırgan davranışın arttığı görülürken (örn. Fite, vd., 2006), bazılarında ise yaş ile birlikte saldırgan davranışın azaldığı (örn. Stone vd., 2014) ya da saldırgan davranışın yaşa bağlı olarak farklılaşmadığı (Pederson, vd., 2016; Rathert, vd., 2015) görülmüştür. Huesmann ve Guerra (1997) tarafından ilkökul çocukları ile bir yıl arayla yapılan iki çalışmanın sonucunda, saldırgan davranışa ilişkin normatif inancın ve saldırgan davranışın ilkökulun erken yıllarında yaşla birlikte arttığı bulunmuştur. Daha önce belirtildiği gibi; reaktif saldırganlık engellenme ya da tehdit algısı sonucunda sergilenir (Crick & Dodge, 1996; Dodge & Coie, 1987). Saldırganlığın araçsal bir formu olan proaktif saldırgan davranışta ise; kişi kendisini saldırgan davranma konusunda yetkin ve yeterli hisseder ve olumlu bir kazanç elde etme motivasyonu ile saldırgan davranış sergiler (Crick & Dodge, 1996). Engellenme ve tehdit hissettiği için ya da amacına ulaşmak istediği için saldırganlık içeren davranışlar sergileyen büyük çocukların (8-9 yaş) saldırgan davranışın normatifliği konusundaki düşünceleri küçük çocuklara (6-7 yaş) kıyasla daha yüksek olabilir.

Algılanan ebeveyn davranışlarının çocukların yaş gruplarına göre farklılaşp farklılaşmadığını test etmek amacıyla yapılan varyans analizinin sonuçlarına göre, sadece annenin düşmanlığı konusunda farklı yaş gruplarındaki çocukların algılarının farklılaştığı görülmüştür. Dört-5 yaş ve 6-7 yaş grubundaki çocuklar 8-9 yaş grubundaki çocuklara kıyasla annelerinin kendilerine yönelik davranışlarını daha düşmanca değerlendirmişlerdir. Bu farklılığın sebeplerinden bir tanesi, küçük çocukların davranışlarının ebeveynleri tarafından daha fazla kontrol edilmesi olabilir. Örneğin, bir anne 4 yaşındaki bir çocuğunu 9 yaşındaki çocuğuna kıyasla daha fazla uyarma ihtiyacı hissedebilir. Bunun sebebi, küçük çocuğun sınırlı deneyiminden dolayı olumsuz durumlarla (kaza, kendine zarar verme gibi) karşılaşma olasılığının büyük çocuğa kıyasla daha fazla görülmesi olabilir. Annelerin bu sebeple çocuklarına

yönelik sergilediği daha kontrolcü ve belki de daha sert davranışları, çocukların annelerinin kendilerine yönelik düşmanca davranışları olduğu konusundaki algılarını arttırabilir. Ayrıca, yaşla birlikte çocukların anneleri ile ilgili istendik yanıtlar veriyor olma olasılıkları da söz konusu farklılaşmaya yol açmış olabilir.

Bu çalışmada yanıt aranan bir diğer soru, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin yaşla birlikte farklılaşıp farklılaşmadığıydı. Bu amaçla yürütülen varyans analizinin sonuçları, genel olarak 6-7 yaş ve 8-9 yaş grubundaki çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin (ahlaki olmayan davranışa ilişkin muhakeme, ahlaki olmayan hareketi yapan çocuğun duygusuna ilişkin muhakeme ve ahlaki olmayan hareketi kendilerinin yaptıklarını düşündükleri koşulda kendi duygularına ilişkin yapılan muhakeme) 4-5 yaş grubundaki çocukların ahlaki muhakeme becerilerine kıyasla daha gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, 8-9 yaş grubundaki çocukların ahlaki olmayan hareketi kendilerinin yaptıklarını düşündükleri koşulda kendi duygularına ilişkin yaptıkları muhakeme becerileri de 6-7 yaş grubundaki çocukların muhakeme becerilerinden daha gelişmiştir. Bu sonuçlar ile tutarlı olarak, yaş ile birlikte çocukların muhakeme becerilerinin de geliştiği yönünde pek çok araştırma bulgusuna rastlanmıştır (örn. Eisenberg, vd., 1983; Lourenço, 1997; Miller, vd., 1996). Örneğin, Eisenberg, Lennon ve Roth (1983) tarafından 5-8 yaş aralığındaki çocuklarla yürütülmüş bir çalışmada, yaş ile birlikte hedonistik muhakemenin azaldığı, diğerinin ihtiyacı odaklı muhakemenin ise arttığı rapor edilmiştir. Lourenço (1997) ise 4 yaştan 8 yaşa sonuç odaklı bir muhakemeden ahlaki muhakemeye doğru bir geçişin olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmada yaşa bağlı olarak çocukların ahlaki muhakeme becerilerinde farklılaşmanın olup olmadığı, çocukların yaptıkları ahlaki muhakeme kategorilerinin (hak ve adalet temelli muhakeme/empatik muhakeme = 2 puan, norm ve kural temelli muhakeme/sosyal onay odaklı muhakeme = 1 puan, hedonistik muhakeme/cezadan kaçınma odaklı muhakeme/diğer muhakemeler = 0 puan) puana çevrilmesi ile incelenmiştir. Bu çalışmanın bulguları ile literatürdeki yaşla birlikte çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin de geliştiği yönündeki diğer bulgular desteklenmiştir.

Çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerinin yaşa bağlı seyri ise daha karmaşık bir tablo sunmaktadır. Ahlaki kural ihlali yapan çocuğun duygusuna yapılan yüklemelerde 6-7 yaş grubundaki çocukların duygu yükleme becerileri 4-5 ve 8-9 yaş grubundaki çocuklara kıyasla daha gelişmiş bulunmuştur. Başka bir deyişle, 6-7 yaş grubundaki çocuklar 4-5 ve 8-9 yaş grubundaki çocuklara kıyasla kural ihlali yapan çocuğun duygusuna daha çok olumsuz duygu yüklemeler yapmışlardır. Altı-7 yaş grubu çocuklarının ahlaki duygu yükleme becerilerinin 4-5 yaş grubu çocuklara kıyasla daha gelişmiş olması beklendik bir bulgu olsa da, 8-9 yaş grubu çocuklarına kıyasla da daha gelişmiş bulunması şaşırtıcı bir bulgudur. Bizim çalışmamızda çocukların ahlaki kural ihlalini yapan kişinin kendileri olduklarını düşündüklerinde kendi duygularına yaptıkları yüklemelerde ise 6-7 yaş ve 8-9 yaş grubundaki çocukların duygu

yükleme becerileri 4-5 yaş grubundaki çocuklara kıyasla daha gelişmiş bulunmuştur. Fakat, 6-7 ve 8-9 yaş gruplarındaki çocukların kural ihlalini yapan kişinin kendileri olduklarını düşündükleri koşulda yaptıkları duygu yüklemeler arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Literatürde bu konuya ilişkin 4-8 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan çalışmalardan birinde (Lourenço, 1997), kural ihlali yapan kişinin duygularına yapılan yüklemelerde yaşa bağlı olarak olumlu duygu yüklemeden olumsuz duygu yüklemeye doğru bir geçiş olsa da bunun çok çarpıcı olmadığı belirtilmiştir. Öte yandan, çocukların kural ihlali yapan kişinin duygularına yaptıkları yüklemelerde olumlu duygu yüklemeden olumsuz duygu yüklemeye doğru bir geçişin yaşla birlikte çok belirgin bir şekilde görüldüğünü rapor eden çalışmalar da mevcuttur. Örneğin; Keller, Lourenço, Malti ve Saalbach (2003) tarafından 4-9 yaş arası çocuklarla yapılmış bir çalışmada bu geçişin çok belirgin olduğu ve büyük çocukların küçüklere kıyasla daha olumsuz duygu yüklemeler yaptığı belirtilmiştir. Çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerinde yaşa bağlı olarak görülen farklılıkları ve nedenlerini açıklayacak yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Özellikle Türkiye literatüründe küçük çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerine ilişkin daha önce yürütülmüş bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin hangi kültürel pratiklerden ne şekilde etkileniyor olabileceğini açıklamak için kültürlerarası çalışmalar planlanabilir.

5.7. Çocukların Yaşı ve Paylaşma Davranışları Arasında Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolünün Tartışılması

Bu araştırmanın temel amaçlarından biri yaş ve paylaşma davranışı arasındaki ilişkide çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin aracı rolünü test etmektir. Yaşla birlikte çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin gelişmesi, ahlaki muhakeme becerilerindeki bu gelişimin de daha çok paylaşma eğilimine yol açması beklenmiştir. Yapısal eşitlik modellemesi ile yürütülen aracılık analizi sonuçları, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin yaş ve paylaşma davranışları arasındaki ilişkiye kısmi olarak aracılık ettiğini göstermiştir. Çocukların yaşının hem doğrudan hem de muhakeme becerileri aracılığı ile paylaşma davranışlarını yordadığı bulunmuştur.

Öncelikle aracılık modelinde test edilen değişkenler arası ilişkiler incelendiğinde, çocukların yaşının ahlaki muhakeme becerilerini olumlu yönde yordadığı görülmüştür. Literatürdeki diğer çalışmalar ile (örn. Eisenberg, vd., 1983; Miller, vd., 1996) tutarlı yönde olan bu bulgu, çocukların gelişmiş ahlaki muhakeme becerilerine ulaşabilmeleri için yaşın önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Artan yaşla birlikte çocukların sorgulama becerileri de gelişmektedir. Yaş ayrıca çocukların paylaşma davranışlarını da olumlu yönde yordamıştır. Pek çok çalışmada ortaya koyulan (örn. Benenson, vd., 2007; Gummerum, vd., 2010) yaş ve

çocukların paylaşma davranışları arasındaki bu olumlu yöndeki ilişki çocukların empati becerilerinin okulöncesi ve ilkokul dönemlerinde (Lennon & Eisenberg, 1990) yaşları ile birlikte gelişmesi ile açıklanabilir. Yaşı büyük olan çocuklar diğer çocuklara daha fazla sayıda çıkartma verme eğilimindedir. Bu çalışma için yürütülen varyans analizinin sonuçları da büyük çocukların küçük çocuklara kıyasla daha fazla sayıda çıkartma paylaştıklarını göstermekteydi.

Çocukların ahlaki muhakeme becerileri ve paylaşma davranışları arasındaki ilişki incelendiğinde, ahlaki muhakemenin çocukların paylaşma davranışlarının yordayıcısı olduğu görülmüştür. Şöyle ki, daha gelişmiş ahlaki muhakeme becerisine sahip olan çocukların, diktatör oyununda daha fazla sayıda çıkartma paylaştıkları bulunmuştur. Söz konusu bulgunun, bu ilişkiyi kapsayan araştırma bulgularıyla tutarlılık gösterdiği görülmektedir. Örneğin, bu çalışmadaki gibi olumlu sosyal davranışın paylaşılan çıkartma sayısı ile ölçüldüğü bir çalışmada da (Ongley, vd., 2014) ahlaki muhakeme 8-12 yaş aralığındaki çocukların paylaştıkları çıkartma sayısının bir yordayıcısı olarak bulunmuştur. Bu koşullarda, ahlaki muhakeme becerisinin olumlu sosyal davranış için bir avantaj olduğu (Krebs & Van Hesteren, 1994) ve ahlaki kurallar konusunda farkındalıkları olan bireylerin bu kurallara uygun davranmak istedikleri (Blasi, 2004) yönündeki görüşler bizim çalışmamızın bulguları ile de desteklenmiştir.

Çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin yaşları ve paylaşma davranışları arasındaki aracı rolü incelendiğinde, yaşı muhakeme aracılığıyla çocukların paylaşma davranışlarını kısmen açıklama yönünde bir eğiliminin olduğu görülmüştür. Çocukların yaşları büyüdükçe muhakeme becerileri artmakta, ahlaki muhakeme becerileri arttıkça da daha çok paylaşmaktadırlar. Ahlaki muhakemenin aracı rolünün kısmi olması yaş ve paylaşma davranışı arasındaki ilişkiyi açıklayabilecek diğer olası aracı değişkenlerin varlığına işaret etmektedir. Özetle, yaş ile birlikte paylaşmanın artması kısmen çocukların ahlaki muhakeme becerilerindeki gelişmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

5.8. Ebeveyn Düşmanlığı ve Çocukların Olumlu Sosyal Davranışları Arasında Ahlaki Muhakemenin Aracı Rolünün Tartışılması

Bu araştırmanın temel hipotezlerinden bir diğeri ebeveyn davranışları ile çocukların olumlu sosyal davranışları arasındaki ilişkiye çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin aracılık ettiği yönündeydi. Anne duyarlılığının ahlaki muhakemeyi ve ahlaki duygu yüklemeyi olumlu yönde, anne düşmanlığının ise olumsuz yönde yordaması; ahlaki muhakemenin ise paylaşma ve olumlu sosyal davranışı olumlu yönde yordaması beklenmişti. Fakat, bulgular bölümünde belirtildiği gibi değişkenler arası ilişkiler hipotezin başlangıçtaki şekliyle test edilmesinin uygun olmadığını gösterdi. Tekrar hatırlamak gerekirse, anne bildirimi ile ölçülen annenin düşmanlığı ve duyarlılığı ile çocukların ahlaki muhakeme ve

ahlaki duygu yükleme becerileri, paylaşma davranışları ve öğretmen bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranışları arasında anlamlı bir korelasyon bulunamamasından ötürü, bu değişkenler arasında aracılığın test edilmesi uygun görülmemiştir. Benzer şekilde, çocuk bildirimi ile ölçülen annenin duyarlılığının, çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerinin ve öğretmen bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranışlarının önerilen modeldeki diğer değişkenlerle anlamlı bir ilişki içerisinde olmaması, modelin ilk başta hipotez edildiği gibi sınanmasının uygun olmadığını düşündürmüştü. Bu sebeple, yeni modelde ebeveyn davranışlarından çocuk bildirimi ile ölçülen ebeveyn düşmanlığının çocukların paylaşma davranışları ve olumlu sosyal davranış eğilimleri ile olan ilişkisinde çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin aracılık ettiği öngörülmüştü.

Yapısal eşitlik modellemesi ile yürütülen aracılık analizinde, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin çocuk bildirimine dayalı annenin düşmanlığı ve çocuğun paylaşma davranışı arasındaki ilişkiye tam aracılık ettiği bulunmuştur. Ayrıca, çocukların ahlaki muhakeme becerileri çocuk bildirimine dayalı annenin düşmanlığı ve anne bildirimine dayalı çocuğun olumlu sosyal davranışı arasındaki ilişkiye de kısmi anlamda aracılık etmektedir.

Yürütülen aracılık analizindeki değişkenlerin birbiri ile olan ilişkileri incelendiğinde, annenin düşmanlığının çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin bir yordayıcısı olduğu görülmüştür. Annesinin kendisine yönelik düşmanca davranışlarının yüksek olduğunu bildiren çocukların ahlaki muhakeme becerileri düşüktür. Ebeveyn gücünün, otoritesinin ve yaptırımlarının baskın olduğu anne babalık uygulamaları çocukların ahlaki kuralları içselleştirmesini engelleyebilir (Kochanska, vd., 1996; Smetana, 1997/1999). Ahlaki kuralları içselleştiremeyen çocuk ise duruma uygun ahlaki muhakeme yapamayabilir. Literatürde bizim çalışmamızın sonuçları ile benzer olarak, anne babaların düşmanlık içeren sert ebeveynlik uygulamaları (örn. fiziksel ceza ve tehdit gibi) ile çocukların ahlaki muhakeme becerileri arasında olumsuz yönde ilişki olduğunu gösteren araştırma bulguları mevcuttur (örn. Kochanska, vd., 2005). Ebeveynlerin tehdit, ceza, azarlama gibi kötü muamelelerini içeren düşmanca uygulamaları çocuklarda korku yaratarak, çocukların düşüncelerini özgür bir şekilde ifade etmelerini engelleyebilir. Bu da çocukların sorgulama ve muhakeme etme becerilerinin gelişimini olumsuz anlamda etkileyebilir. Genel olarak ebeveyn gücünün ön planda olmadığı anne babalık davranışları çocukların ahlak gelişimi için önemli görülmektedir (Kochanska, 1991). Bu alanda yürütülmüş çalışmalarda ebeveynlerin güç ve otoritesinin baskın olmadığı, destekleyici anne babalık davranışlarının çocukların gelişmiş düzeydeki ahlaki muhakeme becerileri için bir avantaj olduğu görülmüştür (örn. Carlo, vd., 2010; Eisenberg, vd., 1983).

Çocukların ahlaki muhakeme becerileri paylaşma davranışlarının ve anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışlarının bir yordayıcısı olarak bulunmuştur. Ahlaki muhakeme

becerisi gelişmiş olan çocukların arkadaşları ile daha çok çıkartma paylaştıkları görülürken, bu çocuklar anneleri tarafından da olumlu sosyal davranış eğilimi yüksek çocuklar olarak bildirilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, gelişmiş muhakeme becerilerinin olumlu sosyal davranış için avantaj olduğu literatürde sıklıkla belirtilmektedir (Miller, vd., 1996; Krebs & Van Hesteren, 1994). Gelişmiş muhakeme becerisine sahip çocukların paylaşma davranışlarının da yüksek olduğu yönündeki bulgular (örn. Eisenberg-Berg & Hand, 1979; Eisenberg, Pasternack, Cameron & Tryon, 1984; Ongley, vd., 2014) bizim çalışmamızın sonuçları ile desteklenmiştir. Öte yandan, çocukların ahlaki muhakeme becerileri ile sergiledikleri olumlu sosyal davranışlar arasında ilişki olmadığını gösteren ve bizim bulgularımız ile çelişen araştırma sonuçları da dikkat çekmektedir (örn. Malti, vd., 2010).

Aracılık ilişkileri incelendiğinde, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin annenin düşmanlığı ve çocuğun paylaşma davranışı arasındaki ilişkiye tam aracılık ettiği görülmüştür. Annelerin çocuklarına karşı düşmanca davranışları arttıkça çocukların ahlaki muhakeme becerileri gelişmemektedir. Çocukların bu muhakeme becerileri de paylaşma davranışlarını yordamaktadır. Çocukların ahlaki muhakeme becerileri, annenin düşmanlığı ile çocuğun anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış arasındaki ilişkiye ise kısmi olarak aracılık etmektedir. Çocukların ahlaki muhakeme becerileri hem doğrudan hem de annenin düşmanlığı aracılığı ile çocukların anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışını yordamaktadır.

5.9. Reaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Bu çalışmada test edilen bir diğer hipotez “ebeveyn düşmanlığının çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerinin yordayıcısı” olduğu yönündeydi. Bu hipotezi test etmek için, yaş ve cinsiyetin etkisi kontrol edilerek çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerinde anne ve çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığının yordayıcı rolleri incelenmiştir. Yürütülen hiyerarşik regresyon analizlerinde, sadece anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığının çocukların reaktif saldırganlık eğiliminin bir yordayıcısı olduğu bulunmuştur. Bu bulgu ile söz konusu hipotezin kısmen desteklendiği görülmüştür. Şöyle ki; anne bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı çocuğun reaktif saldırganlık eğilimini yordarken, çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı çocuğun reaktif saldırganlık eğilimini yordamamıştır. Bulgular, çocuklarına yönelik düşmanca davranışlarının yüksek düzeyde olduğunu bildiren annelerin çocuklarının reaktif saldırganlık eğilimlerinin daha yüksek olduğunu göstermiştir. Bu bulgu sosyal bilgi işleme modelinin (Crick & Dodge, 1996) reaktif saldırganlığın engellenmeler sonucu ortaya çıktığı önermesini desteklemektedir. Dodge (1991) reaktif saldırganlığın yaşamın ilk yıllarında sert ve tehditlerle dolu bir çevrede yaşamaktan, fiziksel istismara uğramaktan ya da soğuk, tutarsız ve güven vermeyen ebeveynlerden kaynaklandığını vurgulamaktadır. Bu bulgu

literatürde annelerin güç ve fiziksel ceza içeren düşmanca davranışlarının çocukların reaktif saldırgan davranışları üzerinde önemli bir rolünün olduğunu gösteren pek çok araştırma bulgusu ile de tutarlıdır (örn. Er & Akgün, 2016; Vitaro, Barker, Boivin, Brendgen ve Tremblay, 2006). Örneğin, Xu, Farver ve Zhang (2009) tarafından yapılan bir çalışmada, bizim bulgularımız ile benzer bir şekilde, çocuklarına karşı fiziksel ceza ve düşmanlık içeren davranışlar sergileyen anne babaların çocuklarının reaktif saldırganlık eğilimleri yüksek bulunmuştur. Sosyal bilgi işleme kuramcıları tarafından yapılan boylamsal bir çalışmada da (Dodge, Lochman, Harnish, Bates & Pettit, 1997) reaktif saldırganlık eğilimi yüksek çocukların geçmişlerinde sert ebeveyn disiplini ve fiziksel istismar öykülerine, proaktif saldırganlık eğilimi yüksek olan ya da saldırganlık eğilimi olmayan çocuklara oranla çok daha sık rastlandığı bulunmuştur. Duygusal sorunları için yardım alan çocukları kapsayan başka bir çalışmada da (Connor, Steingard, Cunningham, Anderson & Melloni, 2004) bir yetişkin tarafından fiziksel istismara uğramış olmak reaktif saldırganlığı anlamlı biçimde yordamıştır. Özetle, çalışmamızın bulguları düşmanca ebeveyn davranışlarının çocukların reaktif saldırganlık eğilimlerini artıran bir risk faktörü olduğu görüşünü desteklemiştir.

Ayrıca yürütülen hiyerarşik regresyon analizinin sonucuna göre, anne ve çocuk bildirimine dayalı olarak ayrı ayrı ölçülen annenin duyarlılığının çocukların reaktif saldırganlık eğilimleri üzerinde yordayıcı bir rolünün olmadığı görülmüştür. Ancak literatürde ebeveynlerin duyarlı davranışlarının çocukların saldırgan davranışları için koruyucu bir faktör olduğu sıklıkla belirtilmiştir (örn. Gülseven vd., 2018; Stone vd., 2013). Örneğin; yaş ortalaması 10 olan çocuklarla yapılmış bir çalışmada (Stoltz vd., 2013), kabul ve ilgisi yüksek ebeveynlerin çocuklarının reaktif saldırganlık eğilimlerinin daha düşük olduğu bulunmuştur. Öte yandan, yüksek düzeyde olumlu ebeveynliğin çocukların reaktif saldırgan davranışları için bir risk olduğunu gösteren çalışmalar da (örn. Fite, vd., 2006) mevcuttur. Ebeveynlerinin tehdit algısına karşı tetik halinde olan çocuklara çok yüksek düzeyde olumlu davranışlar sergilemesi çocukların reaktif saldırganlık eğilimini artırabilir (Fite, vd., 2006: 581). Görüldüğü gibi, bizim çalışmamızla desteklenmese de, ağırlıklı olarak çalışmalar ebeveynlerin ilgi ve sıcaklığını içeren duyarlı davranışların çocukların reaktif saldırganlık eğilimi için koruyucu bir faktör olduğunu göstermektedir. Öte yandan, çok yüksek düzeyde gösterilen sıcak ve duyarlı ebeveyn davranışlarının reaktif saldırganlık için bir risk unsuruna da dönüşebileceği belirtilmektedir.

5.10. Proaktif Saldırganlığın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Bu çalışmada yanıt aranan bir diğer soru, ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığının çocukların proaktif saldırganlık eğilimini yordayıp yordamadığı idi. Bu amaçla yaş ve cinsiyetin etkisi kontrol edilerek yürütülen hiyerarşik regresyon analizinin sonuçları, anne ve çocuk

bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenlerinin çocukların proaktif saldırganlık eğilimlerini yordamadığını göstermiştir. Bu bulgu sosyal bilgi işleme modelinin (Dodge, 1991) sert ebeveynliğin reaktif saldırganlık ile ilişkiliyken proaktif saldırganlık ile ilişkili olmadığı hipotezi ile uyumludur. Bu çalışmada da ebeveyn düşmanlığı reaktif saldırganlığı negatif yönde yordarken proaktif saldırganlığı yordamamıştır. Modele göre proaktif saldırganlık amacına ulaşmak için saldırganlığı bir araç olarak kullanmaya teşvik eden, saldırganlığı destekleyen bir çevrede gelişmektedir. Literatürde sosyal bilgi işleme modelini destekleyen ve desteklemeyen araştırma bulguları mevcuttur. Örneğin, duygusal sorunları için yardım alan çocuklarla yapılan bir çalışmada da (Connor, vd., 2004) proaktif saldırganlık çocuğun aile içinde şiddeti bir araç olarak kullanan rol modellere maruz kalması ile ilişkili bulunmuştur. Ancak; Vitaro, Barker, Boivin, Brendgen ve Tremblay (2006), çocuklarına sert cezalar veren ebeveynlerin yalnızca çocuklarını istismar etmediklerini aynı zamanda onlara saldırgan modeller de oluşturduklarını, bu nedenle sert ebeveynliğin hem reaktif hem de proaktif saldırganlık ile ilişkili olabileceğini vurgulamıştır. Araştırmacılar boylamsal olarak yürüttükleri çalışmada, düşmanca ve istismar eden ailelerde büyüyen çocukların hem reaktif hem de proaktif saldırganlık eğilimlerinin daha yüksek olduğunu bulmuşlardır. Çinli çocuklarla yapılan benzer bir çalışmada da (Xu, Farver & Zhang, 2009) sert ebeveynlik hem reaktif saldırganlığı hem de proaktif saldırganlığı yordamıştır. Toparlayacak olursak, bazı araştırma bulguları ebeveynlerin düşmanca davranışlarının çocukların proaktif saldırganlık eğilimi ile ilişkili olduğunu gösterirken (örn. Er & Akgün, 2016; Xu, vd., 2009) bazıları olmadığını göstermektedir (Dodge, vd., 1997). Ebeveyn düşmanlığının proaktif saldırganlık ile ilişkili olup olmadığı sorusuna yanıt arayacak yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Ebeveyn duyarlılığı ve proaktif saldırganlık arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda ebeveyn duyarlılığının çocukların proaktif saldırgan davranışları için koruyucu bir faktör olduğunu gösteren bulgulara rastlanmaktadır (örn. Er & Akgün, 2016; Gao, vd., 2015; Stoltz vd., 2013). Sıcak ve duyarlı davranışlar sergileyen ebeveynlerin çocuklarına karşı kullandıkları açıklayıcı dil, çocukların doğru ve yanlış davranışlar konusundaki farkındalıklarını artırabilir. Hangi davranışların uygun olduğu hangilerinin uygun olmadığı konusunda bilinçli olan çocuklarsa bir amaca ulaşmak için saldırgan davranışı kullanmayı daha az tercih edebilir. Dodge ve Coie (1987) ise, saldırgan davranışların pekiştirildiği saldırgan çevrelerde büyüyen çocukların proaktif saldırganlık eğiliminin yüksek olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir. Özetle, bu tez çalışması ile ebeveyn duyarlılığının çocukların proaktif saldırganlık eğilimleri için koruyucu bir faktör olduğu yönündeki görüş desteklenmemiştir.

5.11. Anne Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Anne ve çocuk bildirimleri ile ayrı ayrı ölçülen ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığı değişkenlerinin çocukların anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri üzerindeki yordayıcı etkisini görmek amacıyla yürütülen hiyerarşik regresyon analizinin sonuçları, annenin düşmanca davranışlarına ilişkin hem annenin hem de çocuğun algısının çocuğun anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimini negatif yönde yordadığını göstermiştir. Ayrıca annenin duyarlılığına ilişkin çocuğun değil ama annenin algısı, çocuğun anne bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimini pozitif yönde yordamıştır. Söz konusu bulguların literatürü desteklediği söylenebilir.

Ebeveyn düşmanlığının çocukların olumlu sosyal davranış eğilimini azalttığı birçok çalışmada görülmüştür (örn. Gülseven vd., 2018; Hasting, vd., 2000; Laible, vd., 2004). Çocuklarına karşı açıklayıcı olmayıp daha çok düşmanca davranışlar sergileyen, sert, cezalandırıcı ve öfkeli tarzda olan anne babalar çocukların diğerlerinin ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmalarını engelleyebilir (Hasting, vd., 2000). Diğerlerinin ihtiyaçlarına karşı duyarsız ve ilgisiz olan çocukların paylaşma ve yardım etme gibi olumlu sosyal davranışları sergileme yönünde motivasyonları düşük olabilir. Bizim çalışmamızda annenin bildirimine dayalı çocuğun olumlu sosyal davranış eğiliminin, annenin düşmanca davranışları ile ilgili hem annenin hem de çocuğun algısı ile ilişkili bulunması ebeveyn düşmanlığının çocuğun olumlu sosyal davranış gelişimi açısından önemli bir faktör olduğunu tekrar göstermiştir.

Annenin duyarlılığı ve çocuğun olumlu sosyal davranış eğilimi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar ağırlıklı olarak annenin duyarlı davranışlarının çocukların olumlu sosyal davranışlarını arttırdığına işaret etmektedir (örn. Farrant, Devine, Maybery & Fletcher, 2012; Gülseven, vd., 2018; Newton, vd., 2014; Padilla-Walker, Nielson & Day, 2016; Yağmurlu & Sanson, 2009). Hoffman'a göre (1979), ebeveynin çocuğuna yönelik duyarlı davranışları çocuğun bu duyarlılığı model alarak diğerlerinin ihtiyaç ve isteklerine karşı hassas davranmasını sağlayabilir. Ayrıca, alanyazında anne ve çocuk arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak duyarlı olmasının, çocukların ahlaki ilkeleri içselleştirerek ve bu ilkelere bağlı kalarak olumlu sosyal davranış sergileme yönündeki motivasyonlarını arttırdığı belirtilmektedir (Kochanska & Murray, 2000). Dolayısıyla söz konusu bulgular sonucunda, anne duyarlılığının çocukların olumlu sosyal davranışları için önemli bir motivasyon kaynağı olduğu söylenebilir. Öte yandan, literatürde anne duyarlılığı ve çocuğun olumlu sosyal davranış eğilimi arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını gösteren çalışmaların da olduğu görülmüştür (örn. Van Berkel vd., 2015). Türkiye'de annenin duyarlılığı ve çocuğun olumlu sosyal davranış eğilimi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların da farklı sonuçlar sunduğu görülmüştür. Örneğin, okulöncesi dönemdeki

çocuklarla yapılmış bir çalışmada (Gülseven vd., 2018) annelerin sıcaklık içeren duyarlı davranışları çocukların bir yıl sonraki olumlu sosyal davranış eğilimlerini olumlu yönde yordamıştır. Öte yandan, Yağmurlu ve Sanson (2009) tarafından yürütülmüş kültürlerarası bir çalışmada annelerin sıcaklık içeren duyarlı davranışları Türkiye kökenli çocukların olumlu sosyal davranışları ile ilişkili bulunamamıştır. Bizim çalışmamızda ise anne duyarlılığı ve çocuğun olumlu sosyal davranışı arasındaki olumlu yöndeki ilişkinin sadece anneden alınan bildirimler arasında bulunması (annenin kendi duyarlı davranışlarına ilişkin algısı ve annenin çocuğun olumlu sosyal davranışına ilişkin algısı arasında), kendini duyarlı bir ebeveyn olarak algılayan annelerin çocukları ile ilgili değerlendirmelerinin de olumlu olabileceğini akıllara getirmektedir.

5.12. Öğretmen Bildirimine Dayalı Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ebeveynlik Uygulamaları

Son olarak, ebeveyn uygulamalarının çocukların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranış eğilimleri üzerindeki yordayıcı etkisini görmek amacıyla yürütülen hiyerarşik regresyon analizinin sonuçları, anne ve çocuk bildirimine dayalı ebeveyn düşmanlığı ve ebeveyn duyarlılığının çocukların öğretmen bildirimine dayalı olumlu sosyal davranışlarını yordamadığını göstermiştir. Oysa yukarıda da söz edildiği gibi bu konuda yapılan araştırmalar ebeveyn düşmanlığı ile çocukların olumlu sosyal davranışları arasında negatif yönde (Hasting, vd., 2000; Laible, vd., 2004), ebeveyn duyarlılığı ile çocukların olumlu sosyal davranışları arasında ise pozitif yönde bir ilişkiye (örn. Farrant, vd., 2012; Gülseven vd., 2018) dikkat çekmekteydi. Bizim bulgularımızın literatürdeki bulgular ile çeliştiği görülmektedir. Bu noktada anne ve öğretmenden çocuk hakkında alınan bildirimlerin avantajlarının ve dezavantajlarının olduğunu hatırlamak faydalı olabilir.

Gelişim psikolojisi literatüründe ebeveynlerden veri toplamanın bazı avantaj ve dezavantajlarından bahsedilmektedir. Avantajlarından bir tanesi, ebeveynlerin çocukların davranışlarının eşsiz gözlemcileri olmalarıdır. Çocukların günlük aktivitelerini anne babalarıyla paylaşması, anne babaların çocukların davranışları ile ilgili tekrarı olmayacak anları gözlemlemesini sağlamaktadır. Bu sebeple anne babalar araştırmacılara çocuk hakkında çok zengin bilgiler sağlayabilirler (Seifer, 2006:124). Öte yandan, ebeveynlerden veri toplamanın bazı dezavantajları da vardır. Anne babalar olumlu ya da olumsuz, bilinçli ya da bilinçsiz çocuklarıyla ilgili yanlışlıklarından ötürü sistematik bir hataya sebep olabilirler (Seifer, 2006:125). Seifer, Sameroff, Dickstein, Schiller ve Hayden (2004) tarafından yürütülmüş bir çalışmada, ebeveynlerin kendi çocuklarının mizacı ile ilgili bildirim verme sürecinde yanlışlık yapıp yapmadıkları incelenmiştir. Sözü edilen çalışmada standart bir çocuk hakkında ebeveyn ve gözlemci arasındaki tutarlılık yüksekken; değerlendirilen çocuk ebeveynlerin kendi çocukları

olunca, ebeveyn ve gözlemci arasındaki tutarlılığın düşük olduğu bulunmuştur. Sonuçlar, ebeveynlerin yanlılık yaparak kendi çocuklarını gözlemciye kıyasla daha olumlu değerlendirdiklerini göstermiştir. Ebeveynlerin kendi çocukları ile ilgili yanlılık yapma olasılıkları, çocuklar ile çalışırken farklı kaynaklardan veri toplanmasının önemini göstermektedir. Çocukların davranışları ile ilgili zengin bilgi elde edilebilecek bir diğer kaynak ise öğretmenlerdir. Öğretmenlerden alınan bildirimlerin de bazı dezavantajları vardır. Tıpkı ebeveynler gibi öğretmenlerin de bazı yanlılıklara sahip olabileceği belirtilmektedir. Örneğin, Berg-Niselsen, Solheim, Belsky ve Wichstrom (2012) tarafından yapılmış bir çalışmada, öğretmen ve çocuk arasındaki ilişkinin öğretmenin çocuk ile ilgili değerlendirmelerinde yanlılık yapmasına sebep olabileceği belirtilmiştir. Bir çocukla ilişkisini yüksek oranda çatışmalı olarak algılayan öğretmenler, aynı çocuğun problemli davranışlarını (içe yönelim ve dışa yönelim problemleri), çocuğun ebeveynlerine kıyasla daha yüksek değerlendirmişlerdir. Öğretmen ve çocuk arasındaki çatışma, öğretmen ve ebeveyn bildirimleri arasındaki çelişkiyi arttırmaktadır (Berg-Niselsen, Solheim, Belsky & Wichstrom, 2012:405). Bizim yürüttüğümüz tez çalışmasında öğretmen ve çocuk arasındaki ilişkinin öğretmen tarafından nasıl algılandığı değerlendirilmemiştir. İleride yürütülecek çalışmalarda öğretmen ve çocuk arasındaki ilişkinin de değerlendirilmesi, öğretmenlerin bu ilişkilerle ilgili algılarından ötürü yanlılık yapıp yapmadıkları konusunda ipucu verebilir. Özetle, çocuklarla yapılan çalışmalarda sıklıkla ebeveynlerin (özellikle annelerin) ve öğretmenlerin bildirimlerine başvurulsa da, gelişmekte olan çocuğun önemli gözlemcileri olan ebeveynlerden ve öğretmenlerden veri toplamanın bazı avantajlarının ve dezavantajlarının olduğu unutulmamalıdır. Her iki kaynaktan veri alınması çocukla ilgili daha kapsamlı değerlendirmelerin yapılmasını sağlayabilir.

5.13. Sınırlılıklar

Her çalışmanın olduğu gibi bu araştırmanın da bir takım sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu sınırlılıklardan ilki çalışmanın kesitsel olmasıdır. Ebeveyn davranışları, çocukların ahlaki gelişimi ve olumlu sosyal davranışları arasındaki ilişkiler boylamsal çalışmalarla da incelenmelidir. Böylelikle, söz konusu ilişkilerde zaman içerisinde ortaya çıkan gelişimsel farklılıklar daha açık bir şekilde görülebilir.

Araştırmanın bir diğer sınırlılığı öğretmenlerden birden fazla çocuğun farklı davranışlarına ilişkin değerlendirmeler yapmalarının istenmesidir. Öğretmenlerden çok sayıda ölçek doldurmaları istenildiğinden öğretmenlerin ölçekleri gelişigüzel doldurma olasılıkları artmaktadır. Bu dezavantajlı durumun önüne geçmek için aynı sınıftan çok sayıda çocuğun çalışmaya dahil edilmemesine özen gösterilse de, birden fazla çocuğun alınması bile sözü edilen

dezavantajlı durumun ortaya çıkmasına sebep olabilir. Çocukların davranış eğilimlerine ilişkin ölçümlerin doğrudan kendilerinden de alınması bu durumla baş edilmesinde yardımcı olabilir.

Çocukların olumlu sosyal davranışlarına ilişkin anneler ve öğretmenlerden sözel ölçüm yoluyla alınan bildirimlerde de bir takım sınırlılıklar olduğu düşünülmektedir. Öğretmenlerin akademik olarak iyi olan çocukların olumlu sosyal davranış eğilimlerini yüksek olarak değerlendirme olasılıklarının olması bir sınırlılık olarak görülmektedir. Annelerin ise çocuklarının olumlu sosyal davranış eğilimleri ile ilgili arzu edilir yanıtlar verme olasılıkları bulunmaktadır. Benzer şekilde annelerin kendi ebeveynlik davranışlarına da ilişkin istendik yanıtlar verme olasılıklarının olması araştırmanın bir diğer sınırlılığı olarak düşünülmektedir.

Olumlu sosyal davranışın yardım etme, bağış yapma, rahatlatma ve paylaşma gibi farklı türleri vardır. Bu çalışmada çocuktan alınan olumlu sosyal davranış ölçümü sadece çocukların paylaşma davranışlarına ilişkindir. Çocukların yardım etme ve rahatlatma gibi farklı türden olumlu sosyal davranışları da ölçülerek söz konusu ilişkiler incelenmelidir.

Son olarak, ebeveyn ölçümleri ile ilgili de bazı sınırlılıkların olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada ebeveyn ölçümü sadece anneden alınmıştır. Babalardan da ebeveyn davranışlarına ilişkin ölçümlerin alınması, çocukların gelişimi üzerinde anne ve babaların davranışlarının farklı etkilerinin olup olmadığının görülmesi açısından önemli görülmektedir. Ayrıca, ebeveyn davranışları başka bir ölçme aracı ile de değerlendirilebilir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada ilk ve orta çocukluk dönemindeki çocukların olumlu sosyal davranışları ile ilişkili olabilecek değişkenlerden bazıları incelenmiştir. Bu amaçla, çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerinin, ebeveyn duyarlılığının/sıcaklığının ve ebeveyn düşmanlığının çocukların paylaşma davranışları ve genel olumlu sosyal davranış eğilimleri ile olan ilişkilerine bakılmıştır. Ayrıca ebeveyn davranışlarının çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimi ile ilişkisi de incelenmiştir.

Öncelikle bu çalışmada erken çocukluktan orta çocukluğa doğru çocukların paylaşma davranışlarının arttığı bulunmuştur. Benzer şekilde, çocukların anne bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimlerinin de yaşla birlikte arttığı görülmüştür. Çocukların öğretmen bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimlerinin ise, tam tersi bir şekilde yaşla birlikte azaldığı bulunmuştur.

Çocukların paylaşma davranışında cinsiyete bağlı görülen farklılaşma dikkat çekicidir. Bu alanda yürütülmüş çalışmalar ağırlıklı olarak kız çocuklarının paylaşma davranışlarının erkek çocuklarından daha yüksek olduğunu gösterirken, bu çalışmada erkek çocukların paylaşma davranışlarının kız çocuklarına kıyasla daha yüksek olduğu bulunmuştur. Çocukların anne ve öğretmen bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimleri ise literatürdeki çalışmaların sonuçları ile uyumlu olarak, kız çocukların olumlu sosyal davranış eğiliminin erkek çocuklarından daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Bu tez çalışmasında merak edilen bir diğer nokta, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin yaşları ve paylaşma davranışları arasındaki ilişkiye aracılık edip etmediğiydi. Analizlerde elde edilen sonuçlar, çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin yaşları ve paylaşma davranışları arasındaki ilişkiye kısmi olarak aracılık ettiğini göstermiştir. Çocukların yaşları ile birlikte ahlaki muhakeme becerileri de gelişmektedir. Gelişen ahlaki muhakeme becerileri ise paylaşma davranışlarını artırmaktadır. Ayrıca, çocukların yaşları paylaşma davranışları ile doğrudan da ilişkilidir.

Bu çalışmada çocukların ahlaki muhakeme becerilerinin algılanan anne düşmanlığı ile çocukların paylaşma davranışı arasındaki ilişkiye tam aracılık ettiği bulunmuştur. Algılanan anne düşmanlığı ve çocuğun paylaşma davranışı arasındaki ilişki tümüyle çocukların ahlaki muhakeme becerileri tarafından açıklanmıştır. Annenin düşmanca davranışları çocukların ahlaki muhakeme becerilerini negatif yönde yordarken, çocukların ahlaki muhakeme becerileri paylaşma davranışlarını pozitif yönde yordamıştır.

Çocukların reaktif ve proaktif saldırganlık eğilimlerinin yordayıcıları olarak annenin düşmanca ve duyarlı davranışlarına ilişkin hem annenin hem de çocuğun algısı incelendiğinde, sadece annenin kendi düşmanca davranışlarına yönelik algısının çocukların reaktif saldırganlık

eğiliminin pozitif yönde bir yordayıcısı olduğu görülmüştür. Başka bir ifadeyle, çocuğuna karşı yüksek düzeyde düşmanca davranış sergilediğini belirten annelerin çocuklarının reaktif saldırganlık eğilimi yüksek bulunmuştur. Annelerin düşmanca davranışlarının çocukların reaktif saldırgan davranışları için bir risk unsuru olduğu söylenebilir.

Annenin düşmanca davranışlarına ilişkin hem annenin hem de çocuğun algısı, çocuğun anne bildirimine dayalı olarak ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimini negatif yönde yordamıştır. Annelerin düşmanca davranışları çocukların anne bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimini azaltmaktadır. Annenin duyarlı davranışlarına ilişkin kendi algısının ise, çocuğun anne bildirimi ile ölçülen olumlu sosyal davranış eğilimini pozitif yönde yordadığı görülmüştür.

Araştırmacılar için öneriler

Bu tez çalışmasında çocukların ahlaki duygu yükleme becerileri olumlu, olumsuz ve karma olmak üzere üç farklı kategoride değerlendirilmiştir. Gelecekte bu konuda yapılacak araştırmalarda, araştırmacılar tarafından daha detaylı ahlaki duygu yükleme kategorilerinin kullanılması önerilmektedir. Ahlaki duygu yüklemenin daha detaylı değerlendirilmesi, Malti, Gasser ve Gutzwiller-Helfenfinger'in (2010) belirttiği gibi duygu (öfke, mutluluk ve korku gibi) ifadelerinde gelişimsel olarak bir değişimin olup olmadığının görülmesine yardımcı olabilir.

Bu çalışmada çocukların olumlu sosyal davranışlarına ilişkin bildirimler anne ve öğretmenlerden alınırken, saldırgan davranışlarına ilişkin bildirimler sadece öğretmenlerden alınmıştır. Saldırgan ve olumlu sosyal davranışlar yaygın olarak akran etkileşimlerinde sergilenen davranışlar olduğu için akran bildirimlerine de başvurulmasının araştırmacılara faydalı bilgiler sağlayacağı düşünülmektedir. Ek olarak, bu çalışmada ebeveynlere ilişkin ölçümler sadece anne için alınmıştır. Gelecekte yürütülecek çalışmalarda babaların ebeveynlik davranışlarına ilişkin ölçümlerin de alınması ebeveyn düşmanlığı ve duyarlılığının çocuğun ahlaki muhakeme, duygu ve davranışları üzerindeki etkilerinin tam olarak görülebilmesini sağlayacaktır.

Bu tez çalışmasına katılan öğrenciler ağırlıklı olarak orta sosyo-ekonomik düzeyden ailelerin çocuklarıdır. Bu çalışmanın bulguları düşük ya da yüksek sosyo-ekonomik düzeyden gelen çocuklar için geçerli olmayabilir. Farklı sosyo-ekonomik düzeyden gelen çocukların paylaşma ve muhakeme becerileri farklı bir tablo sunabilir. Düşük ve yüksek sosyo-ekonomik düzeyden gelen çocukların da dahil edildiği bir çalışma planlanıp karşılaştırmalar yapılması resmin daha iyi görünmesini sağlayabilir.

Araştırmada çocukların ahlaki muhakeme ve ahlaki duygu yükleme becerilerini ölçmek için hipotetik öyküler kullanılmıştır. Gelecekteki çalışmalarda çocukların kendi yaşadıkları gerçek ahlaki çatışmalara bakılabilir.

Birçok sosyal gelişim konulu çalışmada sıklıkla sosyal çevrenin çocuğun davranışları üzerindeki etkisine tek yönlü bakılmaktadır. Çocukların olumlu sosyal davranış eğilimleri üzerine yürütülmüş çalışmalarda da, ağırlıklı olarak ebeveyn davranışlarının çocukların olumlu sosyal davranışları üzerindeki yordayıcı etkisine bakılmıştır. Fakat çocuğun hem çevre tarafından şekillendirildiği hem de çevreyi şekillendirdiği sıklıkla belirtilmektedir (Newton, Laible, Carlo, Steele ve McGinley, 2014). Bundan sonra yapılacak çalışmalarda ebeveynlerin ve çocukların davranışları arasındaki ilişkiye çift yönlü bakılması yararlı olabilir.

Uygulayıcılar için öneriler

Çocukların ahlaki muhakeme becerileri ahlaki bir davranış olan olumlu sosyal davranış için önemli bir motivasyondur. Çocukların muhakeme becerilerini geliştirmeye yönelik programların düzenlenmesi okul öncesi ve ilkökul dönemindeki çocukların olumlu sosyal davranışlarının artmasına yardımcı olabilir. Böylelikle çocuklar akranları ile daha olumlu ilişkiler geliştirebilirler.

Bu tez çalışmasında çocukların ahlaki duygu yükleme becerilerine ilişkin ölçüm alınırken, çocukların oldukça sınırlı sayıda duygu ifadesi kullandığı dikkat çekmiştir. Özellikle birçok çocuk olumsuz bir duyguyu tanımlarken “kötü”, olumlu bir duyguyu tanımlarken ise “iyi” ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Kreşlerde ve okullarda, çocuklara duygular konusunda farkındalık kazandıracak ve duygularını daha detaylı ifade etmelerine yardımcı olacak çalışmaların artırılması, çocukların sosyo-duygusal becerilerinin geliştirilmesi için yararlı olabilir.

Ebeveynlerin sert ve fiziksel ceza içeren davranışları ile tanımlanan ebeveyn düşmanlığının çocukların paylaşma ve olumlu sosyal davranışlarını azaltırken, reaktif saldırganlık eğilimlerini artırdığı bu çalışma ile tekrar görülmüştür. Okullar ve kreşler başta olmak üzere ebeveyn eğitimlerinin düzenlenebileceği kurumlarda ebeveynlerin çocuklarına yönelik bu türden olumsuz davranışlarını azaltmayı amaçlayan programlar önemli görülmekte ve önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- [1]. Akgün, S. & Araz, A. (2014). The effects of conflict resolution education on conflict resolution skills, social competence, and aggression in Turkish elementary school students. *Journal of Peace Education*, 11(1), 30-45.
- [2]. Akgün, S., Araz, A. & Karadağ, S. (2007). Anlaşmazlıklarımızı çözebiliriz: İlköğretim öğrencilerine yönelik bir çatışma çözümü eğitimi ve psiko-sosyal etkileri. *Türk Psikoloji Dergisi*, 22(59), 43-62.
- [3]. Altay, F. B. & Güre, A. (2012). Relationship among the parenting styles and the social competence and prosocial behaviors of the children who are attending to state and private preschools. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 12(4), 2712-2718.
- [4]. Arsenio, W. F., Gold, J. & Adams, E. (2006). Children's conceptions and displays of moral emotions. In M. Killen & J. Smetana (Ed.). *Handbook of Moral Development* (pp. 581-610). Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- [5]. Aunola, K., Stattin, H. & Nurmi, J. E. (2000). Parenting styles and adolescents' achievement strategies. *Journal of Adolescence*, 23, 205-222.
- [6]. Aydın, M. Ş. (2015). Çocuklarda (3-4 yaş) zihin kuramı ve kendini düzenleme becerisinin olumlu sosyal davranış üzerindeki etkisi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- [7]. Baird, A. A. (2008). Adolescent moral reasoning. The integration of emotion and cognition. In W. Sinnott-Armstrong (Ed.), *Moral psychology: Vol:3. The neuroscience of morality: Emotion, disease, and development* (pp. 323-342). Cambridge, MA: MIT Press.
- [8]. Balliet, D., Li, N. P., Macfarlan, S. J. & Van Vugt, M. (2011). Sex differences in cooperation: A meta-analytic review of social dilemmas. *Psychological Bulletin*, 137(6), 881-909.
- [9]. Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. New Jersey: Prentice-Hall.
- [10]. Baron, R. A. & Richardson, D. R. (1994). *Human aggression*. New York and London: Plenum Press.

- [11]. Bayram Özdemir, S. & Cheah, C. S. L. (2017). Mothers' reactions to preschoolers' proactive and reactive aggressive behaviours. *Infant and Child Development*, 26.
- [12]. Blasi, A. (2004). Moral functioning: Moral understanding and personality. In D. K. Lapsley & D. Narvaez (Eds.), *Moral Development, Self, and Identity* (pp. 335–348). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- [13]. Baydar, N. & Akçınar, B. (2015). Ramifications of socioeconomic differences for three year old children and their families in Turkey. *Early Childhood Research Quarterly*, 33, 33-48.
- [14]. Bayraktar, F., Kindap, Y., Kumru, A. & Sayıl, M. (2010). Olumlu sosyal ve saldırgan davranışlar ölçeğinin ergen örnekleminde psikometrik açıdan incelenmesi. *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(26), 1-13.
- [15]. Benenson, J. F., Pascoe, J. & Radmore, N. (2007). Children's altruistic behavior in the dictator game. *Evolution and Human Behavior*, 28, 168-175.
- [16]. Berg-Niselsen, T. D., Solheim, E., Belsky, J. & Wichstrom, L. (2012). Preschoolers' psychosocial problems: In the eyes of the beholder? Adding teacher characteristics as determinants of discrepant parent-teacher reports. *Child Psychiatry & Human Development*, 43, 393-413.
- [17]. Berkowitz, L. (1993). *Aggression, it causes, consequences and control*. New York: McGraw-Hill.
- [18]. Bornstein ve ark. (2015). Mother and father socially desirable responding in nine countries: Two kinds of agreement and relations to parenting self-reports. *International Journal of Psychology*, 50(3), 174–185.
- [19]. Brajsa-Zganec, A. & Hanzec, I. (2014). Social development of preschool children in croatia: contributions of child temperament, maternal life satisfaction and rearing practices. *Journal of Child and Family Studies*, 23, 105-117.
- [20]. Brendgen, M., Vitaro, F., Boivin, M., Dionne, G. & Perusse, D. (2006). Examining genetic and environmental effects on reactive versus proactive aggression. *Developmental Psychology*, 42(6), 1299-1312.

- [21]. Budak, S. (2003). Psikoloji sözlüğü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- [22]. Carlo, G. (2008). Care-based and altruistically based morality. In M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.). *Handbook of Moral Development*. (pp. 551-579). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- [23]. Carlo, G., Mestre, M. V., Samper, P., Tur, A. & Armenta, B. E. (2010). The longitudinal relations among dimensions of parenting styles, sympathy, prosocial moral reasoning, and prosocial behaviors. *International Journal of Behavioral Development*, 35(2), 116-124.
- [24]. Carlo, G. & Randall, B. A. (2002). The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 31(1), 31-44.
- [25]. Castro, B. O., Merk, W., Koops, W., Veerman, J. W. ve Bosch, J. D. (2005). Emotions in social information processing and their relations with reactive and proactive aggression in referred aggressive boys. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 34(1), 105-116.
- [26]. Cheah, C. S. L. & Sheperd, K. A. (2011). A cross-cultural examination of aboriginal and european canadian mothers' beliefs regarding proactive and reactive aggression. *Infant and Child Development*, 20, 330-346.
- [27]. Chu-Fung, A. L., Gerstein, L. H., Chan, Y. & Hurley, E. (2013). Children's aggression, parenting styles, and distress for hong kong parents. *Journal of Family Violence*, 28, 515-521.
- [28]. Cillessen, A. N. H., Mayeux, L., Ha, T., Bruyn, E. H. D. & LaFontana, K. M. (2014). Aggressive effects of prioritizing popularity in early adolescence. *Aggressive Behavior*, 40, 204-213.
- [29]. Clark, K. E. & Ladd, G. W. (2000). Connectedness and autonomy support in parent-child relationships: Links to children's socioemotional orientation and peer relationships. *Developmental Psychology*, 36(4), 485-498.
- [30]. Clayton, C. J., Ballif-Spanvill, B. & Hunsaker, M. D. (2001). Preventing violence and teaching peace: A review of promising and effective antiviolence, conflict resolution, and peace programs or elementary school children. *Applied and Preventive Psychology*, 10, 1-35.

- [31]. Colby, A., Kohlberg, L., Gibbs, J., Lieberman, M., Fischer, K. & Saltzstein, H. D. (1983). A longitudinal study of moral judgment. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 48(1/2), 1-124.
- [32]. Collins, W. A., Madsen, S. D. & Stillman, A. S. (2002). Parenting during middle childhood. In M. H. Bornstein (Ed.) *Handbook of Parenting* (pp. 73-101). New Jersey: Hamilton Printing Company.
- [33]. Connor, D. F., Steingard, R. J., Cunningham, J. A., Anderson, J. J. & Melloni, R. H. (2004) Proactive and reactive aggression in referred children and adolescents. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74(2), 129-136.
- [34]. Cowell, J. M., Lee, K., Malcolm-Smith, S., Selçuk, B., Zhou, W. & Decety, J. (2017). The development of generosity and moral cognition across five cultures. *Developmental Science*, 20:e12403.
- [35]. Crick, N. R., Casas, J. F. & Mosher, M. (1997). Relational and overt aggression in preschool. *Psychology Faculty Publications*, 88.
- [36]. Crick, N. R. & Dodge, K. A. (1996). Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67(3), 993-1002.
- [37]. Crick, N. & Grotpeter, J. (1995). Relational aggression, gender and social psychological adjustment. *Child Development*, 66, 710-722.
- [38]. Cui, L., Colasantane, T., Malti, T., Ribeaud, D. & Eisner, M. P. (2016). Dual trajectories of reactive and proactive aggression from mid-childhood to early adolescence: Relations to sensation seeking, risk taking, and moral reasoning. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 44, 663-675.
- [39]. Darling, N. & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113(3), 487-496.
- [40]. Decety, J., Michalska, K. J. & Kinzler, K. D. (2012). The contribution of emotion and cognition to moral sensitivity: A neurodevelopmental study. *Cerebral Cortex*, 22, 209-220.

- [41]. Decety, J., Cowell, J. M., Lee, K., Mahasneh, R., Malcolm-Smith, S., Selçuk, B. & Zhou, X. (2015). The negative association between religiousness and children's altruism across the world. *Current Biology*, 25, 1-5.
- [42]. Deveci, S. E. & Açık, Y. (2002). İlköğretim öğrencilerinin fiziksel şiddete maruziyetleri ve yaklaşımları II. 01 Temmuz 2005 tarihinde <http://www.dicle.edu.tr/~halks/icindekiler%2010htm> adresinden alınmıştır.
- [43]. Dodge, K. A. (1991). The structure and function of reactive and proactive aggression. In D. J. Pepper ve K. H. Rubin (Ed.), *The Development and Treatment of Childhood Aggression* (pp. 201-215).
- [44]. Dodge, K. A. & Coie, J. D. (1987). Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(6), 1146-1158.
- [45]. Dodge, K. A., Coie, J. D. & Lynam, D. (2006). Aggression and Antisocial Behavior in Youth. In N. Eisenberg (Eds.). *Handbook of Child Psychology: Social, Emotional, and Personality Development*, Vol: 3, (pp. 719-788). John Wiley & Sons, New Jersey.
- [46]. Dodge, K. A. & Crick, N. R. (1990). Social information-processing bases of aggressive behavior in children. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16(1), 8-22.
- [47]. Dodge, K. A., Lochman, J. E., Harnish, J. D., Bates, J. E. & Pettit, G. S. (1997). Reactive and proactive aggression in school children and psychiatrically impaired chronically assaultive youth. *Journal of Abnormal Psychology*, 106(1), 37-51.
- [48]. Dunn, J. (2008). Moral development in early childhood and social interaction in the family. In M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.). *Handbook of Moral Development* (pp. 331-350). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- [49]. Dunn, J. & Munn, P. (1985). Becoming a family member: Family conflict and the development of social understanding in the second year. *Child Development*, 56(2), 480-492.

- [50]. Dunton, K. J. (1989). Parental practices associated with their children's moral reasoning development (Doctoral dissertation, Stanford University, 1988). Dissertation Abstracts International, 49, 3306A. (University Microfilms No. 8826133).
- [51]. Eisenberg-Berg, N. (1976). The relation of political attitudes to constraint-oriented and prosocial moral reasoning. *Developmental Psychology*, 12(6), 552-553.
- [52]. Eisenberg-Berg, N. (1979). Development of children's prosocial moral judgment. *Developmental Psychology*, 15(2), 128-137.
- [53]. Eisenberg, N. (1986). Altruistic emotion, cognition and behavior. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- [54]. Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation and, moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665-697.
- [55]. Eisenberg, N. (2004). Prosocial and Moral Development in the Family. In T. A. Thorkildsen, H. J. Walberg (Ed.). *Nurturing Morality* (pp. 119-135). Kluwer Academic/Plenum Publishers: New York.
- [56]. Eisenberg, N., Fabes, R. A. & Spinrad, T. L. (2006). Prosocial Development. In N. Eisenberg (Ed.). *Handbook of Child Psychology: Social, Emotional, and Personality Development* (pp. 646-718). John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.
- [57]. Eisenberg-Berg, N. & Hand, M. (1979). The relationship of preschoolers' reasoning about prosocial moral conflicts to prosocial behavior. *Child Development*, 50(2), 356-363.
- [58]. Eisenberg-Berg, N. & Neal, C. (1979). Children's moral reasoning about their own spontaneous prosocial behavior. *Developmental Psychology*, 15(2), 228-229.
- [59]. Eisenberg, N., & Valiente, C. (2002). Parenting and children's prosocial and moral development. M. H. Bornstein (Ed.). *Handbook of Parenting: Practical Issues in Parenting* (pp. 111-142). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- [60]. Eisenberg, N., Zhou, Q. & Koller, A. (2001). Brazilian adolescents' prosocial moral judgment and behavior: Relations to sympathy, perspective taking, gender-role orientation, and demographic characteristic. *Child Development*, 72(2), 518-534.

- [61]. Er, G. & Akgün, S. (2016). Ergenlikte reaktif ve proaktif saldırganlığın, empati ve çocuk yetiştirme stilleri ile ilişkisi. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 23(3), 211-226.
- [62]. Fabes, R. A., Carlo, G., Kupanoff, K. & Laible, D. (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior I: The role of individual processes. *Journal of Early Adolescence*, 19(1), 5-16.
- [63]. Farrant, B. M., Devine, T. A. J., Maybery, M. T. & Fletcher, J. (2012). Empathy, perspective taking and prosocial behaviour: the importance of parenting practices. *Infant and Child Development*, 21, 175-188.
- [64]. Fehr, E., Bernhard, H. & Rockenbach, B. (2008). Egalitarianism in young children. *Nature*, 454, 1079-1083.
- [65]. Ferguson, T. J., Stegge, H. & Damhuis, I. (1991). Children's understanding of guilt and shame. *Child Development*, 62(4), 827-839.
- [66]. Ferguson, T. J., Stegge, H., Miller, E. R. & Olsen, M. E. (1999). Guilt, shame, and symptoms in children. *Developmental Psychology*, 35(2), 347-357.
- [67]. Fite, P. J., Colder, C. R. & Pelham, W. E. (2006). A factor analytic approach to distinguish pure and co-occurring dimensions of proactive and reactive aggression. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 35(4), 578-582.
- [68]. Gao, Y., Zhang, W. & Chu-Fung, A. L. (2015). The associations between parenting styles and proactive and reactive aggression in Hong Kong children and adolescents. *International Journal of Psychology*, 50(6), 463-471.
- [69]. Gilligan, C. (1977). In a different voice: Women's conceptions of self and morality. *Harvard Educational Review*, 47(4), 481-517.
- [70]. Gilligan, C. (1982). In a Different Voice: *Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press.
- [71]. Goodman, R. (1997). The strengths and difficulties questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(5), 581-586.

- [72]. Grusec, J. E. (2008). The Development of Moral Behavior and Conscience From a Socialization Perspective. In M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.). *Handbook of Moral Development* (pp. 243-267). Mahwah, NJ: Erlbaum
- [73]. Grusec, J. E. (2011). Socialization processes in the family: social and emotional development. *Annual Review of Psychology*, 62, 243-269.
- [74]. Grusec, J. E., Hastings, P. & Almas, A. (2011). Prosocial Behavior. In P. K. Smith ve C. H. Hart (Ed.). *Handbook of Childhood Social Development* (pp. 549-567). John Wiley & Sons, West Sussex, UK.
- [75]. Gummerum, M., Hanoch, Y., Keller, M., Parsons, K. & Hummel, H. (2010). Prescholler's allocations in the dictator game: The role of moral emotions. *Journal of Economic Psychology*, 31, 25-34.
- [76]. Gummerum, M., Keller, M., Takezawa, M. & Mata, J. (2008). To give or not to give: Children's and adolescents' sharing and moral negotiations in economic decision situations. *Child Development*, 79(3), 562-576.
- [77]. Grusec, J. E. (2008). The Development of Moral Behavior and Conscience from a Socialization Perspective. In M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.). *Handbook of Moral Development* (pp. 243-265). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- [78]. Gülseven, Z., Carlo, G., Streit, C., Kumru, A., Selçuk, B. & Sayıl, M. (2017). Longitudinal relations among parenting daily hassles, child rearing, and prosocial and aggressive behaviors in Turkish children. *Social Development*, 27, 45-57.
- [79]. Güvenir, T., Özbek, A., Baykara, B., Arkar, H., Şentürk, B. & İncekaş, S. (2008). Güçler ve güçlükler anketinin (GGA) Türkçe uyarlamasının psikometrik özellikleri. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 15 (2), 65-74.
- [80]. Hamlin, K., Wynn, K. & Bloom, P. (2007). Social evaluation by preverbal infants. *Nature*, 450, 557-559.
- [81]. Harbaugh, W. T., Krause, K. & Liday, S. G. (2003). Bargaining by children. Unpublished manuscript, University of Oregon, Oregon.

- [82]. Hasting, P. D., Zahn-Waxler, C., Robinson, J., Usher, B. & Bridges, D. (2000). The development of concern for others in children with behavior problems. *Developmental Psychology*, 36(5), 531-546.
- [83]. Helwig, C. C. & Turiel, E. (2011). Children's Social and Moral Reasoning. In P. K. Smith ve C. H. Hart (Ed.). *Handbook of Childhood Social Development*(pp. 567-583). Wiley-Blackwell: A John Wiley & Sons, Ltd., Publication.
- [84]. Huesmann, L. R., Dubow, E. F. & Boxer, P. (2009). Continuity of aggression from childhood to early adulthood as a predictor of life outcomes: Implications for the adolescent limited and life-course-persistent models. *Aggressive Behavior*, 35, 136-149.
- [85]. Huesmann, L. R. & Guerra, N. G. (1997). Children's normative beliefs about aggression and aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(2), 408-419.
- [86]. Hoffman, M. L. (1979). Development of moral thought, feeling, and behavior. *American Psychologist*, 34, 958-966.
- [87]. Hughes, C. & Dunn, J. (2000). Hedonism or empathy?: Hard-to-manage children's moral awareness and links with cognitive and maternal characteristics. *British Journal of Developmental Psychology*, 18, 227-245.
- [88]. Janssens, J. M. A. M. & Dekovic, M. (1997). Child rearing, prosocial moral reasoning, and prosocial behavior. *International Journal of Behavioral Development*, 20(3), 509-527.
- [89]. Johnson, D. W. & Johnson, R. (2004). Implementing the "teaching students to be peacemakers program". *Theory into Practice*, 43, 68-79.
- [90]. Jonson-Reid, M. (1998). Youth violence and exposure to violence in childhood: An ecological review. *Aggressive and Violent Behavior*, 3, 159-179.
- [91]. Jukovic, G. J. & Prentice, N. M. (1974). Dimensions of moral interaction and moral judgment in delinquent and nondelinquent families. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(2), 256-262.

- [92]. Kakavoulis, A. K. (1998). Early childhood altruism: How parents see prosocial behavior in their young children. *Early Child Development and Care*, 140(1), 115-126.
- [93]. Kapçı, E. G. (2004). İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısı ile ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37, 1-13.
- [94]. Keller, M., Lourenço, O., Malti, T. & Saalbach, H. (2003). The multifaced phenomenon of 'happy victimizers': A cross-cultural comparison of moral emotions. *British Journal of Developmental Psychology*, 21, 1-18.
- [95]. Keltikangas-Järvinen, L. (2001). Aggressive behaviour and social problem solving strategies: a review of the findings of a seven-year follow-up from childhood to late adolescence. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 11, 236-250.
- [96]. Kındap, Y. (2011). Kendini belirleme kuramı temelinde ergenlikte destekleyici ebeveynlik, akademik ve sosyal uyum ve kendini belirleme düzeyi arasındaki ilişkilerin boylamsal olarak incelenmesi. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- [97]. Kirschner, S. & Tomasello, M. (2010). Joint music making promotes prosocial behavior in 4-year-old children. *Evolution and Human Behavior*, 31, 354-364.
- [98]. Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. The Guilford Press A Division of Guilford Publications: New York.
- [99]. Kochanska, G. (1991). Socialization and temperament in the development of guilt and conscience. *Child Development*, 62(6), 1379-1392.
- [100]. Kochanska, G. & Aksan, N. (2006). Children's conscience and self-regulation. *Journal of Personality*, 74(6), 1578-1618.
- [101]. Kochanska, G., Forman, D. R., Aksan, N. & Dunbar, S. B. (2005). Pathways to conscience: early mother-child mutually responsive orientation and children's moral emotion, conduct, and cognition. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(1), 19-34.

- [102]. Kochanska, G., Formani D. R. & Coy, K. C. (1999). Implications of the mother-child relationship in infancy for socialization in the second year of life. *Infant Behavior and Development*, 22(2), 249-265.
- [103]. Kochanska, G. & Murray, K. T. (2000). Mother-child mutually responsive orientation and conscience development: From toddler to early school age. *Child Development*, 71(2), 417-431.
- [104]. Kochanska, G., Padavich, D.L.&Koenig, A.L. (1996). Children's narratives about hypothetical moral dilemmas and objective measures of their conscience: Mutual relations and socialization antecedents. *Child Development*, 67(4), 1420-1436.
- [105]. Kohlberg, L. (1973). The claim to moral adequacy of a highest stage of moral judgment. *The Journal of Philosophy*, 70(18), 630-646.
- [106]. Kohlberg, L. (1975). The cognitive-developmental approach to moral education. *The Phi Delta Kappan: A Special Issue on Moral Education*, 56(10), 670-677.
- [107]. Kohlberg, L.&Hersh, R. H. (1977). Moral development: A review of the theory. *Theory Into Practice*, 16(2), 53-59.
- [108]. Krebs, D. L. & Van Hesteren, F. (1994). The development of altruism: Toward an integrative model. *Developmental Review*, 14, 103-158.
- [109]. Krettenauer, T., Malti, T. & Sokol, B. W. (2008). The development of moral emotion expectancies and the happy victimizer phenomenon: A critical review of theory and application. *European Journal of Developmental Science*, 2(3), 221-235.
- [110]. Kumru, A., Carlo, G. & Edwards, C. P. (2004). Olumlu sosyal davranışların ilişkisel, kültürel, bilişsel ve duygusal bazı değişkenlerle ilişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 19(54), 109-125.
- [111]. Kumru, A., Carlo, G., Mestre, M. V. & Samper, P. (2012). Prosocial moral reasoning and prosocial behavior among Turkish and Spanish adolescents. *Social Behavior and Personality*, 40(2), 205-214.

- [112]. Kumru, A. & Öztürk, P. (2012). Çocuklukta olumlu sosyal davranış ve ahlak gelişiminde ana baba davranışlarının etkileri. M. Sayıl ve B. Yağmurlu (Ed.). *Ebeveynlik El Kitabı: Kuram ve Araştırma* içinde (ss. 215-238). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- [113]. Kutlu, L., Batmaz, M., Bozkurt, G., Gençtürk, N. & Gül, A. (2007). Annelere çocukluklarında uygulanan ceza yöntemleri ile çocuklarına uyguladıkları ceza yöntemleri arasındaki ilişki. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 8(1), 22-29.
- [114]. Laible, D., Carlo, G., Torquati, J. & Ontai, L. (2004). Children's perceptions of family relationships as assessed in a doll story completion task: Links to parenting, social competence, and externalizing behavior. *Social Development*, 13(4), 551-569.
- [115]. Laible, D. J., Kumru, A., Carlo, G., Streit, C., Selçuk, B. & Sayıl, M. (2017). The longitudinal associations among temperament, parenting, and turkish children's prosocial behaviors. *Child Development*, 88(4), 1057-1062.
- [116]. Lennon, R. & Eisenberg, N (1990). Gender and age differences in empathy and sympathy. In N. Eisenberg ve J. Strayer (Ed.). *Empathy and Its Development* (pp. 195-217). Cambridge studies in social and emotional development, New York: Cambridge University Press.
- [117]. Lewis, M. (2008). The Emergence of Human Emotions. In L. F. Barrett, M. Lewis, J. M. Haviland-Jones (Ed.). *Handbook of Emotions* (pp. 304-319). New York: Guilford.
- [118]. Lewis, M. (2008). Self-conscious emotions: Embarrassment, pride, shame, and guilt. In L. F. Barrett, M. Lewis, J. M. Haviland-Jones (Ed.). *Handbook of Emotions* (pp. 742-756). New York: Guilford.
- [119]. Lourenço, O. (1997). Children's attributions of moral emotions to victimizers: Some data, doubts and suggestions. *British Journal of Developmental Psychology*, 15, 425-438.
- [120]. Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1980). Sex differences in aggression: A rejoinder and reprise. *Child Development*, 51, 964-980.
- [121]. MacKinnon-Lewis, C., & Lofquist, A. (1996). Antecedents and consequences of boys' depression and aggression: Family and school linkages. *Journal of Family Psychology*, 10(4), 490-500.

- [122]. Malti, T. (2007). Moral emotions and aggressive behaviour in childhood. In G. Steffgen & M. GoUwitzer (Ed.), *Emotions and aggressive behaviour* (pp. 185-200). Göttingen, Germany: Hogrefe.
- [123]. Malti, T., Eisenberg, N., Kim, H. & Buchmann, M. (2013). Developmental trajectories of sympathy, moral emotion attributions, and moral reasoning: The role of parental support. *Social Development*, 22(4), 773-793.
- [124]. Malti, T., Gasser, L. & Buchmann, M. (2009). Aggressive and prosocial children's emotion attributions and moral reasoning. *Aggressive Behavior*, 35(90), 90-102.
- [125]. Malti, T., Gasser, L. & Gutzwiller-Helfenfiner, E. (2010). Children's interpretive understanding, moral judgments, and emotion attributions: Relations to social behavior. *British Journal of Developmental Psychology*, 28, 275-292.
- [126]. Malti, T., Gummerum, M. & Buchmann, M. (2007). Contemporaneous and one-year longitudinal prediction of children's prosocial behavior from sympathy and moral motivation. *Journal of Genetic Psychology*, 168, 277-299.
- [127]. Malti, T., Gummerum, M., Keller, M. & Buchmann, M. (2009). Children's moral motivation, sympathy, and prosocial behavior. *Child Development*, 80(2), 442-460.
- [128]. Malti, T. & Keller, M. (2009). The relation of elementary-school children's externalizing behaviour to emotion attributions, evaluation of consequences, and moral reasoning. *European Journal of Developmental Psychology*, 6(5), 592-614.
- [129]. Malti, T. & Krettenauer, T. (2013). The relation of moral emotion attributions to prosocial and antisocial behavior: A meta-analysis. *Child Development*, 84(2), 397-412.
- [130]. Malti, T. & Latzko, B. (2010). Children's Moral Emotions and Moral Cognition: Towards an Integrative Perspective. In B. Latzko ve T. Malti (Ed.). *Children's moral emotions and moral cognition: Developmental and educational perspectives. New Directions for Child and Adolescent Development* (pp. 1-10). San Francisco: Jossey-Bass.
- [131]. Malti, T. & Ongley, S. F. (2014). The Development of moral emotions and moral reasoning. In M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.). *Handbook of Moral Development* (pp. 163-183).

Second Edition. Psychology Press: New York & London.

- [132]. Malti, T., Ongley, S. F., Peplak, J., Chaparro, M. P., Buchmann, M., Zuffiano, A. & Cui, L. (2016). Children's sympathy, guilt, and moral reasoning in helping, cooperation, and sharing: A 6-year longitudinal study. *Child Development*, 87(6), 1783-1795.
- [133]. Menesini, E. & Camodeca, M. (2008). Shame and guilt as behaviour regulators: Relationships with bullying, victimization and prosocial behaviour. *British Journal of Developmental Psychology*, 26, 183-196.
- [134]. Miller, P. A., Eisenberg, N., Fabes, R. A. & Shell, R. (1996). Relations of moral reasoning and vicarious emotion to young children's prosocial behavior toward peers and adults. *Developmental Psychology*, 32(2), 210-219.
- [135]. Morris, A. S., Silk, J. S., Steinberg, L., Sessa, F. M., Avenevoli, S. & Essex, M. J. (2002). temperamental vulnerability and negative parenting as interacting predictors of child adjustment. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 461-471.
- [136]. Newton, E. K., Laible, D., Carlo, G., Steele, J. S. & McGinley, M. (2014). Do sensitive parents foster kind children, or vice versa? bidirectional influences between children's prosocial behavior and parental sensitivity. *Developmental Psychology*, 50(6), 1808-1816.
- [137]. Nunner-Winkler, G. & Sodian, B. (1988). Children's understanding of moral emotions. *Child Development*, 59(5), 1323-1338.
- [138]. Olson, K. R. & Spelke, E. S. (2008). Foundations of cooperation in young children. *Cognition*, 108(1), 222-231.
- [139]. Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis: *Developmental Psychology*, 16, 644-660.
- [140]. Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK: Blackwell.
- [141]. Ongley, S. F., Nola, M. & Malti, T. (2014). Children's giving: moral reasoning and moral emotions in the development of donation behaviors. *Frontiers in Psychology*, 5(458), 1-8.

- [142]. Padilla-Walker, L. M., Nielson, M. G. & Day, R. D. (2016). The role of parental warmth and hostility on adolescents' prosocial behavior toward multiple targets. *Journal of Family Psychology, 30*(3), 331-340.
- [143]. Pang, J. S., Ang, R. P., Kom, D. M. Y., Tan, S. H. & Chiang, A. Q. M. (2013). Patterns of reactive and proactive aggression in young adolescents in Singapore. *Social Development, 1*-19.
- [144]. Pederson, C. A. & Fite, P. J. (2014). The impact of parenting on the associations between child aggression subtypes and oppositional defiant disorder symptoms. *Child Psychiatry and Human Development, 45*, 728-735.
- [145]. Pederson, C. A., Rathert, J. L., Fite, P. J., Stoppelbein, L. & Greening, L. (2016). The role of parenting styles in the relation between functions of aggression and internalizing symptoms in a child psychiatric inpatient population. *Child Psychiatry and Human Development, 47*, 819-829.
- [146]. Persson, G. E. B. (2005). Developmental perspectives on prosocial and aggressive motives in preschoolers' peer interactions. *International Journal of Behavioral Development, 29*, 80-91.
- [147]. Piaget, J. (2015). *Çocuğun ahlaki yargısı*. (Çev. D. İdil). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- [148]. Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. (Çev. M. Gabain). London: Routledge & Kegan Paul.
- [149]. Radke-Yarrow, M. & Zahn-Waxler, C. (1976). Dimensions and correlates of prosocial behavior in young children. *Child Development, 47*, 118-125.
- [150]. Rathert, J. L., Pederson, C. A., Fite, P. J., Stoppelbein, L. & Greening, L. (2015). Associations between proactive and reactive aggression, parenting styles, and externalizing symptomatology in children admitted to a psychiatric inpatient unit. *Journal of Child and Family Studies, 24*, 3402-3412.
- [151]. Reef, J., Diamantopoulou, S., Meurs, I., Verhulst, F., & Ende, J. (2010). Predicting adult emotional and behavioral problems from externalizing problem trajectories in a 24-year longitudinal study. *European Child & Adolescent Psychiatry, 19*(7), 577-585.

- [152]. Rheingold, H. L. (1982). Little children's participation in the work of adults, a nascent prosocial behavior. *Child Development*, 53(1), 114-125.
- [153]. Royal, C. W. & Baker, S. B. (2005). Effects of a deliberate moral education program on parents of elementary school students. *Journal of Moral Education*, 34(2), 215-230.
- [154]. Santrock, J. W. (2011). *Yaşam boyu gelişim*. (Çev. Y. Galip). İstanbul: Nobel Yayınları. (Özgün Çalışma, 1983).
- [155]. Seifer, R. (2006). Who Should Collect Our Data: Parents or Trained Observers? In D. D. Teti (Ed.), *Handbook of Research Methods in Developmental Science*(pp. 123-137), Blackwell Publishing. Malden.
- [156]. Seifer, R., Sameroff, A., Dickstein, S., Schiller, M. & Hayden, L. C. (2004). Your own children are special: clues to the sources of reporting bias in temperament assessments. *Infant Behavior and Development*, 323-341.
- [157]. Sentse, M., Lindenberg, S., Omvlee, A., Ormel, J. & Veenstra, R. (2010). Rejection and acceptance across contexts: Parents and peers as risks and buffers for early adolescent psychopathology. The TRAILS Study. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38, 119-130.
- [158]. Serpemen, M. (1999). Agresif çocuk. *Türk Psikoloji Bülteni*, 5 (13), 37-38.
- [159]. Sessa, F. M., Avenevoli, S., Steinberg, L & Morris, A. S. (2001). Correspondence among informants on parenting: preschool children, mothers, and observers. *Journal of Family Psychology*, 15(1), 53-68.
- [160]. Sheila, R. V. B., Lotte, D. V. de P., Marleen, G. G., Elizabeth, T. H. H., Joyce, J. E., Judi, M. & Marian, J. B. K. (2015). To share or not to share: Parental, sibling, and situational influences on sharing with a younger sibling. *International Journal of Behavioral Development*, 39(3), 235-241.
- [161]. Silk, J. S., Sessa, F. M., Morris, A. S., Steinberg, L. & Avenevoli, S. (2004). Neighborhood cohesion as a buffer against hostile maternal parenting. *Journal of Family Psychology*, 18(1), 135-146.
- [162]. Smetana, J. G. (1997). Parenting and the development of social knowledge

reconceptualized: A social domain analysis. In J. Grusec, & L. Kuczynski (Eds.), *Handbook of Parenting and The Transmission of Values*. New York: Wiley.

[163]. Smetana, J. G. (1999). The role of parents in moral development: A social domain analysis. *Journal of Moral Education*, 28(3), 311-321.

[164]. Smetana, J. G. (2006). Social domain theory: Consistencies and variations in children's moral and social judgments. In M. Killen ve J. G. Smetana (Ed.), *Handbook of moral development* (pp. 119-154). Mahwah, NJ: Erlbaum.

[165]. Smetana, J. G., Braeges, J. L. (1990). The development of toddlers' moral and conventional judgments. *Merrill-Palmer Quarterly*, 36(3), 329-346.

[166]. Smetana, J. G., Campiona-Barr, N. & Yell, N. (2003). Children's moral and affective judgments regarding provocation and retaliation. *Merrill-Palmer Quarterly*, 49(2), 209-236.

[167]. Smetana, J. G. & Killen, M. (2008). Moral cognition, emotions, and Neuroscience: An integrative developmental view. *European Journal of Developmental Science*, 2(3), 324-339.

[168]. Smetana, J. G., Rote, W. M., Jambon, M., Tasopoulos-Chan, M., Villalobos, M. & Comer, J. (2012). Developmental changes and individual differences in young children's moral judgments. *Child Development*, 83(2), 683-696.

[169]. Sorbring, E., Deater-Deckard, K. & Palmerus, K. (2006). Girls' and boys' perception of mothers' intentions of using physical punishment and reasoning as discipline methods. *European Journal of Developmental Psychology*, 3(2), 142-162.

[170]. Steinberg, L. & Silk, J. S. (2002). Parenting adolescents. In M. H. Bornstein (Ed.) *Handbook of Parenting* (pp. 103-135). New Jersey: Hamilton Printing Company.

[171]. Stoltz, S., Dekovic, M., van Londen, M., de Castro, B. O. & Prinzie, P. (2013). What works for whom, how and under what circumstances? Testing moderated mediation of intervention effects on externalizing behavior in children. *Social Development*, 22(2) 406-425.

[172]. Stoltz, S., van Londen, M., Dekovic, M., Prinzie, P., de Castro, B. O. & Lochman, J. E. (2013). Simultaneously testing parenting and social cognitions in children at-risk for aggressive

behavior problems: Sex differences and ethnic similarities. *Journal of Child and Family Studies*, 22, 922-931.

[173]. Stone, L. L., Daal, C., Maten, M., Engels, R. C. M. E., Janssens, J. M. A. M. & Otten, R. (2014). The berkeley puppet interview: A screening instrument for measuring psychopathology in young children. *Child Youth Care Forum*, 43:211-225.

[174]. Stone, L. L., Otten, R., Jannes, J. M. A. M., Soenens, B., Kuntsche, E. & Engels, R. C. M. E. (2013). Does parental psychological control relate to internalizing and externalizing problems in early childhood? An examination using the Berkeley puppet interview. *International Journal of Behavioral Development*, 37(4), 309-318.

[175]. Sunar, D. & Engin Fidancı, P. (2016). Farklı türdeki özgecil davranışların erken gelişimi: Paylaşma, yardım etme ve bağış yapma. *Türk Psikoloji Dergisi*, 31(78), 26-41.

[176]. Şen, M. (2009). 3-6 yaş grubu çocukların sosyal davranışlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi. Yayımlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

[177]. Tangney, J. P. (1991). Moral affect: The good, the bad, and the ugly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4), 598-607.

[178]. Taylor, R. D., & Oskay, G. (1995). Identity formation in Turkish and American late adolescents. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26,8-22.

[179]. Termini, K. A. & Golden, J. A. (2007). Moral behaviors: What can behaviorists learn from the developmental literature? *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, 3(4), 477-493.

[180]. Tieger, T. (1980). On the biological basis of sex differences in aggression. *Child Development*, 51(4), 943-963.

[181]. Tremblay, R. (2000). The development of aggression behavior during childhood: What have we learned in the past century? *International Journal of Behavioral Development*, 24, 129-141.

[182]. Turiel, E. (1974). Conflict and transition in adolescent moral development. *Child*

Development, 45(1), 14-29.

[183]. Turiel, E. (2006). The development of morality. In N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of child psychology*, (6th Ed.), Volume 3: Social, emotional, and personality development (William Damon, Series Editor; pp. 789-857). New York: Wiley.

[184]. Türk Dil Kurumu. Büyük Türkçe Sözlük. 15 Aralık 2016 tarihinde http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts adresinden alınmıştır.

[185]. Underwood, M. K. (2003). *Social aggression among girls*. New York: Guilford Press.

[186]. Uz Baş, A. & Topçu Kabasakal, Z. (2010). Teachers' views and knowledge about reactive and proactive aggression: findings from a survey in Turkey. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 1654-1659.

[187]. Vitaro, F., Barker, E. D., Boivin, M., Brendgen, M. & Tremblay, R. E. (2006). Do early difficult temperament and harsh parenting differentially predict reactive and proactive aggression? *Journal of Abnormal Psychology*, 34, 685-695.

[188]. Walker, L. J. & Taylor, J. H. (1991). Family interactions and the development of moral reasoning. *Child Development*, 62(2), 264-283.

[189]. Warneken, F., Hare, B., Melis, A. P., Hanus, D. & Tomasello, M. (2007). Spontaneous altruism by chimpanzees and young children. *PloS Biology*, 5(7), 1414-1420.

[190]. Warneken, F. & Tomasello, M. (2006). Altruistic helping in human infants and young chimpanzees. *Science*, 311, 1301-1303.

[191]. Warneken, F. & Tomasello, M. (2009). The roots of human altruism. *British Journal of Psychology*, 100, 455-471.

[192]. Weller, D. & Lagattuta, K. H. (2013). Helping the in-group feels better: Children's judgements and emotion attributions in response to prosocial dilemmas. *Child Development*, 84(1), 253-268.

[193]. Werner, N. E., Senich, S. & Przepyszny, K. A. (2006). Mothers' responses to preschoolers'

relational and physical aggression. *Applied Developmental Psychology*, 27, 193-208.

[194]. White, C. B. (1975). Moral development in Bahamian school children: A cross-cultural examination of Kohlberg's stages of moral reasoning. *Developmental Psychology*, 11(4), 535-536.

[195]. Whiting, B. & Edwards, C. P. (1973). A Cross-Cultural Analysis of Sex Differences in the Behavior of Children Aged Three Through 11. *Journal of Social Psychology*, 91(2), 171-188.

[196]. Xing, X. & Wang, M. (2017). Gender differences in the moderating effects of parental warmth and hostility on the association between corporal punishment and child externalizing behaviors in China. *Journal of Family Studies*, 26, 928-938.

[197]. Xu, Y., Farver, J. A. M. & Zhang, Z. (2009). Temperament, harsh and indulgent parenting, and chinese children's proactive and reactive aggression. *Child Development*, 80(1), 244-258.

[198]. Yağmurlu, B. & Sanson, A. (2009). Parenting and temperament as predictors of prosocial behaviour in Australian and Turkish Australian children. *Australian Journal of Psychology*, 61(2), 77-88.

[199]. Yağmurlu, B., Sanson, A. & Köymen, S. B. (2005). Ebeveynlerin ve çocuk mizacının olumlu sosyal davranış gelişimine etkileri: Zihin kuramının belirleyici rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 20(55), 1-20.

[200]. Zahn-Waxler, K., Radke-Yarrow, M., Wagner, E. & Chapman, M. (1992). Development of concern for others. *Developmental Psychology*, 28(1), 126-136.

[201]. Zerbe, W. J. & Paulhus, D. L. (1987). Socially desirable responding in organizational behavior: A preconception. *Academy of Management Review*, 12, 250-264.

[202]. Zgorurides, G. (2000). Adolescence: Physical and Cognitive Development. In S. Linda ve E. Stark (Ed.) *Developmental Psychology* (pp. 87-93). IDG Books Worldwide, Inc. An International Data Group Company: New York.

EKLER

EK-1

AHLAKİ MUHAKEME VE AHLAKİ DUYGU YÜKLEME SENARYOLARI

Başka bir çocuğun çikolatasını alma: AYŞE- ELİF

Bak bu Ayşe. Ayşe okula giderken annesi ona bir çikolata veriyor. Ayşe çikolatasını montunun cebine koyuyor. Ayşe okula gidince montunu askıya asıyor ve oyun oynamak için bahçeye çıkıyor (1. resim). Elif sınıfta otururken Ayşe'nin cebinde bir çikolata olduğunu görüyor ve çikolatayı alıp çantasına koyuyor (2. resim). Ayşe sınıfa gelince çikolatasının cebinde olmadığını görüyor (3. resim).

- 1) Elif'in (yani bu çocuğun) davranışı **doğru mu yanlış mı?**
- 2) Peki **neden doğru/yanlış?**
- 3) Sence Elif (bu çocuk) böyle bir şey yaptıktan sonra **ne hissetmiş olabilir?**
- 4) Sence Elif (bu çocuk) **neden böyle hissetmiş olabilir?**
- 5) Peki sence arkadaşı (Ayşe) **ne hissetmiş olabilir?**
- 6) Peki bu davranışı sen yapsan **nasıl hissederdin?**
- 7) Peki **neden böyle hissederdin?**

Salıncaktan itirme: YAĞMUR-ESRA

Yağmur çocuk parkında salıncakta sallanırken (1. resim). Esra Yağmurun yanına geliyor. Yağmur'u salıncaktan itiyor ve indiriyor (2. resim). Kendisi sallanmaya başlıyor (3. resim).

- 1) Bu çocuğun davranışı **doğru mu yanlış mı?**
- 2) Peki **neden doğru/yanlış?**
- 3) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) böyle bir şey yaptıktan sonra **ne hissetmiş olabilir?**
- 4) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) **neden böyle hissetmiş olabilir?**
- 5) Peki sence arkadaşı (kurban) **ne hissetmiş olabilir?**
- 6) Peki bu davranışı sen yapsan **nasıl hissederdin?**
- 7) Peki **neden böyle hissederdin?**

Paylaşmama: SELİN-ŞULE

Annesi Selin'e üç tane şeker veriyor. Selin şekerlerini alıyor ve parka oyun oynamaya gidiyor (1. resim). Oyun oynarken yanına arkadaşı Şule geliyor. Şule, Selin'in elindeki şekerleri görüyor. Şekerlerin birini istiyor (2. resim). Selin şekerlerinden hiç birini Şule'ye vermiyor (3. resim).

- 1) Bu çocuğun davranışı **doğru mu yanlış mı?**
- 2) Peki **neden doğru/yanlış?**
- 3) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) böyle bir şey yaptıktan sonra **ne hissetmiş olabilir?**

- 4) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) **neden böyle hissetmiş olabilir?**
- 5) Peki sence arkadaşı (kurban) **ne hissetmiş olabilir?**
- 6) Peki bu davranışı sen yapsan **nasıl hissederdin?**
- 7) Peki **neden böyle hissederdin?**

Akran reddi: BUKET-ESİN-EZGİ

Buket ve Esin bahçede top oynuyor (1. resim). Yanlarına Ezgi geliyor ve “ben de oynayabilir miyim” diyor (2. resim). Buket “hayır sen oynayamazsın” diyor (3. resim).

- 1) Bu çocuğun davranışı **doğru mu yanlış mı?**
- 2) Peki **neden doğru/yanlış?**
- 3) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) böyle bir şey yaptıktan sonra **ne hissetmiş olabilir?**
- 4) Sence bu çocuk (ahlaki kural ihlali yapan çocuk) **neden böyle hissetmiş olabilir?**
- 5) Peki sence arkadaşı (kurban) **ne hissetmiş olabilir?**
- 6) Peki bu davranışı sen yapsan **nasıl hissederdin?**
- 7) Peki **neden böyle hissederdin?**

EK-2

ÇİKOLATA ÇALMA- ERKEK

EK-2 DEVAMI

ÇİKOLATA ÇALMA- KIZ

EK-2 DEVAMI

SALINCAKTAN İTTİRME- ERKEK

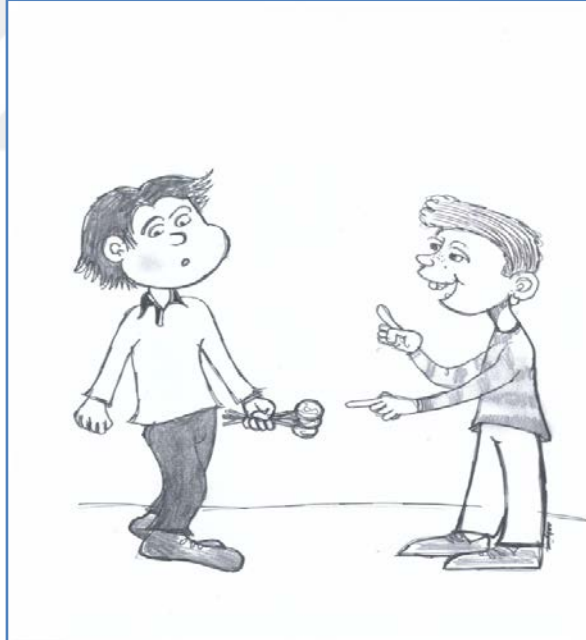
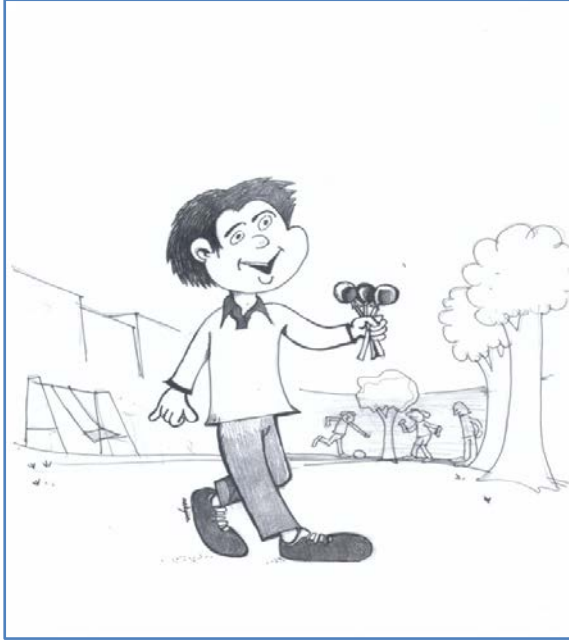
EK-2 DEVAMI

SALINCAKTAN İTTİRME- KIZ

EK-2 DEVAMI

PAYLAŞMAMA- ERKEK

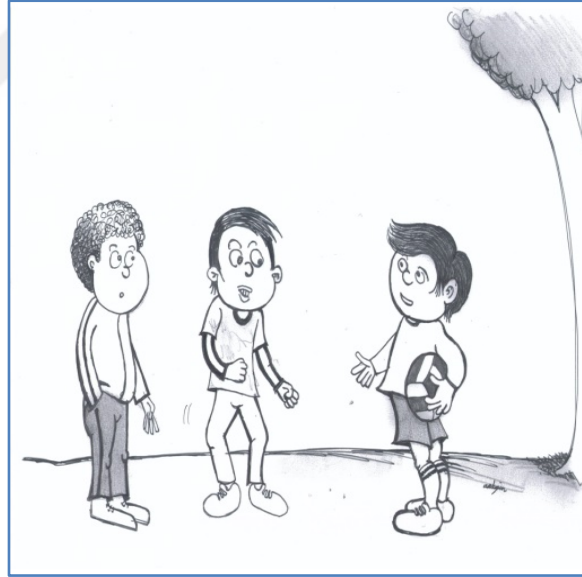
EK-2 DEVAMI

PAYLAŞMAMA- KIZ

EK-2 DEVAMI

AKRAN REDDİ- ERKEK

EK-2 DEVAMI

AKRAN REDDİ- KIZ

EK- 3**KODLAYICILAR ARASI TUTARLIK COHEN KAPPA KATSAYILARI**

KODLAYICILAR ARASI GÜVENİRLİK (COHEN KAPPA KATSAYILARI)	
Öykü 1- Soru 1	1.00
Öykü 1 – Soru 2	.76
Öykü 1 – Soru 3	.95
Öykü 1 – Soru 4	.86
Öykü 1 – Soru 5	.84
Öykü 1 – Soru 6	.93
Öykü 1 – Soru 7	.84
Öykü 2 – Soru 1	.77
Öykü 2 – Soru 2	.75
Öykü 2 – Soru 3	.87
Öykü 2 – Soru 4	.74
Öykü 2 – Soru 5	.89
Öykü 2 – Soru 6	.89
Öykü 2 – Soru 7	.77
Öykü 3 – Soru 1	1.00
Öykü 3 – Soru 2	.87
Öykü 3 – Soru 3	.91
Öykü 3 – Soru 4	.80
Öykü 3 – Soru 5	.75
Öykü 3 – Soru 6	.93
Öykü 3 – Soru 7	.75
Öykü 4 – Soru 1	1.00
Öykü 4 – Soru 2	.72
Öykü 4 – Soru 3	.94
Öykü 4 – Soru 4	.79
Öykü 4 – Soru 5	.74
Öykü 4 – Soru 6	.86
Öykü 4 – Soru 7	.71

EK- 4

DİKTATÖR OYUNU- PAYLAŞMA OYUNU

Uygulayıcı: Merhaba benim adım Gamze. Senin adın ne?

Çocuk: ...

Uygulayıcı: Tanıştığımıza memnun oldum. Şimdi seninle bir oyun oynamak istiyorum. Bu oyunun adı çıkartma oyunu. Burada 20 tane çıkartma var. İçinden en çok beğendiğin 10 tanesini seçmeni istiyorum. (Çocuk seçimini yaptıktan sonra) Seçtiğin çıkartmaları sevdin mi? (Bu soru çocuğun seçtiği çıkartmaların çocuk tarafından beğenildiğini kontrol etmek için sorulacaktır). Haydi şimdi seçtiğin çıkartmaları say. Yüksek sesle ve göstererek say ki ben de göreyim. (Sayma bittikten sonra). Peki şimdi çıkartmaların yarısını (5 tanesini) buraya koy. (Çocuğun matematik becerisini kontrol etmek için yaptırıyoruz. Eğer başarısız olursa çocuk ile devam etmiyoruz). Tamam teşekkür ederim. Şimdi bu çıkartmalar senin. Ben senden sonra da okuldaki bazı çocuklarla bu çıkartma oyununu oynayacağım. Ama herkes ile oynayamayacağım. Eğer sen istersen benim oyun oynamadığım çocuklar için çıkartmalarından verebilirsin. Ama eğer sen vermek istersen tabi ki. Çıkartmalarından vermek zorunda değilsin. Şimdi sana 2 tane zarf veriyorum. Bu yeşil zarfa kendin için aldığım çıkartmaları koyacaksın. Hadi bunun üstüne senin ismini yazalım, çünkü içinde senin çıkartmaların olacak. Eğer çıkartmalarından bu oyunu oynamayan çocuklara vermek istiyorsan onları da buradaki beyaz zarfa koy. Şimdi ben gözlerimi kapatacağım. Kendin için aldığın çıkartmaları yeşil zarfa koy. Eğer vermek istiyorsan bu oyunu oynamayan çocuklar için verdiğin çıkartmaları da beyaz zarfa koy. Anlaştık mı? Ben bu zarfları hiç açmayacağım, yani çıkartma verdin mi ya da kaç tane verdin bilmeyeceğim. Oyunu bitirince de bana haber ver gözlerimi açayım tamam mı?

EK- 5

OLUMLU SOSYAL DAVRANIŞ ÖLÇEĞİ ANNE VE ÖĞRETMEN FORMU

Aşağıda bazı ifadeler yer almaktadır. Her ifadenin yanında “doğru değil”den (1) “kesinlikle doğru”ya (3) değişen bir ölçek bulunmaktadır. İfadeleri dikkatlice okuyunuz ve çocuğunuz için en uygun olduğunu düşündüğünüz seçeneği daire içine alarak işaretleyiniz.

		Doğru Değil	Kısmen Doğru	Kesinlikle Doğru
1.	Diğer insanların duygularını önemser.	1	2	3
2.	Diğer çocuklarla kolayca paylaşır. (yiyecek, oyuncak, kalem v.s.)	1	2	3
3.	Eğer birisi incinmiş, morali bozulmuş ya da kendini kötü hissediyor ise ona yardımcı olur.	1	2	3
4.	Kendinden küçüklere iyi davranır.	1	2	3
5.	Sıkça başkalarına (anne baba, öğretmen, diğer çocuklar) yardım etmeye istekli olur.	1	2	3

EK-6

ÇOCUK KUKLA GÖRÜŞMESİ-ÇOCUK FORMU

Kuklaların temsil ettiği ifade araştırmacı tarafından çocuğa sesli olarak söylenecektir. Daha sonra “Hangi kukla senin annene daha çok benziyor?” sorusu sorularak, çocuktan kendi annesine daha çok benzeyen kuklayı göstermesi istenecektir. Çocuğun verdiği cevap net değilse ya da iki kukladan biriyle de eşleşmiyorsa, tekrar kuklalar kullanılarak çocuğa “Hangimiz senin annene daha çok benziyoruz?” diye sorulacaktır. **Evet Ayşecim şimdi burada 2 tane kukla var. Bu kuklalar anneleri ile ilgili bazı şeyler söyleyecekler. “Hangi kukla senin annene daha çok benziyor?” onu göstermeni istiyorum. Anlaştık mı?**

- 1) Annem bana vurur – Annem bana vurmaz
- 2) Annem beni ağlatmaz - Annem beni ağlatır
- 3) Kötü bir şey yaptığımda annem beni döver – Kötü bir şey yaptığımda annem beni dövmez
- 4) Annem bana çok bağırır – Annem bana azıcık bağırır
- 5) Annem benim onun etrafında dolaşmamdan hoşlanır - Annem benim onun etrafında dolaşmamdan hoşlanmaz
- 6) Annem bana çok kızmaz - Annem bana çok kızar
- 7) Annem şakalarımı güler – Annem şakalarımı gülmez
- 8) Annem sık sık bana sarılır ve beni öper – Annem bana çok sarılmaz ve beni çok öpmez
- 9) Ben iyi bir şey yaptığım zaman annem bana güzel yaptığımı söyler – Ben iyi bir şey yaptığım zaman annem bana güzel yaptığımı söylemez
- 10) Annem bana kitap okur - Annem bana kitap okumaz
- 11) Annem bana güzel hediyeler verir - Annem bana güzel hediyeler vermez
- 12) Annem beni kucağına oturtur- Annem beni kucağına oturtmaz
- 13) Akşam yemeğini annemlerden ayrı yerim – Akşam yemeğini sofrada annemlerle birlikte yerim
- 14) Akşamları istediğim saatte yatarım – Akşamları yatma saatim gelince annem bana söyler
- 15) Evde oyuncaklarımı toplamak zorunda değilim – Evde oyuncaklarımı toplamak zorundayım
- 16) Oyuncaklarımı başka çocuklarla paylaşmak zorundayım – Oyuncaklarımı başka çocuklarla paylaşmak zorunda değilim
- 17) Yemekten önce ellerimi yıkamak zorundayım – Yemekten önce ellerimi yıkamak zorunda değilim

EK-7**EBEVEYN DAVRANIŞLARI ÖLÇEĞİ- EBEVEYN FORMU**

Sevgili Anne;

Sizden çocuğunuz ve çocuğunuzla olan ilişkiniz için iki ayrı ölçek doldurmanızı istiyoruz. Her bir ölçeğin başında o ölçeği nasıl dolduracağınıza ilişkin bilgi verilmiştir. Ayrıca çocuklarla ilgili bazı demografik bilgiler sorulmuştur. Maddelerin **“doğru” ya da “yanlış”** bir cevabı yoktur. Çocuğunuzu ve ilişkinizi en iyi yansıtan şıkki işaretlemeniz ve yanıtlarınızda samimi olmanız oldukça önemlidir. Araştırmaya yaptığınız katkılardan dolayı çok teşekkür ederiz.

- 1) Çocuğunuzun Adı Soyadı :.....
- 2) Çocuğunuzun Doğum Tarihi:
- 3) Kaç çocuğunuz var:
- 4) Eğitim düzeyiniz :
- 5) Babanın eğitim düzeyi:
- 6) Sosyo-ekonomik durumunuzu nasıl tanımlıyorsunuz? a) Düşük b) Orta c) Yüksek

Aşağıda bazı ifadeler yer almaktadır. Her ifadenin yanında “kesinlikle katılıyorum”dan (1) “kesinlikle katılmıyorum”a (4) değişen bir ölçek bulunmaktadır. İfadeleri dikkatlice okuyunuz ve çocuğunuz ile olan ilişkiniz için en uygun olduğunu düşündüğünüz seçeneği daire içine alarak işaretleyiniz.

		Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum
1.	Çocuğumla birlikte oyun oynarken çok güleriz.	1	2	3	4
2.	Çocuğumla şakalaşırım.	1	2	3	4
3.	Çocuğumla birlikteyken sıklıkla gülümserim.	1	2	3	4
4.	Çocuğumla birlikte yerde oyun oynarız.	1	2	3	4
5.	Beni sinirlendirdiği zaman çocuğumu terslerim.	1	2	3	4
6.	Günde en az bir kez çocuğuma bağırırım.	1	2	3	4

7.	Çocuğum beni sinir ettiği zaman, sabrım taşar ve ona gerçekte vermek istediğimden daha ağır bir ceza veririm.	1	2	3	4
8.	Çocuğum yanlış bir şey yaptığı zaman, onu bazen tehdit ederim.	1	2	3	4
9.	Bazen çocuğumla dalga geçerim.	1	2	3	4
10.	Evimizin alışveriş ve temizlik gibi işleri için haftalık bir programı vardır.	1	2	3	4
11.	Bir programa ya da düzene göre hareket etmektense, çocuğumla ilgili konularda duruma göre hareket ederim.	1	2	3	4
12.	Hafta içi akşam yemeklerini aynı saatlerde yeriz.	1	2	3	4
13.	Çocuğumun sabit bir uyku saati vardır ve nadiren değişir.	1	2	3	4
14.	Evimizde çocuk odasında her şeyin yeri bellidir ve kullanıldıktan sonra yerine bırakılır.	1	2	3	4
15.	Çocuğuma yaptığı şeyin önemli olduğunu hissettiririm.	1	2	3	4
16.	Çocuğum bir şeyi başarmak için uğraşınca onu takdir edeceğimi bilir.	1	2	3	4
17.	Korktuğu zaman çocuğumla konuşurum.	1	2	3	4
18.	İyi bir şey yaptığı zaman çocuğumu överim.	1	2	3	4

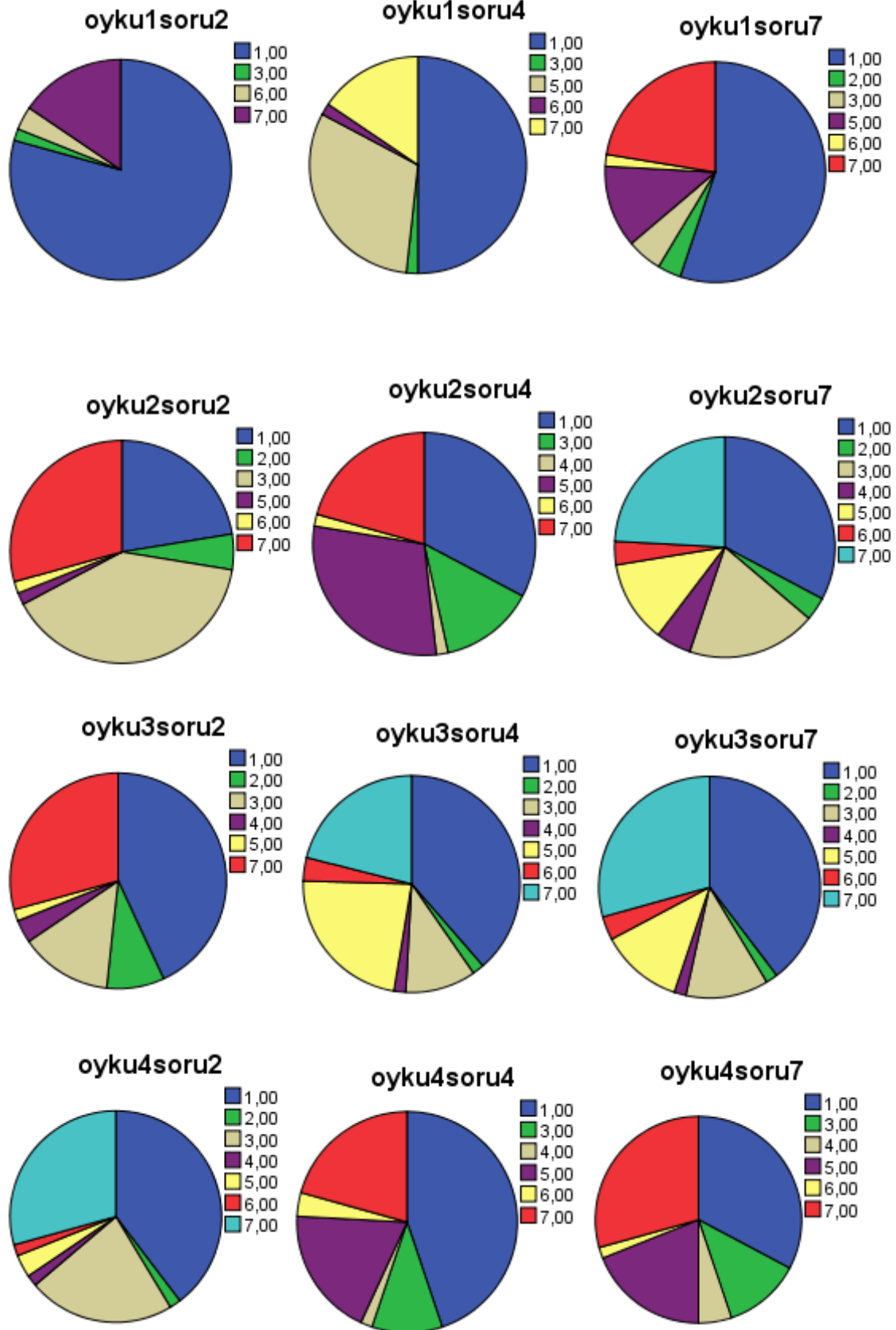
EK-8**DAVRANIŞ KONTROL LİSTESİ – ÖĞRETMEN FORMU**

Aşağıda bazı ifadeler yer almaktadır. Her ifadenin yanında “hiçbir zaman”dan (1) “her zaman”a (5) değişen bir ölçek bulunmaktadır. İfadeleri dikkatlice okuyunuz ve yukarıda numarasını belirttiğiniz öğrenciye en uygun olduğunu düşündüğünüz seçeneği daire içine alarak işaretleyiniz. İfadeye katılım düzeyiniz arttıkça daire içerisine alacağınız sayı yükselecektir. Örneğin, bu öğrenci ifade edilen davranışı sürekli olarak yapıyorsa (her zaman) seçeneğinin altındaki sayıyı daire içine alınız.

		Hiçbir Zaman	Nadiren	Bazen	Sıklıkla	Her Zaman
1.	Bu çocuğa sataşıldığında ya da tehdit edildiğinde kolayca öfkelenir ve tepki verir.	1	2	3	4	5
2.	Bu çocuk, bir kavgada her zaman diğer çocukları suçlar ve kavgayı onların başlattığını düşünür.	1	2	3	4	5
3.	Bir akranı kazayla bu çocuğun canını yaktığında (örneğin ona çarptığında), bunun kasıtlı yapıldığını düşünür ve öfkeyle aşırı tepki verir.	1	2	3	4	5
4.	Bu çocuk sevmediği bir akranına karşı diğer çocukları örgütler.	1	2	3	4	5
5.	Bu çocuk diğer çocuklar üzerinde hakimiyet kurmak için kaba güç kullanır.	1	2	3	4	5
6.	Bu çocuk, istediğini elde etmek için diğerlerini tehdit eder ya da zorbalık yapar.	1	2	3	4	5

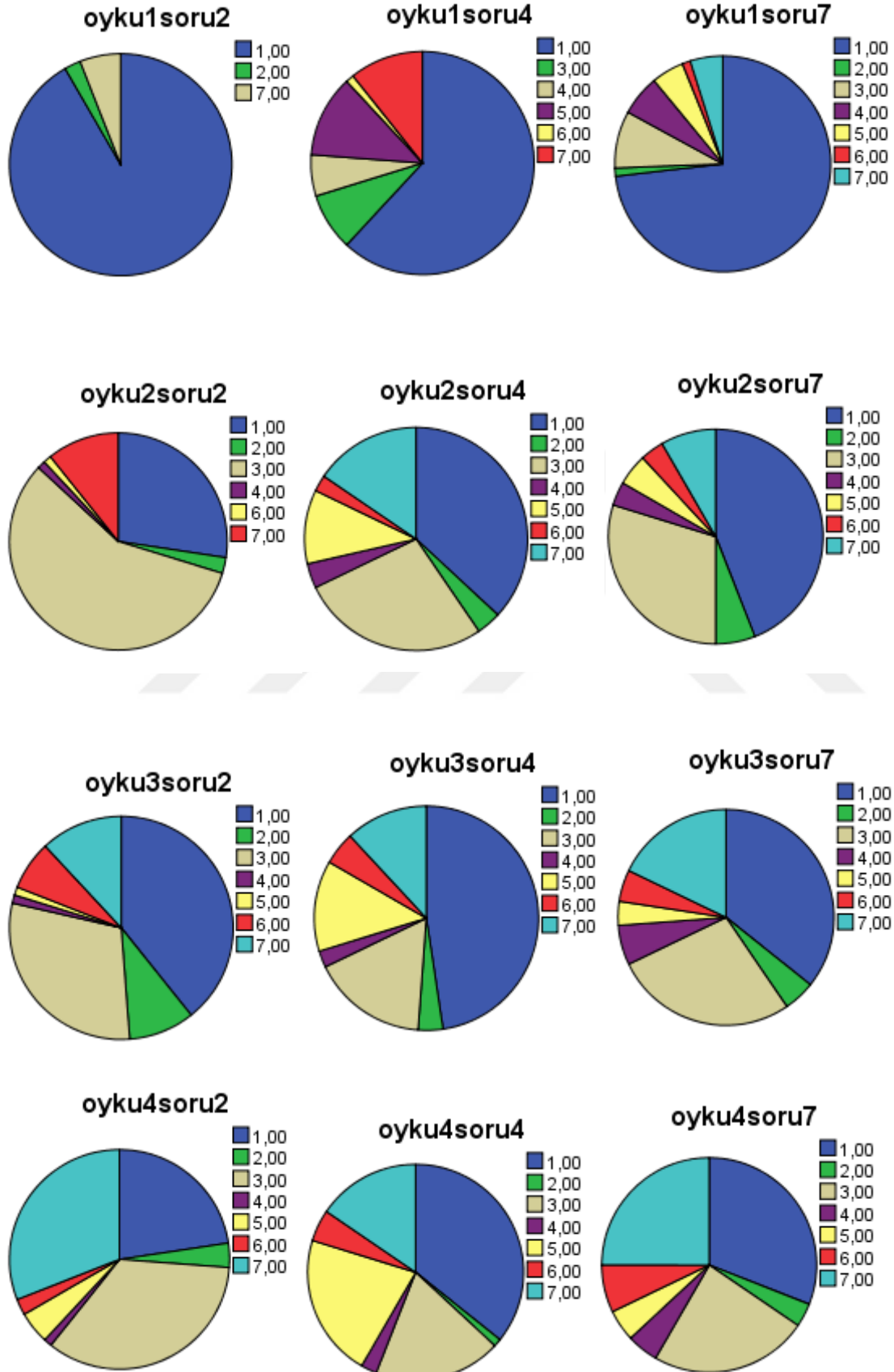
EK- 9

4-5 Yaş Çocukların Yaptıkları Ahlaki Muhakemeler

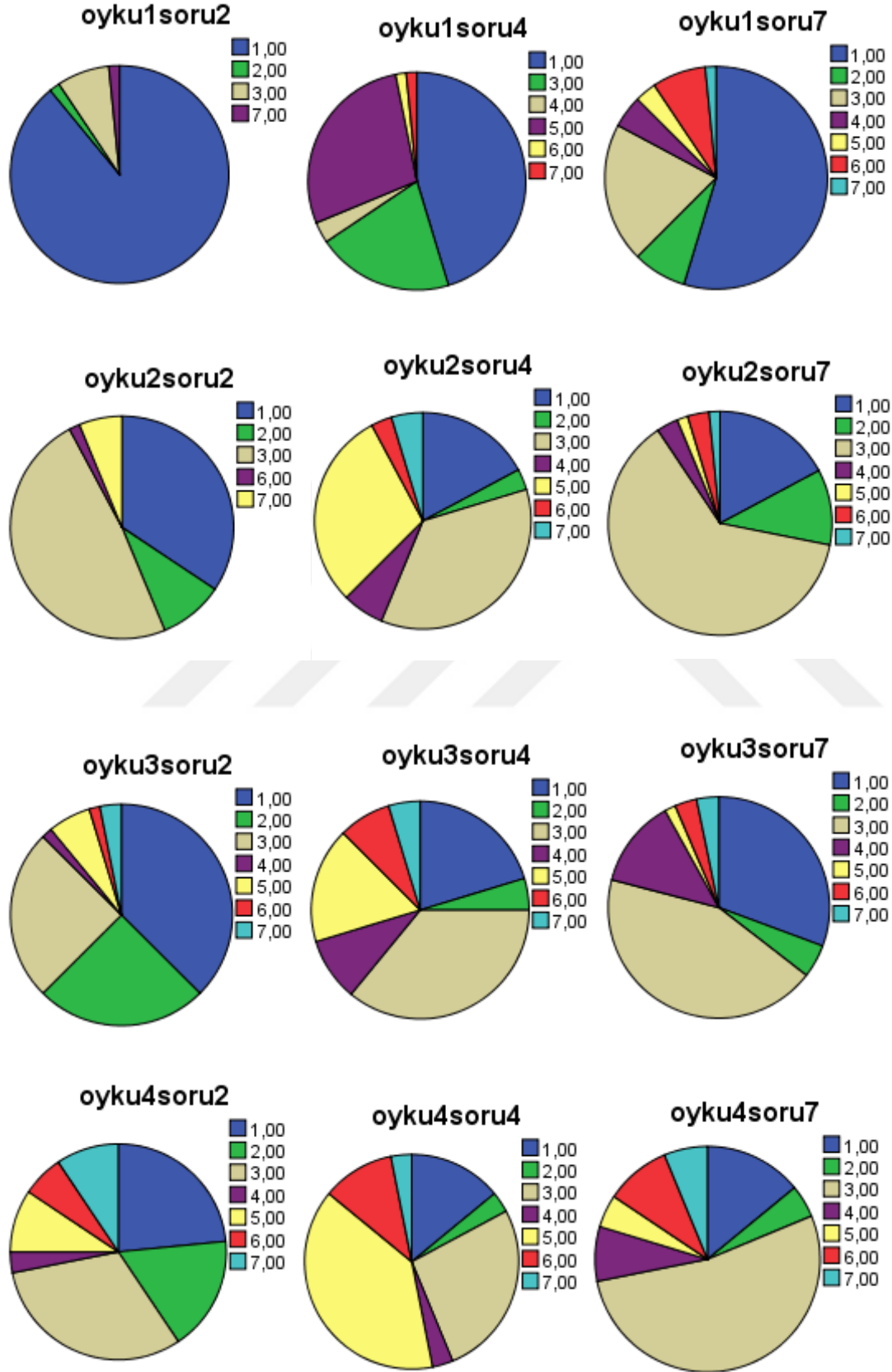
EK- 9 DEVAMI

6-7 Yaş Çocukların Yaptıkları Ahlaki Muhakemeler

EK- 9 DEVAMI

8-9 Yaş Çocukların Yaptıkları Ahlaki Muhakemeler

EK- 10**ÇOCUKLARIN YAPTIĞI AHLAKİ DUYGU YÜKLEMELERE İLİŞKİN BULGULAR**

	Kendine de zorbaya da olumsuz duygu yükleyen				Kendine de zorbaya da olumlu duygu yükleyen				Kendine olumsuz zorbaya olumlu duygu yükleyen			
	1.öykü	2.öykü	3.öykü	4.öykü	1.öykü	2.öykü	3.öykü	4.öykü	1.öykü	2.öykü	3.öykü	4.öykü
4-5 yaş (N=58)	%59 (34)	%62 (36)	%69 (40)	%66 (38)	%14 (8)	%19 (11)	%10 (6)	%19 (11)	%19 (11)	%12 (7)	%5 (3)	%9 (5)
6-7 yaş (N=84)	%83 (70)	%86 (72)	%86 (72)	%81 (68)	%4 (3)	%5 (4)	%1 (1)	%2 (2)	%6 (5)	%8 (7)	%8 (7)	%13 (11)
8-9 yaş (N=64)	%67 (43)	%61 (39)	%72 (46)	%66 (42)	%3 (2)	%2 (1)	%0 (0)	%2 (1)	%23 (15)	%28 (18)	%13 (8)	%22 (14)

Not: Çocukların kural ihlali yapan çocuğun duygusuna ve kural ihlali yapan kişinin kendileri olduğunu düşündüklerinde kendi duygularına yaptıkları yüklemeler olumlu, olumsuz, karma (biraz olumlu biraz olumsuz) ve diğer olmak üzere 4 kategoride değerlendirilmiştir. Karma ve diğer kategorisinde duygu yükleme yapan çocuklar az sayıdadır. Yukarıda verilen yüzdelikler sadece çocukların yaptığı olumlu ve olumsuz duygu yüklemeler temelinde hesaplanmıştır. Bu sebeple 3 kategoride ayrı ayrı belirtilen katılımcıların oranı toplamda yüzde yüz olmayabilir.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı: Gamze ER VARGÜN

Doğum Tarihi: 08.10.1989

Doğum Yeri: Antalya

E-mail: gamzeer_07@hotmail.com

Öğrenim Durumu:

Derece	Bölüm	Üniversite	Yıl
Lisans	Psikoloji	Mersin Üniversitesi - Mersin, Türkiye	2011
Yüksek Lisans	Psikoloji	Mersin Üniversitesi - Mersin, Türkiye	2014
Yüksek Lisans Tezi: Ergenlikte Reaktif-Proaktif Saldırganlık, Empati ve Çocuk Yetiştirme Stilleri(Danışman: Doç. Dr. Serap AKGÜN)			
Doktora	Psikoloji	Mersin Üniversitesi - Mersin, Türkiye	2014- Devam ediyor
Doktora Tez Konusu: Çocuklarda Olumlu Sosyal Davranışın Yordayıcıları Olarak Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Duygu ve Ebeveyn Davranışları (Danışman: Doç. Dr. Serap AKGÜN)			
Yabancı Dil Puanı		80 (İngilizce)	

İş Deneyimi:

Ünvan	Kurum	Yıl
Psikolog	Kayseri İl Emniyet Müdürlüğü	2011-2013
Araştırma Görevlisi	Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü	2013-2014
Araştırma Görevlisi	Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı	2014-2018
Araştırma Görevlisi	Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü	2018- halen devam ediyor.

Yayınlar :

A. Ulusal Hakemli Dergilerde Yayımlanmış Makale:

Er, G., Akgün, S. (2016). Ergenlikte Reaktif ve Proaktif Saldırganlığın, Empati ve Çocuk Yetiştirme Stilleri ile İlişkisi, *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 23(3), 211-226.

B. Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Bildiri Kitaplarında Basılan Bildiriler

Er, G., Akgün, S. Ebeveyn şiddeti ve çocuk yetiştirme stilleri ergenin reaktif ve proaktif saldırganlığını yordar mı?I. Uluslararası Çocuk Koruma Kongresi, İstanbul, 2014 (Sözlü bildiri).

Er, G., Kızıltepe, R., Karaaslan, A., Yılmaz, B. Reactive-proactive aggression and parenting styles as the predictors of cyberbullying in Turkish adolescent sample. The 14th European Congress of Psychology, Milan, İtalya, 2015 (Sözlü bildiri).

Er Vargün, G., Akgün, S. Dating Violence Among University Students. 18th European Conference on Developmental Psychology, Utrecht, Holland, 2017 (Poster bildiri).

Er Vargün, G., Sünbül, C. High School And University Students' Attitudes Towards Older People, 18th European Conference on Developmental Psychology, Utrecht, Hollanda, 2017 (Sözlü bildiri).

Er Vargün, G., Akgün, S. Okul Öncesi ve İlkokul Dönemi Çocuklarının Saldırganlık Eğilimlerinin Ebeveyn Davranışları ile İlişkisi. 2. Uluslararası Erken Çocuklukta Müdahale Kongresi, Antalya, 2018 (Sözlü bildiri).

Kızıltepe, R., Er Vargün, G. Understanding the effects of parenting styles and sex on bullying and loneliness in adolescence. [European Association for Research on Adolescence](#) (EARA), Ghent, Belçika, 2018 (Sözlü bildiri).

Akgöz Aktaş, G., Er Vargün, G., Akgün, S., Aydın, A. Olumlu sosyal davranış gelişimi sürecinde duygu sosyalleştirme, günlük zorluklar ve ebeveyn amaçları. 3. Uluslararası Çocuk Koruma Kongresi, Ordu, 2018 (Poster bildiri).

C. Diğer Ulusal Etkinlikler

İstanbul Üniversitesi, Ulusal Psikoloji Öğrencileri Değişim Programı, Mayıs, 2011

D. Diğer Uluslararası Etkinlikler

Trier Üniversitesi, Erasmus Personel Hareketliliği, Almanya, Temmuz, 2016

E. Sosyal Faaliyetler

Üniversiteler arası okçuluk müsabakasında takım olarak Türkiye İkinciliği, 17-18 Nisan 2011, Antalya.